

Tradycja i kultura regionu Polski Wschodniej a przedsiębiorczość na obszarach wiejskich

**ANNA KATARZYNA MAZUREK-KUSIAK
AGATA KOBYLKA
NATALIA KORCZ
RYSZARDA EWA BERNACKA**

**Tradycja i kultura
regionu Polski Wschodniej
a przedsiębiorczość
na obszarach wiejskich**

ANNA KATARZYNA MAZUREK-KUSIAK

AGATA KOBYŁKA

NATALIA KORCZ

RYSZARDA EWA BERNACKA

Lublin 2023

Recenzent
dr hab. inż. Mikołaj Jalinik, prof. PB

Opracowanie redakcyjne
Renata Zelik

Projekt graficzny, skład i łamanie
Małgorzata Grzesiak

Projekt okładki
Małgorzata Grzesiak

Zdjęcia na okładce
Warsztaty artystyczne dla dzieci (fot. Natalia Korcz)
Maciejukowa Zagroda we wsi Borysówka (fot. Natalia Korcz)
Suszone zioła (fot. Ryszarda Ewa Bernacka)

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie – Wydawnictwo, Lublin 2023

ISBN 978-83-7259-425-9 on-line
<https://doi.org/10.24326/mon.2023.14>

Ten utwór jest dostępny na licencji
Creative Commons Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr projektu NdS/536437/2021/2022, „Badanie oraz promowanie idei polskości i tradycji regionalnych w wioskach tematycznych Polski Wsch.”, kwota dofinansowania 386 952 zł, całkowita wartość projektu 386 952 zł.

Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie
ul. Akademicka 15, 20-950 Lublin
<http://up.lublin.pl/nauka/wydawnictwo>

Ark. wyd. 12,3

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
ROZDZIAŁ 1	
Przedsiębiorczość a wioski tematyczne	7
1.1. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich	7
1.2. Definicja, aspekty, istota i funkcje wiosek tematycznych	10
1.3. Etapy tworzenia wiosek tematycznych	12
1.4. Czynniki decydujące o osiągnięciu sukcesu wsi tematycznej	19
1.5. Rozwój wiosek tematycznych w Europie	21
1.6. Rozwój wiosek tematycznych w Polsce	26
ROZDZIAŁ 2	
Znaczenie tradycji i kultury w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich	31
2.1. Tradycyjne rzemiosło na polskiej wsi	33
2.1.1. Kowalstwo	37
2.1.2. Garncarstwo	44
2.1.3. Tkactwo	51
2.2. Ludy i społeczności zamieszkujące Polskę	59
2.2.1. Goci	61
2.2.2. Słowianie	66
2.2.3. Tatarzy	71
2.3. Tradycje upraw a rozwój przedsiębiorczości	76
2.3.1. Potencjał ziemniaka	84
2.3.2. Potencjał mleka	87
2.4. Znaczenie literatury w rozwoju przedsiębiorczości na wsi	91
ROZDZIAŁ 3	
Zarządzanie wioskami tematycznymi	94
3.1. Organizacja wiosek tematycznych i przedsiębiorców	94
3.2. Ekonomiczne aspekty funkcjonowania wiosek tematycznych i przedsiębiorstw	106

3.3. Promocja wiosek tematycznych i przedsiębiorstw	110
3.4. Wizerunek wiosek tematycznych w środowisku lokalnym	120
3.5. Przeszkody w tworzeniu przedsiębiorczości na wsi	122

ROZDZIAŁ 4

Atrakcje i ruch turystyczny w wioskach tematycznych	125
4.1. Produkty turystyczne wiosek tematycznych.....	125
4.2. Kulinarne produkty wiosek tematycznych	143
4.3. Wielkość i sezonowość ruchu turystycznego oraz segmentacja turystów	146

ROZDZIAŁ 5

Edukacja, wychowanie i wypoczynek w wioskach tematycznych	149
5.1. Edukacyjno-wychowawcza funkcja wiosek	151
5.2. Formy i metody edukacji stosowane przez wioski tematyczne oraz przedsiębiorców w procesie edukacji i wychowania	154
5.3. Nauka patriotyzmu w wioskach tematycznych.....	167
5.4. Oferta turystyczna, edukacyjna i wychowawcza przedsiębiorców działających na obszarach wiejskich dla osób ze szczególnymi potrzebami	175

PODSUMOWANIE	182
--------------------	-----

BIBLIOGRAFIA	184
--------------------	-----

Znaczenie wsi po pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 ponownie bardzo wzrosło. Wiele osób zapragnęło tam mieszkać lub wypoczywać. Promocja wiejskich produktów turystycznych oraz kultury i dziedzictwa wsi nie jest prosta, może być jednak ważnym czynnikiem rozwoju przedsiębiorczości na wsi. To dziedzictwo kulturowe i historyczne wsi integruje lokalną społeczność, kreuje nowe produkty turystyczne i tworzy nowe miejsca pracy oraz jest alternatywnym źródłem dochodów dla działalności rolniczej.

Jedną z popularnych współcześnie form przedsiębiorczości na wsi jest zakładanie wiosek i zagród tematycznych. Są to interesujące produkty turystyczne, które wykorzystują lokalne zasoby, prezentują miejscowe zajęcia, zwyczaje, obrzędy codzienne i świąteczne, ludowe rzemiosło oraz rękodzieło, jak również kultywują pamięć o ważnych historycznych zdarzeniach, jakie miały miejsce w danej okolicy.

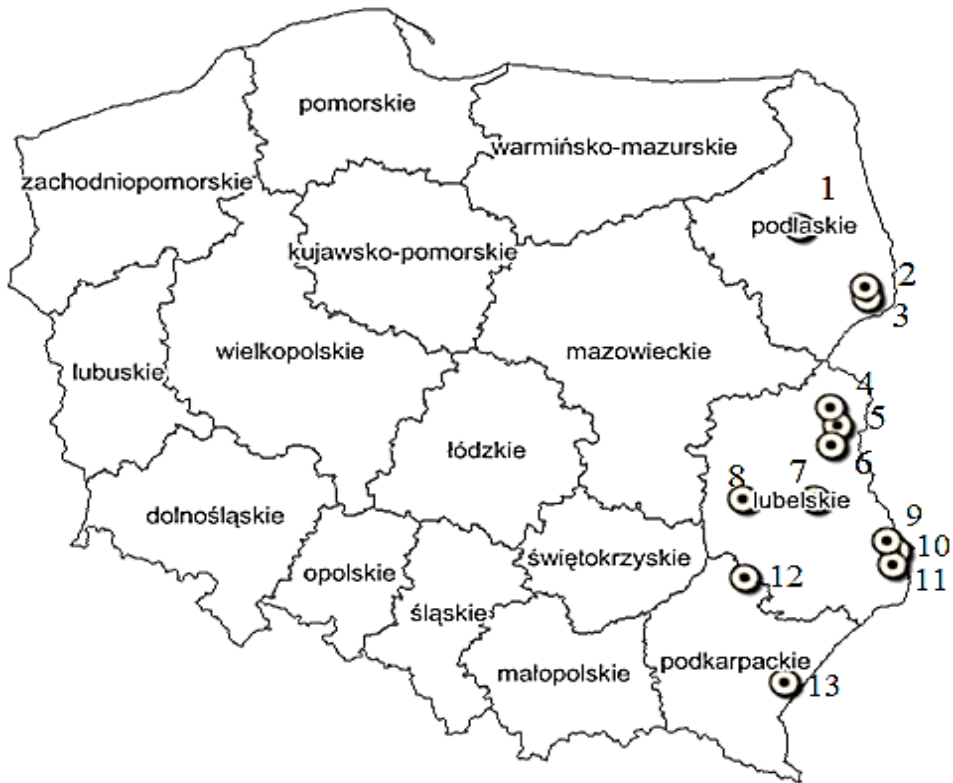
Celem niniejszej monografii było dokonanie inwentaryzacji bieżącego stanu i form funkcjonowania wiosek tematycznych w trzech województwach Polski Wschodniej (podlaskim, lubelskim i podkarpackim). Skupiono się na przedstawieniu regionalnej kultury i tradycji, ruchu turystycznego, oferowanych produktów turystycznych, sposobów zarządzania wioskami, prowadzonych działaniach marketingowych, sposobach promocji, ekonomicznych aspektach funkcjonowania oraz funkcjach edukacyjnych i wychowawczych badanych wiosek tematycznych, ze szczególnym naciskiem na przedstawienie barier i przeszkód, z jakimi borykają się przedsiębiorcy na wsi.

Badania miały charakter eksploracyjny. Wykorzystano metodę analizy materiałów zastanych (ang. *desktop research*), sondażu diagnostycznego i obserwacji.

Metoda *desktop research* obejmowała analizę wtórnych materiałów zastanych: publikacji naukowych, dokumentów archiwalnych i bieżących, baz danych oraz stron internetowych i mediów społecznościowych. Metoda jest wypadkową metody krytyki i analizy literatury przedmiotu oraz badania strategicznych dokumentów.

W metodzie sondażu diagnostycznego wykorzystano technikę wywiadu bezpośredniego. Pogłębione wywiady zostały przeprowadzone z 13 liderami wiosek tematycznych oraz 39 przedsiębiorcami działającymi w ramach tychże, oferującymi lokalne produkty regionalne, warsztaty rzemiosła regionalnego, promującymi tradycję i kulturę wsi. Wywiady były przeprowadzone przy pomocy kwestionariusza badawczego z pytaniami otwartymi w lipcu i sierpniu 2022 r.

Wykorzystano również metodę obserwacji uczestniczącej – autorki odbyły wizyty w poszczególnych wioskach i u przedsiębiorców. Zapoznały się z infrastrukturą, oferowanymi produktami i usługami, uczestniczyły w oprowadzaniu lub warsztatach.

Rysunek 0.1. Wioski tematyczne Polski Wschodniej, w których przeprowadzono badania

1) Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata w Kryniewe, 2) Wieś Drewniana w Borysówce, 3) Wioska Bulwy w Lipinach, 4) Dawna Osada Tatarska w Studziankach, 5) Mleczna Wieś w Żeszczynce, 6) Kraina Rumianku w Hołownie, 7) Słowiański Gród w Wólce Bieleckiej, 8) Wioska Kowalstwa w Wojciechowie, 9) Einstein na Łące w Stefankowicach, 10) Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii w Moroczynie, 11) Wioska Gotów w Masłomęczu, 12) Wioska Gamcarstwa w Łątku Gamcarskim, 13) Wioska Fantasy w Kuńkowcach

Źródło: oprac. Szymon Chmielewski

W celu stworzenia kompletnego zestawienia wiosek tematycznych skorzystano z wykazów wiosek znajdujących się na portalu internetowym promującym tę ideę [<https://wioska-tematyczna.pl>] i innych stronach internetowych. Dodatkowo zbierano informacje telefonicznie w regionalnych organizacjach turystycznych w trzech badanych województwach. W kolejnym etapie weryfikowano wstępnie przygotowaną listę poprzez kontakt z liderami wytypowanych wiosek. Finalnie na liście znalazło się 13 wiosek, których rozmieszczenie przedstawia rys. 0.1. Dane na temat przedsiębiorców współpracujących z wioskami tematycznymi zbierano z wykorzystaniem m.in. metody śnieżnej kuli, tzn. uzyskiwano nazwy firm od liderów wiosek. Następnie w Internecie sprawdzano dane kontaktowe, tj. numery telefonów lub adresy e-mail, a następnie umawiano się na osobiste wywiady.

Przedsiębiorczość a wioski tematyczne

1.1. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich

Obszary wiejskie mogą rozwijać się dzięki wprowadzaniu przez rolników działalności pozarolniczej w swoim gospodarstwie rolnym oraz wzbogacaniu struktury funkcjonalnej wsi o działalność gospodarczą, kulturową, turystyczną i rzemieślniczą. Słowem, rozkwit obszarów wiejskich następuje dzięki rozwojowi drobnej przedsiębiorczości [Pałka 2010, s. 163–174].

Przedsiębiorczość na wsi jest siłą napędową lokalnej gospodarki. Jest jednocześnie bodźcem przeciwdziałającym niekorzystnym procesom społecznym i ekonomicznym, takim jak ubóstwo, bezrobocie, wykluczenie społeczne oraz niska jakość życia [Bański 2008, s. 199–222].

Przez przedsiębiorczość rozumie się rozwijanie nowych form działalności, kreowanie postępu technicznego oraz organizacyjnego, które prowadzą do powiększania bogactwa narodu. Jest „to proces organizowania i prowadzenia działalności gospodarczej oraz podejmowania związanego z nim ryzyka” [www.docero.pl]. Obejmuje wszelką działalność gospodarczą, nawet naśladownictwo. Współcześni autorzy podają różne definicje przedsiębiorczości. Przykładowo P. Chmieliński [2006, s. 171–182] przedsiębiorczość definiuje jako „zdolność przełożenia indywidualnych cech człowieka na wymierne efekty społeczne i gospodarcze”. Natomiast według F. Kapusty [2001, s. 191–200] przedsiębiorczość to postawa życiowa oraz rodzaje działań organizacyjnych i kierowniczych, które opierają się na cyklu życia przedsiębiorstwa, wprowadzanie innowacji, walka z konkurencją oraz podejmowanie ryzyka. Zdaniem K. Duczkowskiej-Małysz i M. Duczkowskiej-Piaseckiej [1993, s. 263–271] przedsiębiorczość polega na podejmowaniu różnych działań w gospodarce rynkowej. Natomiast według A. Wosia [1998, s. 253] przedsiębiorczość jest to postawa człowieka ukierunkowana na ulepszanie istniejących elementów środowiska, w którym żyje i funkcjonuje.

Zatem przedsiębiorczość na obszarach wiejskich jest terminem bardzo szerokim. Obejmuje wszelkiego typu inicjatywy oraz działania, których celem jest rozwój wsi oraz polepszenie warunków życia jej mieszkańców [Jalinik 2009, s. 7].

Pojęcie przedsiębiorcy natomiast wywodzi się z języka francuskiego i znaczy „mistrz budowlany”, „dostawca” albo „inicjator pomysłu”. Po raz pierwszy zostało użyte przez Richarda Cantillona – osiemnastowiecznego biznesmena i finansistę w jego pracach naukowych [Wojcieszak 2016, s. 121–135]. Pojęcie rozwinął P. Schumpeter [1960, s. 136], który przez przedsiębiorczość rozumiał stan ducha wyzwalający siłę i pokonujący różne przeszkody, przesady i opory. Osoba przedsiębiorcza musi:

- odznaczać się wysokim poziomem zaangażowania,
- zmiany traktować jako wyzwanie,
- być silnie przekonana o sprawowaniu kontroli nad własnym życiem,
- mieć dużą potrzebę osiągania sukcesów osobistych,
- mieć dużą odporność na stres.

Ponadto osoba przedsiębiorcza nie może bać się ryzyka, wyzwań i trudności, lecz traktować te bariery jako szansę na rozwój i wprowadzanie innowacji we własnej działalności gospodarczej. Przedsiębiorcę cechują: wykazywanie inicjatywy, obrotność, rzutkość oraz zaradność.

Według W. Kopalińskiego [2016, s. 235] przedsiębiorca to osoba podejmująca przedsięwzięcia w celach zarobkowych. Jest to człowiek, który „bierze odpowiedzialność na siebie” i podejmuje zadania lub rozpoczyna pracę, zabawę, pomoc lub działalność gospodarczą. Jest to osoba aktywna, energiczna, rzutka oraz przejawiająca inicjatywę. Przedsiębiorcą zatem jest nie tylko osoba prowadząca własną działalność gospodarczą, ale także osoba wykazująca się wzmożoną aktywnością i inicjatywą w swoim środowisku lokalnym, w lokalnej społeczności.

Dzięki przedsiębiorczości na wsi budowany jest potencjał gospodarczy lokalnego obszaru. Partnerzy publiczni, biznes indywidualny, sektor rządowy i pozarządowy działają wspólnie i wpływają na poprawę warunków wzrostu gospodarczego na wsi oraz tworzą nowe miejsca pracy [Będzik i Brelik 2016, s. 9–28]. Stymulatorami rozwoju lokalnego są zatem: lokalni liderzy, instytucje, przedsiębiorcy, mieszkańcy. Do tego potrzebna jest zdolność współpracy oraz wizja dobra wspólnego (rys. 1.1).

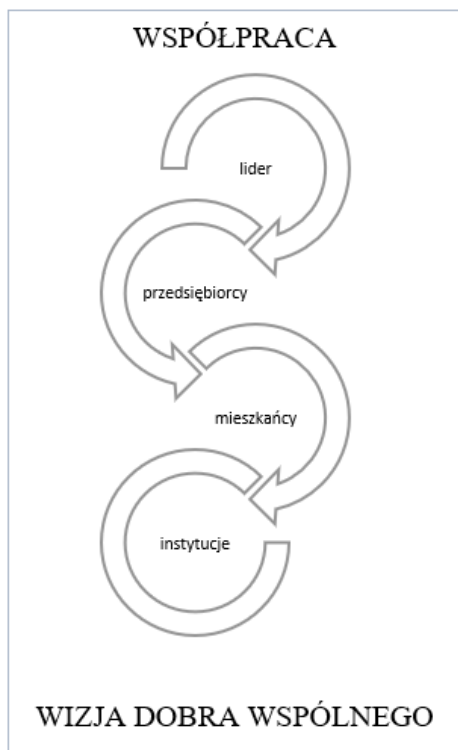
Lider jest kołem zamachowym pobudzenia aktywności lokalnych przedsiębiorców, mieszkańców i pozostałych instytucji do pracy na rzecz dobra wspólnego i tym samym poprawy jakości życia mieszkańców danej wsi. Ważne jest, aby wszystkie te podmioty współpracowały ze sobą, a nie rywalizowały.

Lider lokalny to osoba ciesząca się autorytetem wśród mieszkańców, wzbudzająca duże zaufanie oraz zachęcająca innych do współpracy. Jest inicjatorem zmian w lokalnej społeczności, przez co jego działalność i aktywność są bardziej zauważalne niż polityków czy samorządowców [Majewska-Opiełka 2008, s. 67].

Instytucje lokalne, takie jak domy kultury, koła gospodyń wiejskich, stowarzyszenia koncertują życie mieszkańców wsi oraz stabilizują procesy rozwojowe. Są w stanie kontynuować przedsięwzięcia zainicjowane przez lokalny samorząd nawet po zmianie władzy i sił politycznych. Często wywołują efekt synergii oraz

zwiększają zaangażowanie w rozwój i odpowiedzialność mieszkańców za własną miejscowość [Gorzelak 2000, s. 99–120].

Przedsiębiorcy prowadzą działalność komercyjną w różnych sektorach gospodarki, ale także kreują ład społeczny, tworzą miejsca pracy, dostarczają usług i produktów, rozwijają kapitał społeczny, dokonują podziału istniejących zasobów, współtworzą otoczenie, w którym działają [Prus i Sadowski 2012, s. 126–130].

Rysunek 1.1. Stymulatory rozwoju lokalnego

Źródło: oprac. na podst. Będzik i Brelik 2016, s. 9–28

Mieszkańcy tworzą lokalną społeczność, stymulują jej rozwój, są immanentną częścią środowiska wiejskiego, znają wszystkie problemy i bariery tkwiące w wiejskiej gospodarce. Jednocześnie są twórcami, rzemieślnikami, krzewią oraz promują kulturę i tradycję wsi [Będzik i Brelik 2016, s. 9–28].

Do działalności pozarolniczej, która może być rozwijana jako dodatkowe źródło dochodów gospodarstw rolnych, zalicza się przede wszystkim:

- handel materiałami, surowcami, narzędziami lub maszynami,
- usługi produkcyjne,
- przetwórstwo płodów rolnych,

- agroturystykę,
- tradycyjne rzemiosło,
- rękodzieło,
- kulinaria,
- parki rozrywki,
- usługi edukacyjne,
- usługi rekreacyjne,
- usługi artystyczne,
- leśne SPA,
- zielarstwo,
- pielęgnację krajobrazu,
- inne.

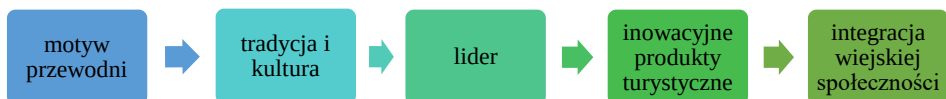
Jedną z ciekawszych form rozwoju przedsiębiorczości na wsi jest budowa wiosek tematycznych.

1.2. Definicja, aspekty, istota i funkcje wiosek tematycznych

Zdaniem W. Idziaka [2008, s. 32] wioska tematyczna jest to „miejscowość, w której powstał nowy pomysł na jej rozwój, temat na nową opowieść, dzięki której społeczność wsi zacznie żyć nowym życiem. Ta nowa opowieść powinna prowadzić do nowych zdarzeń”. S. Wacłęga [2011, s. 81–90] twierdzi, że „wioska tematyczna jest to wieś z przewodnim motywem, która zapewnia alternatywne dochody swoim mieszkańcom. Ma za zadanie podkreślać swój indywidualizm oraz ukazać własną tożsamość, jak również poprawić jakość życia mieszkańców, tworząc warunki do współpracy podmiotów w środowisku lokalnym”. Nieco inną definicję podaje K. Sala [2016, s. 117–126], pisząc, że wioski tematyczne są „wsiami z motywem przewodnim. Koncentrują się wokół jednego pomysłu i tematu przewodniego. Stanowią innowacyjny sposób na ożywienie gospodarki wiejskiej oraz zapewnienie mieszkańcom wsi alternatywnych i często znacznych dochodów. Ich zakładanie nie wiąże się z ponoszeniem wysokich kosztów, a wspólna praca angażuje całe rodziny wiejskie. Podnosi się przy tym także poziom estetyki polskich wsi”. Podolska i Niedźwiedzka-Filipiak [2016, s. 117–135] definiują wieś tematyczną jako „miejscowość, w której na bazie istniejących zasobów materialnych i niematerialnych, a także nowych pomysłów powstaje motyw przewodni, hasło będące inspiracją do tworzenia czytelnego wizerunku wsi, integracji społeczności wiejskiej we wspólnych działaniach, a także poszukiwania nowych źródeł dochodów dla jej mieszkańców”. Natomiast według Raportu końcowego z ewaluacji zewnętrznej wdrożenia lokalnej strategii rozwoju lokalnej grupy działania „Kraina mlekiem płynąca” [2023, s. 38] wioska tematyczna to

„miejsce, w którym rozwój podporządkowany jest wiodącej idei, tematowi przewodniemu, dzięki któremu staje się ona jedyna w swoim rodzaju i jest rozpoznawalna”. Z kolei A. Mazurek-Kusiak [2020, s. 151–162] definiuje wioskę jako „ideę, której zadaniem jest połączenie bogactw naturalnych, ludzkich, społecznych i finansowych lokalnej gospodarki z zasobami kulturowymi wsi”.

Na podstawie tych definicji można określić charakterystyczne aspekty funkcjonowania wiosek tematycznych (rys. 1.2).

Rysunek 1.2. Aspekty funkcjonowania wiosek tematycznych

Aspekty te są niezbędne do stworzenia kompleksowego produktu turystycznego, ponieważ:

- wioski tematyczne muszą posiadać jedną oryginalną specjalizację (motyw przewodni), która będzie je wyróżniać w otoczeniu;
- wieś tematyczna jest budowana na bazie tradycji i kultury regionu, wówczas jest autentyczna;
- musi istnieć lider scalający działania i aktywności w wiosce tematycznej;
- wioski tematyczne muszą posiadać innowacyjne, nietypowe, nigdzie indziej niespotykane produkty turystyczne, muszą czegoś nowego uczyć, wpływać na doznania, uczucia; ich oferta w dużej mierze powinna opierać się na zajęciach warsztatowych;
- wioski tematyczne mają za zadanie integrować społeczność wiejską, tworzyć nowe miejsca pracy poza rolnictwem, rozwijać przedsiębiorczość oraz wpływać na wielofunkcyjny rozwój wsi.

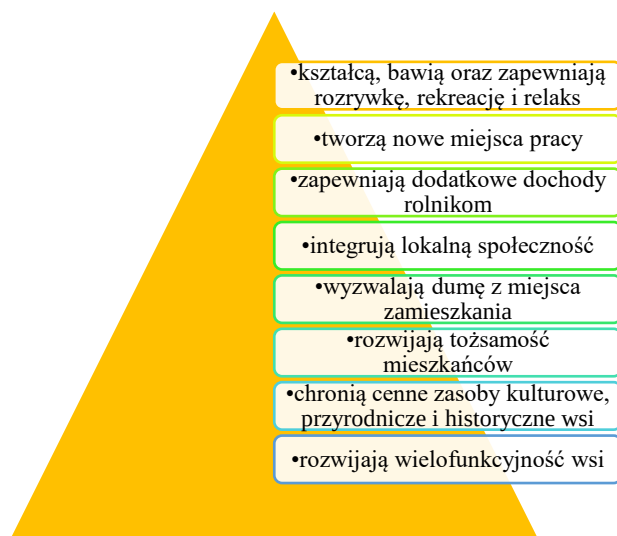
Wieś tematyczna powinna zostać stworzona na bazie historii, tradycji i kultury regionu oraz istniejących na danym terenie zasobach przyrodniczych. Dzięki motywowi przewodniemu staje się łatwo rozpoznawalna w regionie [Podolska i Niedźwiecka-Filipiak 2016, s. 117–135].

Ważnym aktywem w tworzeniu wiosek tematycznych jest kapitał ludzki, a głównie doświadczenie, zdolności i umiejętności lokalnych rzemieślników i twórców ludowych [Mazurek-Kusiak 2011, s. 814–825]. W kreowanie i funkcjonowanie wiosek powinni być zaangażowani mieszkańcy wsi, gdyż mogą wnieść wiele pomysłów, innowacji i twórczego myślenia. Ważna jest też konsekwencja w realizowaniu poszczególnych zadań.

Wioski tematyczne często są tworzone przy niewielkich nakładach finansowych i ograniczonych wydatkach na inwestycje. Jest to możliwe dzięki wykorzystaniu istniejących na wsi budynków i budowli, takich jak: nieużytkowane już

stodoły, stajnie, obory [Sala 2016, s. 117–126] i inne pomieszczenia gospodarcze, oraz przekształceniu ich w sale warsztatowe, muzea, wystawy, restauracje i nietypowe miejsca noclegowe [Sznajder i Przezbórska 2006, s. 237].

Wioski tematyczne pełnią też osiem podstawowych funkcji, które się nawzajem przenikają i uzupełniają (rys 1.3). Dzięki nim poprawia się jakość życia rolników i mieszkańców wsi, a turyści mogą przeżyć niecodzienną przygodę, doświadczyć czegoś nowego.

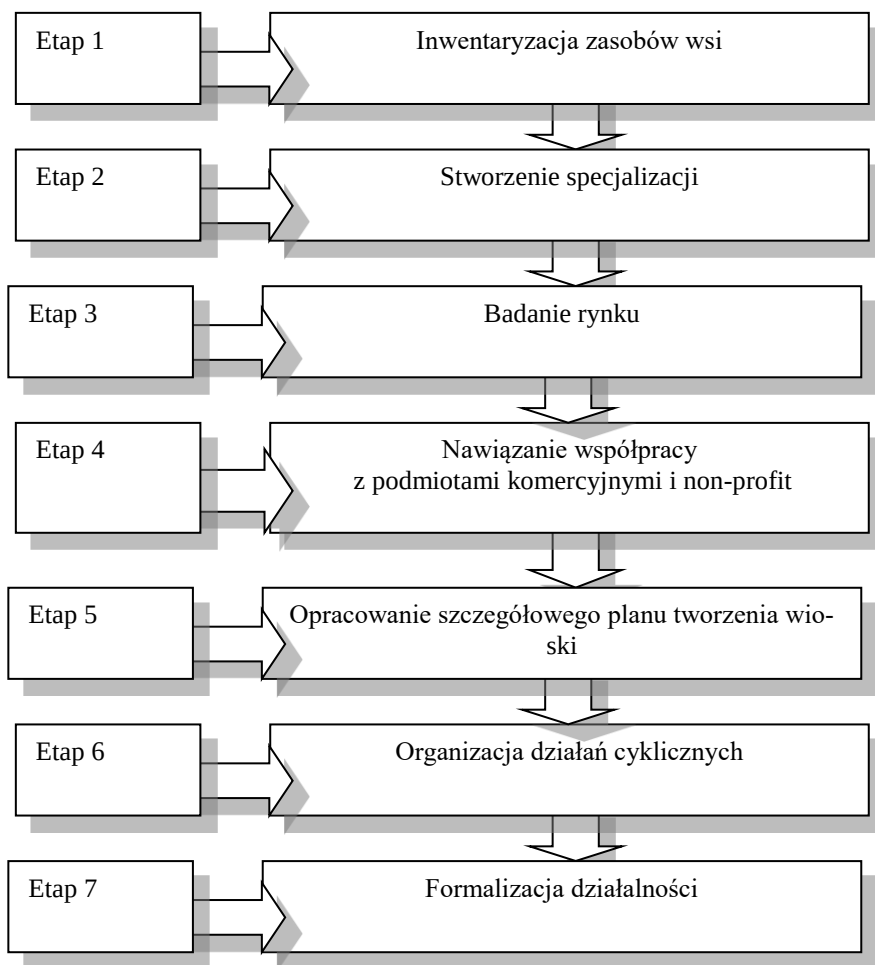

Rysunek 1.3. Główne funkcje wiosek tematycznych

W tworzeniu wiosek tematycznych istotną rolę odgrywają liderzy, którzy zarządzają całym przedsięwzięciem oraz scalają działania lokalnych przedsiębiorców, rzemieślników oraz mieszkańców [Mazurek-Kusiak 2016, s. 83–92]. Lider taki pełni bardzo ważną funkcję w organizacji działań wewnątrz wioski, ponieważ efekty społeczne, finansowe i promocyjne są widoczne dopiero przy wspólnej pracy całej społeczności wiejskiej, a nie przy indywidualnych działaniach pojedynczych osób.

1.3. Etapy tworzenia wiosek tematycznych

Tworzenie wiosek tematycznych jest długim procesem, trwającym kilka miesięcy, a czasami nawet kilka lat. Nie wystarczy pomysł, aby po tygodniu cieszyć się z efektów i witać turystów. Proces ten składa się z siedmiu etapów (rys. 1.4).

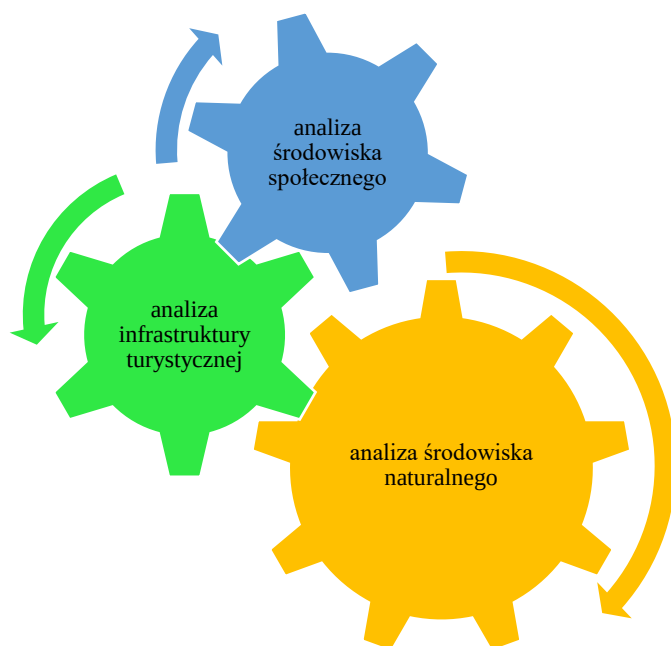
Rysunek 1.4. Etapy tworzenia wioski tematycznej

Źródło: oprac. na podst. Mazurek-Kusiak i Rękas 2009, Idziak 2005

Etap 1. Inwentaryzacja zasobów wsi. Obejmuje analizę środowiska naturalnego, infrastruktury turystycznej i paraturystycznej oraz środowiska społecznego, czyli kapitału ludzkiego (rys. 1.5).

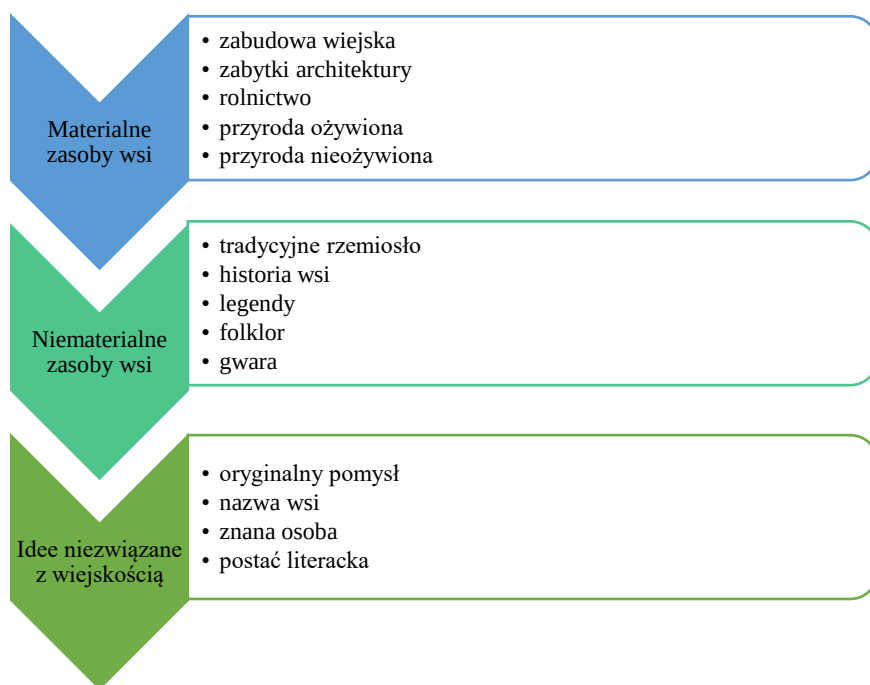
Podczas analizy środowiska naturalnego należy zwrócić szczególną uwagę na bliskość lasów, jezior, rzek, wzniesień, wąwozów, mozaiki pól uprawnych i innych, czyli przyjrzeć się walorom przyrodniczym wsi oraz jej okolicy, które można udostępnić turystom do zwiedzania i podziwiania [Jalinik 2016, s. 313–323]. Analiza infrastruktury turystycznej obejmuje inwentaryzację dostęp-

nych miejsc noclegowych i gastronomicznych, w tym liczbę gospodarstw agroturystycznych, istniejących zabytków, wystaw, muzeów, pomników, młynów, wiatraków, stajni, obiektów sakralnych, istniejących szlaków turystycznych: pieszych, rowerowych, nordic walking, konnych, ośrodków rekreacyjnych. Dodatkowo należy przeprowadzić inwentaryzację infrastruktury paraturystycznej (salony fryzjerskie, kosmetyczne, sklepy spożywcze, banki, bankomaty, szkoły, biblioteki, parafie, domy kultury, remizy strażackie) oraz technicznej (sieci gazowa, wodociągowa, telefoniczna, wodno-kanalizacyjna, drogi dojazdowe, przystanki autobusowe, dworce kolejowe). Ważna jest także inwentaryzacja walorów kulturowych (typowe dla wioski obrzędy, gwara, stroje, tradycje ludowe, legendy, opowieści, sławne osoby urodzone lub przebywające w tej miejscowości, techniki upraw, regionalna żywność). Na tym etapie należy również wykonać analizę środowiska społecznego, czyli istniejącego kapitału ludzkiego. Trzeba wziąć pod uwagę zarówno grupowe środowisko społeczne, jak i indywidualne uwarunkowania mieszkańców. Pierwsze odnosi się do wspólnoty lokalną jako grupy (jej stylu życia, kultury zachowania, wartości i poglądów, integracji społeczności w kołach gospodyń wiejskich, aktywności społecznej w różnych organizacjach). Drugie dotyczy charakterystyki poszczególnych mieszkańców wsi (płci, wieku, statusu zawodowego i materialnego, umiejętności, wykształcenia).

Rysunek 1.5. Zasoby podlegające analizie podczas inwentaryzacji zasobów wsi

Etap 2. Stworzenie specjalizacji, czyli wymyślenie motywu przewodniego wsi. Po wykonaniu inwentaryzacji wsi następuje stworzenie specjalizacji wsi i określenie motywu przewodniego. Ważne przy tym jest, aby przyszła specjalizacja wsi opierała się na zasobach, jakimi wyróżnia się w regionie lub całej Polsce. np. hodowla kóz może stać się początkiem wioski koziej, ponieważ głównym sposobem zarabkowania mieszkańców jest chów kóz i sprzedaż produktów kozich (mleko, sery). Osoby tworzące wieś tematyczną powinny również zacząć się interesować komiksami, poematami, literaturą, bajkami, baśniami związanymi z głównym tematem wsi, np. komiksem o Koziołku Matołku czy opowieścią o Kozim Grodzie. Dodatkowo mieszkańcy mogliby pomalować płoty, przystanki autobusowe, tworzyć murale z kozimi motywami. Wskazane byłyby budowa ścieżek dydaktycznych i powstawanie tablic informacyjnych na temat kóz (rasy kóz, sposoby hodowli, właściwości koziego mleka, przepisy kulinarne, które bazują na kozim mięsie, serze czy mleku). Lokalni przedsiębiorcy powinni zacząć produkować pamiątki z kozimi motywami (maskotki, zabawki z drewna, magnesy, zakładki do książek, torby). Lokalne restauracje powinny specjalizować się w daniach opartych na kozim mięsie, serach, mleku, a lokalne sklepy oferować produkty kozie. Wybierając specjalizację wsi, należy uwzględnić lokalne rzemiosło i uzdolnienia ludności miejscowej.

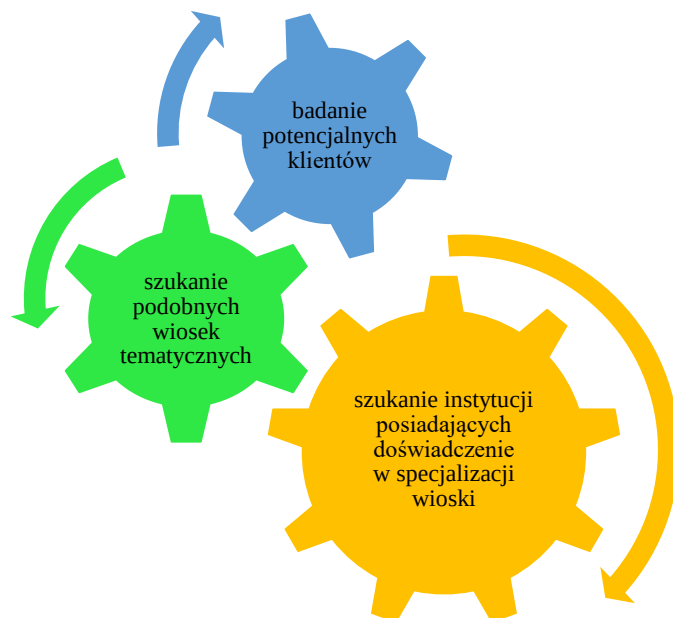

Rysunek 1.6. Czynniki rozwoju specjalizacji wsi

Źródło: oprac. na podst. Podolska 2018, s. 139–154

Specjalizacja wsi może bazować na zasobach materialnych bądź niematerialnych (rys. 1.6). Niektóre wioski tematyczne przyjmują specjalizację zainspirowaną przez nazwę wsi lub słynną postać historyczną, literacką czy ze świata nauki. Jednak najlepiej funkcjonują wioski, które swoim tematem nawiązują do własnej tradycji i kultury, ponieważ turyści cenią autentyczność.

Etap 3. Badanie rynku. W trzecim etapie należy dokonać badania rynku w trzech głównych aspektach (rys. 1.7).

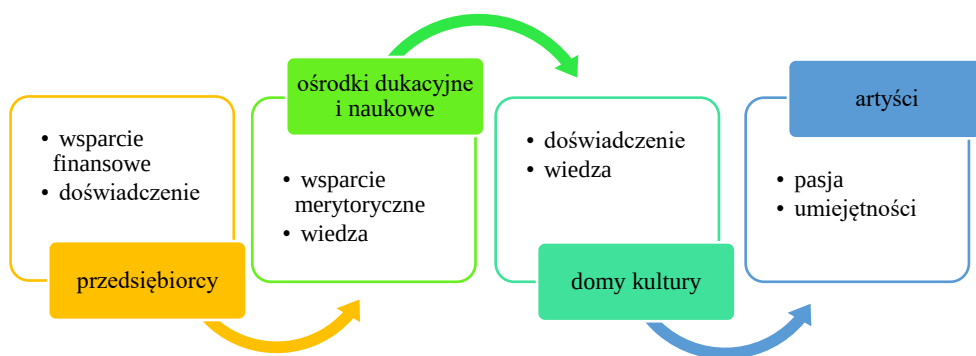

Rysunek 1.7. Główne aspekty badań rynku podczas tworzenia wiosek tematycznych

Po pierwsze należy zbadać aktualny stan rynku, czyli znaleźć wioski tematyczne w Polsce i Europie, które mają podobny motyw przewodni. Jeśli takie istnieją, należy określić, w jakiej odległości się znajdują i jakie atrakcje turystyczne oferują. Drugim elementem badań powinno być zapoznanie się z ofertą szkół, uczelni, przedsiębiorstw, organizacji społecznych i kulturalnych, sprawdzenie, czy zajmują się problematyką zbliżoną do motywu przewodniego wioski, czy posiadają doświadczenie i wiedzę w podobnej dziedzinie. Najważniejsze z tych trzech aspektów są badania marketingowe dotyczące potencjalnych klientów (kim są, jaką posiadają siłę nabywczą, jakie są ich zainteresowania, w jakim są wieku, jakie posiadają wykształcenie) oraz ich oczekiwań związanych z odwiedzeniem planowanej wioski tematycznej.

Etap 4. Nawiązanie współpracy z podmiotami komercyjnymi i non profit.

W czwartym etapie tworzenia wioski tematycznej powinno się zawrzeć umowy o współpracy z przedsiębiorcami, domami kultury, szkołami, uniwersytetami, które w jakikolwiek sposób mogłyby pomóc w tworzeniu wioski i jej specjalizacji. Potrzebne jest wsparcie merytoryczne, prawne oraz finansowe. Należy zachęcić do współpracy osoby z pasją, wiedzą i doświadczeniem, np. artystów (malarzy, rzeźbiarzy, koronkarki, hafciarki, muzyków, poetów, literatów, twórców ludowych) – rys. 1.8.

Rysunek 1.8. Współpraca z podmiotami gospodarczymi i organizacjami non profit

Wsparcie finansowe oraz merytoryczne ze strony partnerów biznesowych i naukowych oraz dzielenie się wiedzą, pasją i umiejętnościami wpłyną na zmianę postrzegania wsi przez jej mieszkańców, którzy docenią piękno swojej tradycji i dziedzictwa kulturowego. Skoro bowiem różne podmioty będą naukowo, biznesowo czy artystycznie zajmować się dziedzictwem kulturalnym wsi, to znaczy, że jest co promować i sprzedawać turystom.

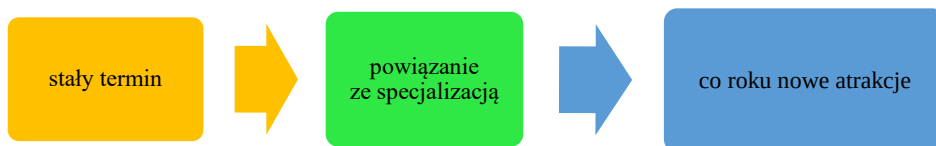
Etap 5. Opracowanie szczegółowego planu budowy wioski tematycznej i jej celów strategicznych i operacyjnych. Plan ten powinien być długoterminowy i obejmować działania na co najmniej pięć lat, a jeszcze lepiej – na dziesięć kolejnych lat. Powinien zawierać długoletnie przedsięwzięcia, uwzględniając aktualne możliwości mieszkańców i lokalnych przedsiębiorców. Powinien także określać daty realizacji wszystkich zadań, wskazywać instytucje, osoby i podmioty, które będą odpowiedzialne za wykonywanie poszczególnych działań (tab. 1.1). Plan ten musi być elastyczny, tzn. aby można było go na bieżąco uzupełniać, poprawiać i ulepszać w zależności od bieżącej sytuacji, wymagań klientów i zmian w otoczeniu.

Tabela 1.1. Formularz tworzenia planu wioski tematycznej

Cel strategiczny 1.....				
Cel operacyjny 1.1.:.....				
działanie/ programy	wskaźniki realizacji	osoba/podmiot odpowiedzialny	harmonogram realizacji	źródła finansowania (lokalne, regionalne, krajowe, UE)
Cel operacyjny 1.2.:.....				
działanie/ programy	wskaźniki realizacji	osoba/podmiot odpowiedzialny	harmonogram/ lata realizacji	źródła finansowania (lokalne, regionalne, krajowe, UE)
Cel operacyjny 1.3.:.....				
działanie/ programy	wskaźniki realizacji	osoba/podmiot odpowiedzialny	harmonogram realizacji	źródła finansowania (lokalne, regionalne, krajowe, UE)

Źródło: oprac. na podst. Liszka i in. 2015, s. 61–65

Etap 6. Organizacja działań cyklicznych. Ważną rolę w rozwoju wsi tematycznej odgrywają cykliczne wydarzenia i imprezy nawiązujące do specjalizacji wioski, takie jak: festyny, zloty, jarmarki, dożynki, dni otwarte, zjazdy i inne. Festyny mogą nawiązywać do tradycji kulinarnych, wydarzeń historycznych, dawnego rzemiosła, mogą być w formie rekonstrukcji bitew czy pokazów życia dawnych społeczności (Gotów, Celtów, Tatarów, Słowian, szlachty polskiej). Cykliczne imprezy w wioskach tematycznych powinny spełniać warunki przedstawione na rys. 1.9.

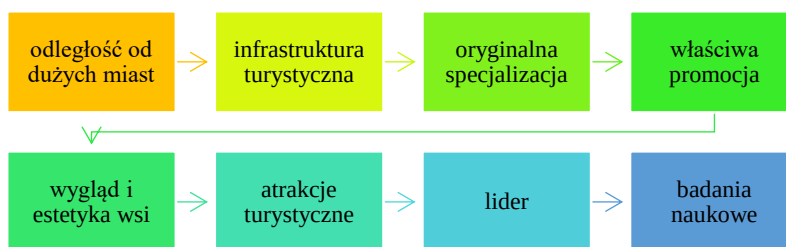
Rysunek 1.9. Zasady tworzenia cyklicznych imprez w wioskach tematycznych

Imprezy te powinny wejść do stałego repertuaru działalności wioski i mieć z góry ustaloną datę, np. pierwsza niedziela lipca czy 15 sierpnia (rys. 1.9). Stałe wydarzenia, festiwale, festyny, dni otwarte są flagową atrakcją turystyczną przyciągającą odwiedzających i turystów. Ważna jest także promocja tych wydarzeń, aby były jednoznacznie kojarzone w lokalnej społeczności z daną wsią, a termin zapamiętany przez turystów. Należy także każdego roku wzbogacać imprezy o nowe produkty, usługi i atrakcje.

Etap 7. Formalizacja działalności. Ostatnim etapem w organizacji wiosek tematycznych jest utworzenie podmiotu, który opiekowałby się przedsięwzięciem i rozwijał je poprzez wdrażanie nowych pomysłów. Zarejestrowanie fundacji czy stowarzyszenia jest pomocne w pozyskiwaniu środków finansowych z Unii Europejskiej oraz z funduszy krajowych, np. Ministerstwa Kultury czy Rozwoju Obszarów Wiejskich, ponieważ największe szanse na zdobycie dofinansowania na przedsięwzięcia społeczne i kulturalne posiadają organizacje pozarządowe.

1.4. Czynniki decydujące o osiągnięciu sukcesu wsi tematycznej

Opracowanie wioski tematycznej na danym terenie spowoduje „przyciągnięcie” do takiego obszaru inwestorów. Ten fakt z kolei daje mieszkańcom poczucie dumy z miejsca zamieszkania. Czynniki, które mogą wpłynąć na osiągnięcie sukcesu w organizacji wsi tematycznej, przedstawiono na rys. 1.10.

Rysunek 1.10. Czynniki decydujące o osiągnięciu sukcesu wsi tematycznej

Na osiągnięcie przez wieś tematyczną sukcesu składają się następujące czynniki [Mazurek-Kusiak i Sawicki 2009, s. 26–35]:

1. odległość od dużych miast – im wieś jest położona bliżej dużego miasta, stacji kolejowej, dworca PKS, portu czy lotniska, tym łatwiej jest zachęcić potencjalnych turystów do jej odwiedzenia. Przy odległości większej niż dwie godziny jazdy samochodem trudniej jest przyciągnąć potencjalnych klientów;
2. dobry stan infrastruktury turystycznej oraz dopasowanie jej do profilu specjalizacji wsi. Należy pamiętać o zakwaterowaniu w gospodarstwach agroturystycznych oraz punktach i miejscach gastronomicznych w obrębie wsi. Ważne są także szlaki turystyczne i ścieżki edukacyjne;
3. opracowanie wiarygodnej, autentycznej i oryginalnej specjalizacji wsi, z którą identyfikowaliby się mieszkańcy oraz władze lokalne. Ważne jest także powiązanie specjalizacji wsi z pracą szkoły, kościoła, domu kultury czy lokalnych sklepów;
4. właściwa promocja wsi, utworzenie strony internetowej, aktywność w social mediach, wydanie folderów, ambient marketing, dbanie o public relations oraz wykupienie spotów reklamowych w radio czy lokalnej telewizji;
5. zadbanie o wygląd i estetykę wsi, odpowiednie dekorowanie budynków, domów mieszkalnych i ogrodów zgodnie ze specjalizacją;
6. utworzenie wielu ciekawych atrakcji dla turystów oraz produktów i usług wysokiej jakości zgodnie ze specjalizacją wsi; wydłużenie sezonu, np. poprzez otwarcie muzeum, organizację konkursów, festynów, ścieżek dydaktycznych, utworzenie własnego zakładu przetwórczego; tworzenie produktów turystycznych pod dachem, aby uniezależnić się od warunków atmosferycznych – deszczu, wiatru, śniegu; należy pamiętać o udoskonalaniu i ciągłym wzbogacaniu własnej oferty;
7. ciągłe badanie oczekiwań obecnych i potencjalnych klientów [Idziak 2005, s. 2]; zbieranie opinii o jakości oferowanych produktów i usług oraz prowadzenie sondażu diagnostycznego dotyczącego przyszłych potrzeb i oczekiwań turystów.

1.5. Rozwój wiosek tematycznych w Europie

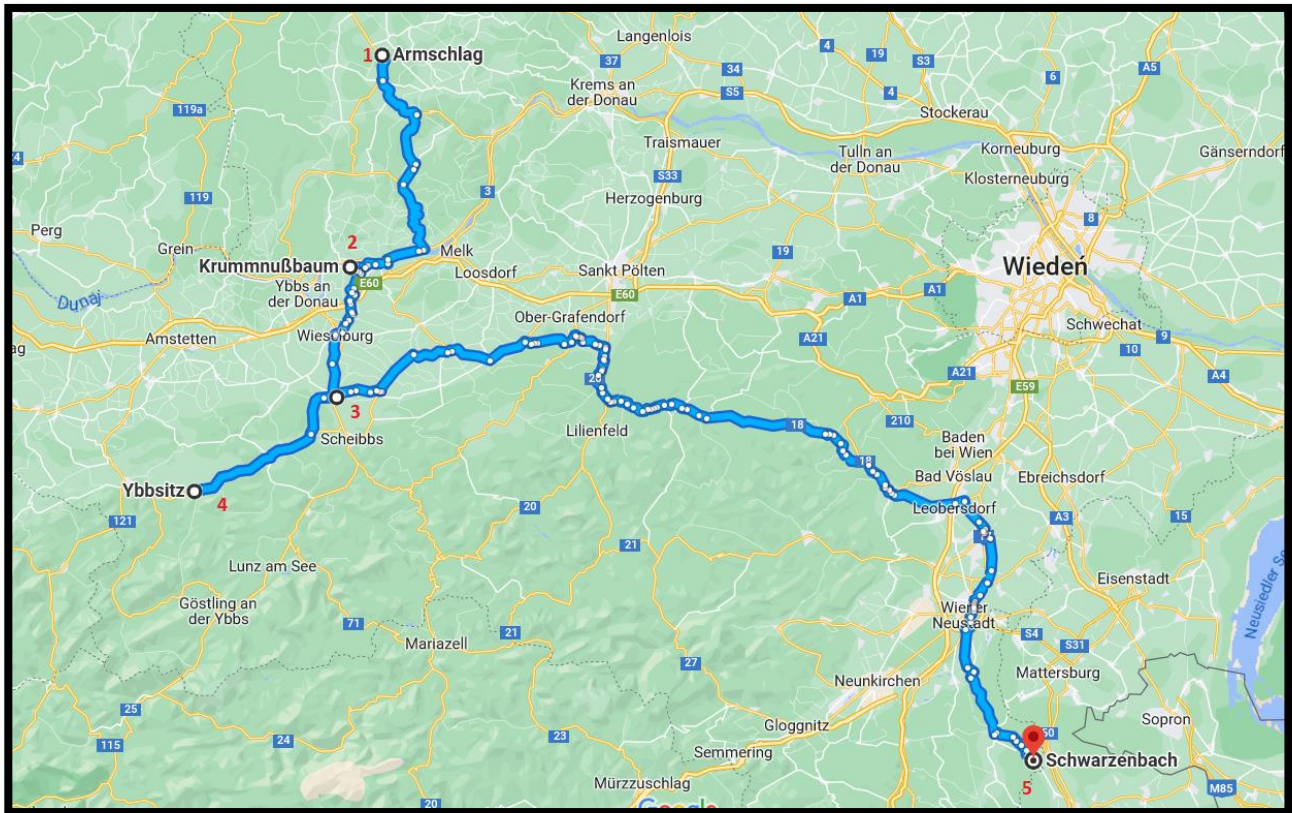
Pierwsze wioski tematyczne w Europie Zachodniej powstały na początku lat 90. XX w. Liderem w tym zakresie była Austria. Pierwsze wioski tematyczne w Europie powstały tam dlatego, że władze lokalne chciały poprawić sytuację gospodarczą wsi. Później wioski tematyczne zaczęto zakładać w Belgii, Niemczech, Portugalii i Francji [Chojnacka-Ożga i Ożga 2014, s. 193–199].

Do najbardziej znanych w Austrii wiosek tematycznych można zaliczyć: Wioskę Maku w Armschlag, Wioskę Orzecha Włoskiego w Krummnussbaum, Wioskę Książki w Purgstall, Wioskę Kowalstwa w Ybbsitz oraz Wioskę Celtów w Schwarzenbach [Sala 2016, s. 117–126]. Znajdują się one w Dolnej Austrii, na zachód i południe od Wiednia (rys. 1.11).

Wioska Maku w Armschlag. W latach 80. rolnictwo we wsi Armschlag traciło na znaczeniu, a ludność wioski ubożała. Młodzież wyjeżdżała do miast na studia i w zasadzie nie wracała już do swoich rodzinnych stron. W 1985 r. jeden z gospodarzy Johann Neuwiesinger zauważył, iż podczas kwitnienia maku na polach podróżni przejeżdżający przez wioskę zatrzymują się w celu podziwiania pięknych czerwonych kwiatów. Postanowił wraz ze społecznością lokalną wypromować wieś. Założył w tym celu stowarzyszenie, które przejęło rolę lidera utworzonej wioski tematycznej. Wieś obecnie liczy ok. 100 mieszkańców. Wśród makowych pól na 15 ha utworzono ścieżki edukacyjne, na których znajdują się tablice z informacjami dotyczącymi poszczególnych faz uprawy maku, jego wykorzystania gospodarczego i kulinarnego, pisano nawet wiersze związane z makiem. Utworzono także specjalny ogród z trzydziestoma odmianami maku. W centrum wsi postawiono pomnik w kształcie makówki [Ludwicka 2001, s. 22–23].

W miejscowej stodole utworzono restaurację, gdzie zaczęto sprzedawać produkty spożywcze wytworzone na bazie maku. Specjalnością restauracji stał się karp w panierce makowej, kluski z makiem, tort makowy, olej makowy, sałatka z jabłek, sera, maku i ziarenek dyni. Lokalni rolnicy zajęli się sprzedażą bezpośrednią regionalnych produktów oraz płodów własnej produkcji. Każdego roku organizowane są dożynki, festiwale makowe, plenery malarskie, pokazy ginących zawodów. W każdym gospodarstwie agroturystycznym znaleźć można motywy z kwiatem maku: bieliznę pościelową i stołową, firany, zasłony, w ogrodzie duże drewniane kwiaty makowe, a w kuchni serwowane są dania na bazie maku [Mazurek-Kusiak i Sawicki 2009, s. 26–35].

Mieszkańcy wsi wypromowali własną markę Mohnamour i sprzedają pod jej szyldem makowe wyroby, takie jak: oleje, miody, nalewki makowe, słodycze, ozdoby, młynki do mielenia maku, kosmetyki. Na stronie www.mohndorf.at można nabyć lokalne makowe produkty [www.mohndorf.at].

Rysunek 1.11. Wioski tematyczne w Dolnej Austrii: 1. Wioska Maku w Armschlag, 2. Wioska Orzecha Włoskiego w Krummnussbaum, 3. Wioska Książki w Purgstall, 4. Wioska Kowalstwa w Ybbsitz, 5. Wioska Celtów w Schwarzenbach

Źródło: oprac. na podst. <https://www.google.com/maps/08-04-2023>

Ruch turystyczny w Armschlag szacuje się na ok. 35 tys. turystów rocznie, a Makowe Dożynki odwiedza ok. 7 tys. osób. Do innych imprez w makowej wsi można zaliczyć Dzień Maku, Święto Makowych Kwiatów czy Makowy Jarmark. Do najciekawszych atrakcji turystycznych w Makowej Wsi należą: wykłady z historii maku, spacer w makowym ogrodzie, lot balonem na kwitnących polach maku, przejażdżka traktorem z przyczepą po makowych polach (tzw. makowy ekspres), kulinarne konkursy, np. gotowanie makowego makaronu czy knedli, oglądanie wschodu słońca w makowych polach.

W 2014 r. Makowa Wioska otrzymała nagrodę za najlepszy produkt turystyczny w Dolnej Austrii w kategorii innowacja usługowo-produktowa [Geise 2018, s. 1].

Wioska orzecha w Krummnussbaum. Krummnussbaum to wieś o powierzchni 10,03 km² leżąca w Dolnej Austrii. Administracyjnie należy do powiatu Melk i liczy prawie 1,5 tys. mieszkańców. Znana jest z tradycji uprawy orzecha włoskiego.

Na początku XXI w. utworzono wieś orzecha. W tym celu założono park z 500 gatunkami drzew i krzewów orzechowych. Atrakcją parku są poskręcane trzy drzewa orzechowe, dzięki czemu posiadają oryginalny wygląd i są doskonałym miejscem na zrobienie pamiątkowej fotografii. W parku na potrzeby turystów zbudowano duży grill, plac zabaw oraz miejsce do różnych gier. Stara stajnia została przekształcona w muzeum, w którym można zapoznać się z kulturą i sztuką meklemburską. Znajduje się w niej atelier, sala seminaryjna i księgarnia. Organizowane są wieczorki poetyckie, literackie, malarskie, a także można posłuchać występów lokalnych artystów. Stare spichlerze i dwory zamieniono na pensjonaty i mieszkania wakacyjne oraz punkty gastronomiczne. Przy wjeździe do wsi znajdują się duże obiekty sportowe [<https://wioskitematyczne.prv.pl/wioski-tematyczne-w-europie/krummnussbaum.html>].

Oferta wioski obejmuje: sprzedaż i kupno sadzonek orzechów, poznanie zasad uprawy orzecha, spacer po parku, gry i zabawy na świeżym powietrzu, poznanie kultury i sztuki meklemburskiej, wieczorki literackie i poetyckie, warsztaty malarskie, koncerty pieśni w wykonaniu lokalnych artystów.

Wioska książki w Purgstall. Purgstall to gmina o powierzchni 55,97 km² leżąca w Dolnej Austrii, administracyjnie należy do powiatu Scheibbs. Liczy ponad 5,5 tys. mieszkańców. Położona jest w dolinie rzeki Erlau i jest „Bramą do Ötscherlandu” – krainy górskiej w Alpach, z najwyższym szczytem Ötscher, którego wysokości wynosi 1893 m n.p.m. [<https://www.gminamakow.info/dla-turystow/miasta-partnerskie/202-purgstall-an-der-erlauf.html>]

W latach 80. XX w. Purgstall był biedną wsią, z dużym wskaźnikiem bezrobocia. Aby rozwinąć wieś, władze lokalne w 2000 r. postanowiły założyć wioskę tematyczną. Inspiracją dla nich był Richard Booth, który w 1961 r. w miasteczku Hay-on-Wye w Wielkiej Brytanii (Walia) w starym zamku założył antykwariat książek. Antykwariat sprzedawał książki, które ocalono przed utylizacją lub

otrzymano od darczyńców. Miejsce to było dostępne dla klientów w dzień i w nocy, aby mogli przeglądać i wybierać dla siebie wymarzone książki.

Na początku we wsi Purgstall rozpoczęto zbórkę starych niepotrzebnych ksiązek. Następnie stare egzemplarze trafiły do księgarni i antykwariatu, które powstały z przekształcenia sklepów. Obecnie przybywa do Purgstall tysiące turystów rocznie, a gospodarstwa rolne zajęły się sprzedażą bezpośrednią produktów rolnych oraz utworzono gospodarstwa agroturystyczne. Powstały liczne ścieżki spacerowe i rowerowe. Stworzono także stronę internetową <https://www.buecherdorf.at/>, poprzez którą można nabyć książki.

Oferta wioski obejmuje:

- sprzedaż i kupno używanych i nowych ksiązek;
- sprzedaż ekologicznych produktów rolnych;
- wizyty studyjne w gospodarstwach rolnych;
- festyny czytelnictwa;
- festyny ksiązek;
- konkursy literackie;
- imprezy dla bibliotekarzy i miłośników ksiązek;
- punkty gastronomiczne [<https://www.buecherdorf.at/>].

Wioska Kowalstwa w Ybbsitz. Ybbsitz jest to wieś o powierzchni 104,29 km² położona w południowej części Austrii, zamieszкана przez 3,5 tys. mieszkańców. Wieś znana była od XIV w. z tradycji kowalskich. W XVI w. na jej terenie mieszkało prawie 100 kowali. Wyroby kowalskie z Ybbsitz trafiały nie tylko na rynek austriacki i niemiecki, ale też rosyjski i włoski. W transporcie pomagała rzeka Dunaj, którą spławiano towar na rynki zagraniczne. Rozwój manufaktur i fabryk spowodował, że rodzinne warsztaty kowalskie zaczęły upadać [Mazurek-Kusiak i Sawicki 2009, s. 26–35]. Od 1987 r. zaczęto odbudowywać zabytkowe warsztaty kowalskie, w wyniku czego stworzono centrum kowalstwa. W 1996 r. utworzono Kowalską Trasę Spacerową z Mostem Przygód, na której odbywają się cykliczne plenery artystyczne, konkursy, festyny oraz co dwa lata Międzynarodowe Spotkania Kowali, które przyciągają artystów kucia metali z całej Europy [<https://witrynawiejska.org.pl/2008/03/25/wies-kowalska>].

Oferta wioski kowalskiej obejmuje:

- warsztaty kowalstwa;
- konkursy wyrobów kowalskich;
- zwiedzanie zabytkowej kuźni kowala, w której młoty poruszane są siłą wody rzecznej;
- plenery artystów pracujących w metalu;
- przyrodnicze ścieżki dydaktyczne;
- trasy rowerowe, narciarskie konne i piesze;
- zakup ekologicznych produktów rolnych;
- zakup wyrobów kowalskich.

Wioska Kowalstwa w Ybbsitz położona jest przy Austriackiej Trasie Żelaza i jest siedzibą Europejskiego Stowarzyszenia Miejscowości Kowalskich [www.ybbsitz.at].

Wioska Celtycka w Szwarzenbach. Wieś Szwarzenbach o powierzchni 22,34 km², położona jest w południowej Austrii, 20 km na południe od Wience Neustad, niedaleko granicy z Węgrami. Zamieszkuje ją ok. tysiąca mieszkańców. W latach 80. XX w. było to miejsce „szare” i bez przyszłości, a wysoki wskaźnik bezrobocia powodował wyludnienie wsi [Mazurek-Kusiak i Sawicki 2009, s. 26–35]. Wieś z kolei odżyła dzięki odkryciu przez archeologów celtyckich śladów życia oraz największego celtyckiego wału obronnego. Celtowie to lud indoeuropejski, znad górnego Renu, Dunaju i Menu. Rozprzestrzenił się w 1000 r. p.n.e. na Burgundię, Brytanię, Irlandię, Kotlinę Czeską, Hiszpanię, gdzie przez Grecję dotarł nawet od Azji Mniejszej. Celtowie polegali po podbojach rzymskiego cesarstwa [Encyklopedia powszechna 2008, s. 115].

Na terenie obecnej wsi w okresie neolitu, młodszej epoki kamienia, istniało największe miasto celtyckie wschodnich Alp. Celtycka społeczność odgrywała znaczącą rolę w polityce i gospodarce w Europie Zachodniej. Na wzgórzu Burgberg odnaleziono 15-hektarowe oppidum, czyli miejsce obwarowane, osiedle obronne zakładane najczęściej w miejscu chronionym ukształtowaniem terenu. Należy wspomnieć, że Celtowie w okresie lateńskim zajmowali się produkcją żelaza [https://tropter.com/pl/austria/schwarzenbach/wioska-celtycka].

Na podstawie badań wykopalisk utworzono Celtycki Park Archeologiczny oraz zrekonstruowano kilka celtyckich domostw. Każdego roku organizowany jest trzydniowy Festyn Celtycki, podczas którego można:

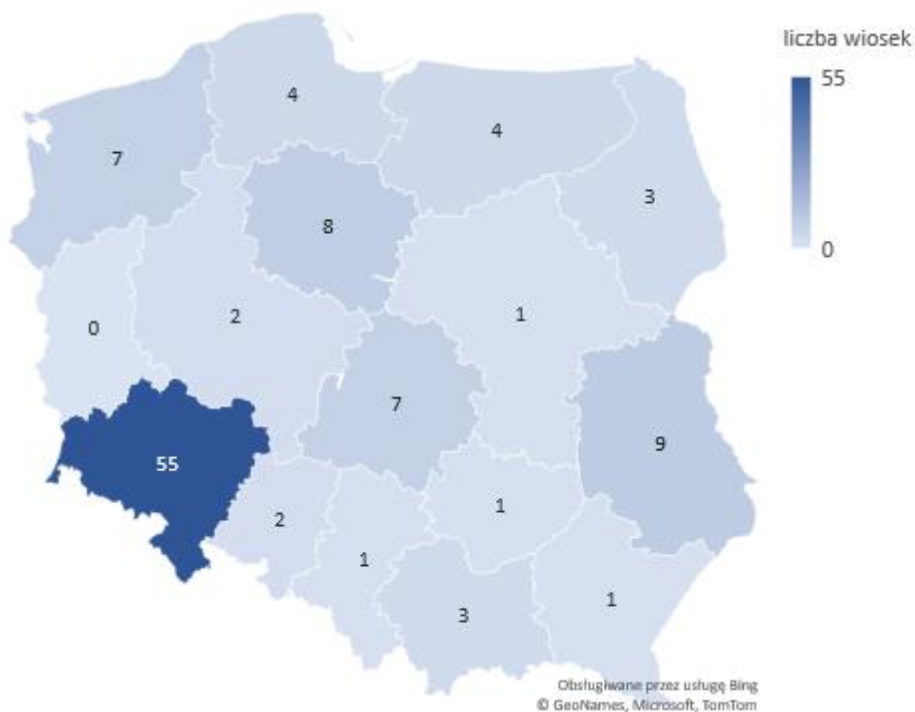
- poznać historię starożytnych Celtów, ich ubiór oraz narzędzia jakimi się codziennie posługiwali;
- poznać codzienne życie Celtów;
- wziąć udział w wykładach i prezentacjach na temat kultury i tradycji celtyckiej;
- wziąć udział w warsztatach celtyckiego rzemiosła: garncarstwa, tkactwa i wyrobu celtyckiej biżuterii, ozdób, malowania twarzy, czy majsterkowania;
- posłuchać irlandzkiej muzyki folkowej;
- wziąć udział w wycieczkach po Celtyckim Parku Archeologicznym;
- zaznajomić się z kuchnią celtycką;
- nauczyć się strzelać z łuku oraz jeździć konno.

Ruch turystyczny kształtuje się na poziomie 15 tys. osób rocznie, a lokalna społeczność kultywuje życie dawnych Celtów – stroje, kuchnię [https://podrozeturystyki.wordpress.com /2017/02/19/wies-celtycka-w-xxi-wieku].

1.6. Rozwój wiosek tematycznych w Polsce

W Polsce pierwsze wioski tematyczne pojawiły się pod koniec lat 90. poprzedniego wieku, ale ich rozkwit przypadł na pierwszą dekadę XXI w. [Chojnacka-Ożga i Ożga 2014, s.193–199]. Przy tworzeniu polskich wiosek tematycznych korzystano z doświadczeń państw Europy Zachodniej [Sala 2016, s. 117– 126]. Wioski te powstawały z inicjatywy wywodzącej się z turystyki wiejskiej i są oparte na regionalnej infrastrukturze turystycznej, gospodarstwach agroturystycznych, dziedzictwie kulturowym regionu oraz lokalnych szlakach turystycznych [Podolska 2018, s. 139–154].

Według Portalu Organizacji Pozarządowych w latach 2003–2013 powstało w Polsce 55 wiosek, a w latach 2013–2023 przybyło 30 kolejnych [<https://publicystyka.ngo.pl/jak-mozna-sprzedac-wies>], zlokalizowanych w różnych województwach kraju. Natomiast portal wioski.tematyczne.pl wskazuje na 40 wiosek tematycznych. Prawie w każdym województwie znajduje się po kilka lub kilkadziesiąt wiosek tematycznych. Jedynie woj. lubuskie nie może poszczycić się jeszcze żadną wioską tematyczną, która by integrowała lokalną społeczność i przyciągała turystów na wieś.

Rysunek 1.12. Natężenie wiosek tematycznych w poszczególnych województwach Polski

Natężenie wiosek tematycznych w poszczególnych województwach naszego kraju przedstawia rys. 1.2. Najwięcej z nich znajduje się w woj. dolnośląskim (55), drugie miejsce zajmuje woj. lubelskie (9) – region typowo rolniczy, który ma odpowiednią bazę, kulturę i tradycję do tworzenia wiosek tematycznych. Osiem wiosek znajduje się w woj. kujawsko-pomorskim.

W tabeli 1.2 zebrano większość polskich wiosek tematycznych, które powstały w latach 2000–2022. Część z nich działa bardzo prężnie i są znane w całej Polsce, jak np. Wioska Dinosaurów w Bałtowie, Wioska Hobbitów w Sierakowie Sławieńskim, Kraina Rumianku w Hołowni czy Wioska Gotów w Masłomęczu. Część z nich upadła tuż po utworzeniu i nie oferuje swoich usług turystom, jeszcze inne działają tylko na stronie internetowej. Są też wioski, które działają tylko przez kilka dni w roku, podczas organizacji festynów czy zbiorów płodów rolnych.

Tabela 1.2. Wioski tematyczne w Polsce

Województwo	Nazwa wioski
Dolnośląskie	Dolina Nocnych Duszków w Małej Wsi Górnej
	Jarzębinowa Wieś w Gołędzinowie
	Kraina Leśnych Skrzatów w Płóczkach Górnych
	Kraina Smakowitego Kasztana Jadalnego w Gościęcicach
	Leśna Wieś Zabawy w Wierzowicach Małych
	Rogata Wieś w Konradówce
	Truskawkowa Wieś w Pęgowie
	Wieś Lasów i Grzybów w Osoli
	Wieś Ludzi z Pasją w Kuraszkowie
	Wieś Rolnictwa i Tradycji w Borówku
	Wieś Tajemniczych Ogrodów w Osetnicy
	Wioska Barwnych Wątków w Chrośnicy
	Wioska Bociania w Niedźwiedzicach
	Wioska Chleba i Ziół w Bagnie
	Wioska Czarów i Magii w Spytkowie
	Wioska Czerwonego Kapturka w Wilkocinie
	Wioska Darów Lasu w Borówce
	Wioska Dobrych Życzeń w Kołędzie
	Wioska Drewna w Bukowicach
	Wioska Gryfa w Proszówce
	Wioska Kolarzy w Miłkowicach
	Wioska Końska w Potasznie
	Wioska Lawendy i Ziół Wszelakich w Baldwinowicach
	Wioska Leśnych Dziadów w Dziadkowie
	Wioska Lilaków w Domanicach
	Wioska Mikołajów w Mikułowie
	Mleczny Zakątek w Starej Białce
	Wioska Młynów i Chleba w Moskorzynie
	Wioska na Stole w Olszynie Dolnej

Województwo	Nazwa wioski
	Wioska Odkrywców w Sieroszowicach Wioska Okrągłego Zamku w Owieśnie Wioska Ostrego Smaku w Chrzanowie Wioska Owocowych Smaków i Miłych Ludzi w Miłosławicach Wioska Piasku i Kamienia w Czaplach Wioska Pozytywnej Energii w Proszowej Wioska Ptasia w Rudzie Milickiej Wieś Retro w Szalejowie Dolnym Wioska Rowerowa w Starym Wielisławie Wioska Słoneczników w Rościszewicach Wioska Smaków w Lipianach Wioska Smaku ze Szpinaku w Morzęcinie Małym Osada Strażacka w Szklarach Dolnych Wioska Sześciu Zbóż w Kraśniku Dolnym Wioska Talentów w Krosnowicach Wioska Tradycji i Rękodziela w Pogwizdowie Wioska Truskawki w Pierstnicy Wioska w Dechę w Ostaszowie Wieś Wiatru w Duchowie Wioska Wiatrów w Pasternikach Wioska Wielu Talentów w Pakosławsku Wioska Wśród Zielni w Rakowie Wioska z Rechotem w Żabicach Wioska Ziołowa w Łazach Wioska Złota i Don Kichota w Wojcieszyńcu Wioska Zmysłów w Dziewiętlinie
Kujawsko-pomorskie	Górnicza Wioska w Pile-Młynie Kwiatowa Wioska w Żalnie Ptasia Wioska w Adamkowie Wioska Chlebowa w Janiej Górze Wioska Grzybowa w Krzywogórcu Wioska Miodowa w Wielkim Mędromierzu Wioska Orzechowa w Podzamku Golubskim Wioska Początku Życia w Jajkowie
Lubelskie	Dawna Osada Tatarska w Studziankach Einstein na Łące w Stefankowicach Kraina Rumianku w Hołowni Mleczna Wieś w Żeszczynie Słowiański Gród w Wólce Bieleckiej Wioska Garncarstwa w Łątku Garncarskim Wioska Gotów w Masłomęczu Wioska Kowalstwa w Wojciechowie Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii w Moroczynie

Województwo	Nazwa wioski
Łódzkie	Wioska Dębowa w Julianowie Wioska Jabłkowa w Sadkowicach Wioska Mchu i Paproci w Wólce Lesiewskiej Wioska Pomidorowa w Sierchowach Wioska Różana w Wilkowicach Wioska Rybna w Paplinie Wioska Wiśniowa w Regnowie
Małopolskie	Malowana Wieś w Zalipiu Wioska pod Kobiecą Ręką w Gwoźdźicach Wioska pod Skałą w Bołęcinie
Mazowieckie	Wioska Słowiańska w Ostrowach
Opolskie	Truskawkowa Wieś w Bąkowie Wioska Zdrowia i Relaksu w Spóroku
Podkarpackie	Wioska Fantasy w Kuńkowcach
Podlaskie	Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata w Krypnie Wieś Drewniana w Borysówce Wioska Bulwy w Lipinach
Pomorskie	Kraina Dobrej Zabawy w Sokole Wioska Aniołów w Aniołowie Wioska Dzieci w Pogrodzie Wioska Fantazji w Karwnie
Śląskie	Spichlerz Tajemnic – Wioska Tematyczna w Czernicach
Świętokrzyskie	Wioska Doliny Kacanki w Wiązownica-Kolonia
Warmińsko-mazurskie	Wioska Bosej Ekologii w Praslitach Garncarska Wioska w Kamionce Wioska Prusów w Piwnicach Wielkich Zielarska Wieś Blanki w Blankach
Wielkopolskie	Łaciata Wieś w Głuchowie Kraina Mlekiem Płynąca w Sławiu
Zachodniopomorskie	Kraina Bajek i Rowerów w Podgórkach Wioska Hobbitów w Sierakowie Sławieńskim Wioska Kaszubska w Swornegaciach Wioska Końca Świata w Iwęcinie Wioska Labiryntów i Źródeł w Paprotach Wioska Rybacka w Chłopach Wioska Zdrowego Życia w Dąbrowie

Źródło: oprac. na podst. Podolska i Niedźwiecka-Filipiak 2016, s. 117–135; Wójcik i Jeziorska-Biel 2018, s. 174–189; <http://wioskitematyczne.pl/mapa/>; <https://wioska-tematyczna.pl/>

Na podstawie danych przedstawionych w tabeli 1.2 można zauważyć, że specjalizacja polskich wiosek tematycznych opiera się głównie na smakach (kasztan, truskawka, jabłko, wiśnia, pomidor, ziemniak, zboże, zioła, rumianek, grzyb,

chleb, mleko, miód, orzech, ryba, ostre smaki) oraz promocji zdrowego życia, relaksu, rowerów i pozytywnej energii. Wioski tematyczne często opierają swoją specjalizację na tradycyjnych zawodach, takich jak: kowalstwo, garncarstwo, tkactwo, koronkarstwo. Część wiosek przyjęła specjalizację od bohaterów bajek (Koziołka Matołka, Czerwonego Kapturka, Czarów i Magii, Okrągłego Zamku).

Inicjatywa tworzenia wiosek tematycznych w Polsce wywodzi się z organizacji pozarządowych, lokalnych grup działania, mieszkańców, regionalnych muzeów, kół gospodyń wiejskich, gminnych ośrodków pomocy społecznej, jak również władz samorządowych.

Proces kreowania wiosek tematycznych jest bardzo dynamiczny, a w trakcie jego trwania pojawiają się nowe pomysły, zmieniają się role społeczne poszczególnych twórców wiosek (czasami przeobrażeniu podlega sama nazwa wioski). Produkt turystyczny w wioskach tematycznych opiera się głównie na regionalnych produktach gastronomicznych, specjalizacji gospodarstwa, nawiązujący do nazwy wsi. Są wioski, które próbują przyciągnąć turystów aktywnością rekreacyjną, wróżbami, zielarstwem, rękodziełem czy tematyką opartą na bajkach i legendach. W każdej wiosce tematycznej turyści mogą brać udział w warsztatach, grach, festynach [Sala 2016, s. 117–126].

Znaczenie tradycji i kultury w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich

We współczesnym społeczeństwie pytanie o funkcję polskiej wsi jest nadal zasadne. Polityka społeczno-gospodarcza przez wiele lat koncentrowała się na dużych miastach przy jednoczesnym niedocenieniu wkładu „wiejskości” w rozwój ogólnospołeczny. To spowodowało, że promocja wiejskich wartości nie jest prosta [Wójcik 2017b, s. 15].

Na dziedzictwo kulturowe wsi składają się trzy elementy [Duriasz-Bułhak i in. 2011, s. 10–14, 168; Sosnowska i Iwanek 2021, s. 17–18]:

- kultura materialna (architektura, przedmioty i narzędzia, maszyny rolnicze, wytwory twórczości, rzemiosło);
- gospodarowanie przestrzenią – przyrodą, która została zmieniona przez człowieka, tradycyjną zabudowę budynków i świątyń, wyglądem i zagospodarowaniem zagród wiejskich,
- kultura niematerialna, do której zaliczamy:
 - obrzędy, obchody świąteczne, rytuały, zwyczaje;
 - stroje, muzyka, taniec, pieśni, legendy, bajki, spektakle i widowiska;
 - tradycje życia rodzinnego, sąsiedzkiego i wspólnotowego;
 - język w regionalnych i lokalnych odmianach;
 - nazwy miejsc i miejscowości;
 - sposoby gospodarowania i wytwarzania, tzn. umiejętności związane z produkcją narzędzi, przedmiotów, produktów lokalnych, dzieł o wartości artystycznej, tradycyjnym rzemiosłem, budową domów, uprawą ziemi i hodowlą;
 - wiedzę o przyrodzie i wszechświecie oraz związane z nią praktyki.

Składowe dziedzictwa kulturowego stają się szczególnie wartościowe dla lokalnej wspólnoty, gdy jest ona ich świadoma i gdy przypisuje im ona wartości i znaczenie historyczne, estetyczne lub symboliczne. Ta część dziedzictwa, której mieszkańcy potrafią określić wartość, wypromować i stale udostępniać – staje się produktem [Duriasz-Bułhak i in. 2011, s. 21]. Dziedzictwo ma szansę stać się także istotnym bodźcem rozwoju lokalnego i regionalnego ze względu na duży jego wpływ na rozkwit ekonomiczny, rozwój kapitału ludzkiego i kształtowanie

tożsamości małej społeczności wiejskiej. Poczucie tożsamości wpływa na wzrost więzi lokalnej i motywuje do podejmowania wspólnych aktywności [Hełpa-Liszkowska 2013, s. 5–18]. Budowanie postaw przedsiębiorczych na walorach kulturowych postrzegane jest jako innowacja oraz czynnik konkurencyjności i niszowy produkt rynkowy [Legutko-Kobus 2016, s. 140–157]. Dziedzictwo kulturowe jest stymulatorem rozwoju gospodarczego na trzech płaszczyznach oddziaływania – bezpośredniej, pośredniej i inspiracji do działania (rys. 2.1).

Oddziaływanie bezpośrednie	• na działalność gospodarczą, która wykorzystuje zasób dziedzictwa kulturowego oraz rozwija się i istnieje dzięki temu zasobowi
Oddziaływanie pośrednie	• efekty mnożnikowe – zjawisko polegające na rozwoju różnych przedsiębiorstw pod wpływem dodatkowego popytu konsumpcyjnego i zaopatrzeniowego powstałego w wyniku działalności przedsiębiorstwa bezpośrednio związanego z dziedzictwem kulturowym
Inspiracja	• dziedzictwo kulturowe jest czynnikiem wspomagającym działalność gospodarczą – inspiruje, daje pomysł, kontekst, idee

Rysunek 2.1. Oddziaływanie dziedzictwa kulturowego na gospodarkę

Źródło: oprac. własne na podst. Kozioł i in. 2013, s. 46–50

Dziedzictwo kulturowe pobudza w sposób bezpośredni i pośredni przedsiębiorczość na terenach wiejskich, ale jest również inspiracją dla nowych pomysłów, dzięki temu tworzą się miejsca pracy i dodatkowe źródła dochodu dla mieszkańców, szczególnie w sektorach i branżach, takich jak:

- turystyka kulturowa (zabytkowe lub tradycyjne obiekty noclegowe i gastronomiczne, obiekty zabytkowe, galerie, muzea, założenia parkowe i ogrodowe, skanseny, izby regionalne, stanowiska archeologiczne, pola bitew, dziedzictwo przemysłowe, szlaki kulturowe, działalność w zakresie informacji turystycznej, działalność pilotów wycieczek, przewodników turystycznych);
- przemysł kreatywny (fotografia, filmy historyczne, podróżnicze, działalność wydawnicza, np. albumy, przewodniki, informatory, organizacja festynów, zespoły folklorystyczne, muzyka dawna);

- popularyzacja, informacja i edukacja dziedzictwa kulturowego (lekcje, warsztaty, dni dziedzictwa, rekonstrukcje historyczne, festiwale, kiermasze);
- tradycyjne rzemiosło (np. rękodzieło, wikliniarstwo, wyroby tekstylne, kowalstwo, bednarstwo);
- tradycyjne uprawy, chów i hodowla zwierząt, produkcja spożywcza, serowarstwo, winnice, produkty regionalne;
- rynek sztuki i antyków;
- rynek zabytkowych nieruchomości;
- ochrona dziedzictwa kulturowego (prace konserwatorskie, naukowe i badawcze) [Duriasz-Bułhak i in. 2011, s. 21; Koziół i in. 2013, s. 48–49].

Dzięki dodatkowemu popytowi konsumpcyjnemu i zaopatrzeniowemu ze strony branży dziedzictwa poszczególne sektory rozbudowują się. Przykładowo na odwiedzaniu obiektów zabytkowych mogą skorzystać również obiekty noclegowe i lokale gastronomiczne, które nie oferują „przeżyć związanych z dziedzictwem” [Koziół i in. 2013, s. 49–50], a ci z kolei mogą kupować produkty u lokalnych dostawców. Jest to pośredni efekt ekonomiczny rozwoju omawianej branży powodujący wzrost zatrudnienia i dochodów w całym sektorze turystyki na danym obszarze [Panasiuk 2006, s. 54].

Dziedzictwo danego miejsca może być także inspiracją. Przykładowo w przemysłach kreatywnych dziedzictwo daje inspirację architektom, projektantom, artystom czy kreatorom mody [Koziół i in. 2013, s. 50].

Hełpa-Liszkowska [2013, s. 5–18] uważa, że wioski tematyczne można zaliczyć do jednej z najbardziej powszechnych form przedsiębiorczego wykorzystania dziedzictwa kulturowego i historycznego wpływającego na rozwój lokalny. Według Wesołowskiej i Szczęsnej [2015, s. 85–90] wioski oferują „cały pakiet usług utrzymanych w danej konwencji tematycznej”.

2.1. Tradycyjne rzemiosło na polskiej wsi

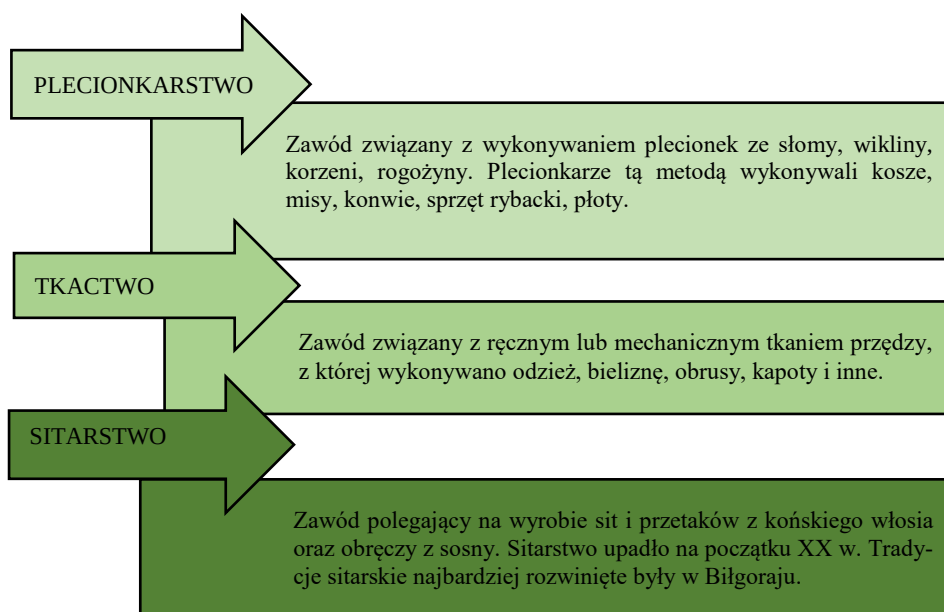
Praca towarzyszyła człowiekowi odkąd pojawił się na ziemi. Wykonywana praca związana była z zapewnieniem pożywienia, okrycia i dachu nad głową [Skuza 2008, s. 5]. Na początku człowiek wykonywał rzemiosło tylko na własny użytek, ale w związku z udoskonaleniem technik wytwórczych mógł wytwarzać więcej niż potrzebował, więc zaczął sprzedawać wytwory swojej pracy innym. W ten sposób rozwinęła się specjalizacja. Zmiany cywilizacyjne, uprzemysłowienie, urbanizacja, masowa produkcja w fabrykach, którą wcześniej wykonywali rzemieślnicy, spowodowała zanik tradycyjnych zawodów na wsi. Rzemieślnik zaczął „uprawiać” rękodzieło artystyczne i w ten sposób zachowały się tradycje, kultura i zwyczaje regionalne.

Ginące zawody wiążą się ze sztuką ludową, charakteryzuje je tradycyjny przekazywany z pokolenia na pokolenie sposób wykonania i często związany z wiejską obrzędowością i zwyczajami [Konewecka i Krupa 2010, s. 310].

Do ginących zawodów można zaliczyć rzemiosła związane z:

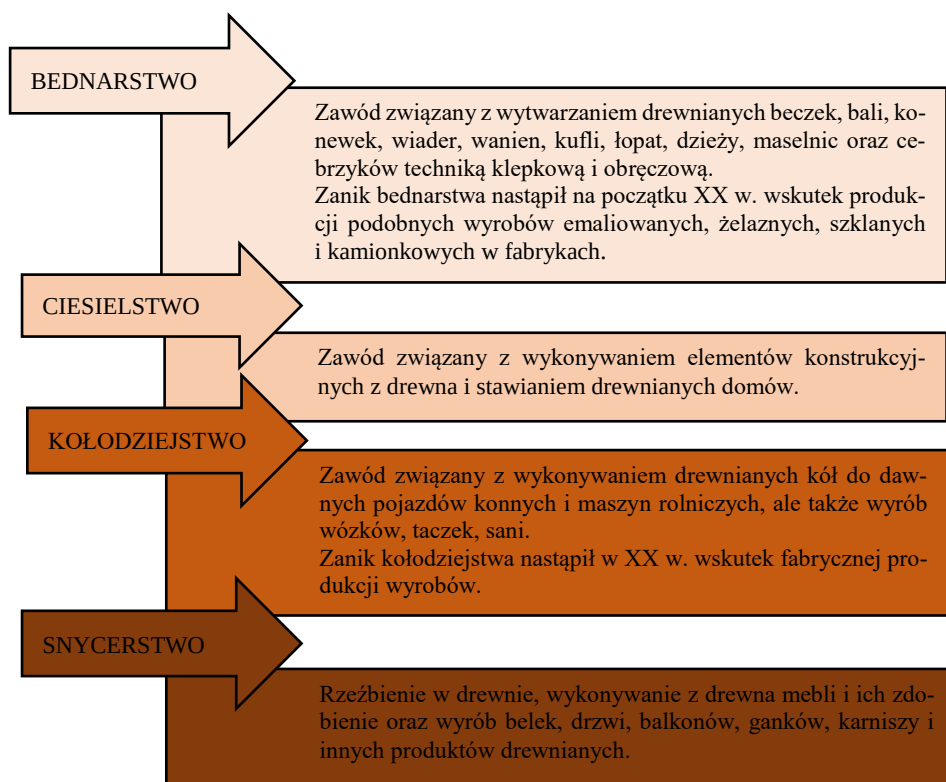
- wyplataniem: plecionkarstwo, tkactwo, sitarstwo (rys. 2.2),
- obróbką drewna: bednarstwo, ciesielstwo, kołodziejstwo, snycerstwo (rys. 2.3),
- obróbką metalu: kowalstwo, ludwisarstwo (rys. 2.4),
- obróbką gliny: garncarstwo (rys. 2.5)
- obróbką skóry zwierzęcej: rymarstwo (rys. 2.6),
- obróbką rogów: rogowiarstwo (rys. 2.7),
- pozostałe tradycyjne zawody: lutnictwo, bartnictwo (rys. 2.8).

Opisane na rys. 2.2–2.8 zawody zostały wyparte z rynku na skutek uprzemysłowienia i szybkiego postępu technologicznego, jednak warto zachować pamięć o nich i pokazać naszym dzieciom i wnukom tajniki poszczególnych rzemiosł. Wioski tematyczne są idealnym miejscem odtwarzania tych zawodów i pokazania, jak wyglądały poszczególne etapy pracy przy wyrobie np. tkanin, beczek, ozdób z metalu, glinianych garneków, wosku z miodu pszczelego i innych.

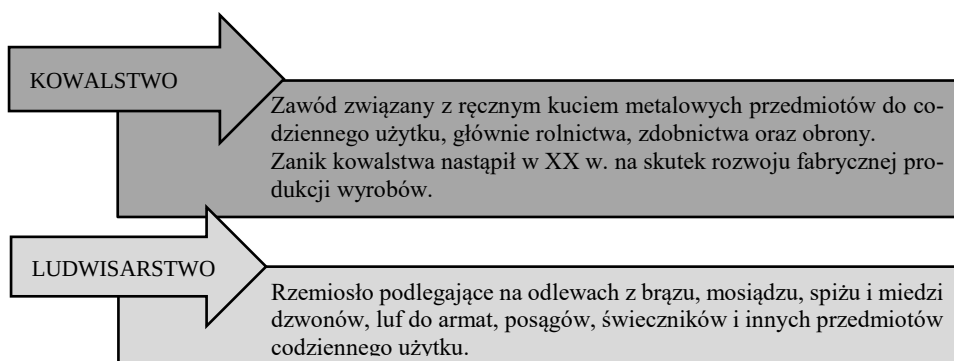
Rysunek 2.2. Tradycyjne zawody związane z tkaniem

Źródło: oprac. na podst. Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 67

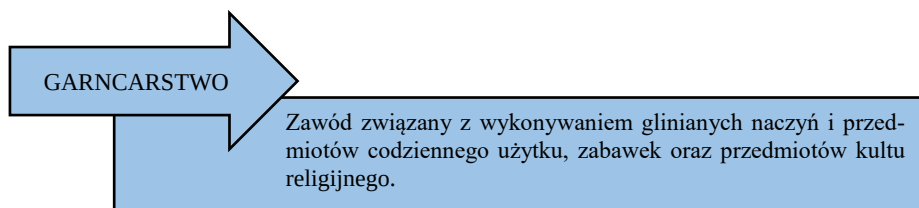
Rysunek 2.3. Tradycyjne zawody związane z obróbką drewna

Źródło: oprac. na podst. Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 66–67

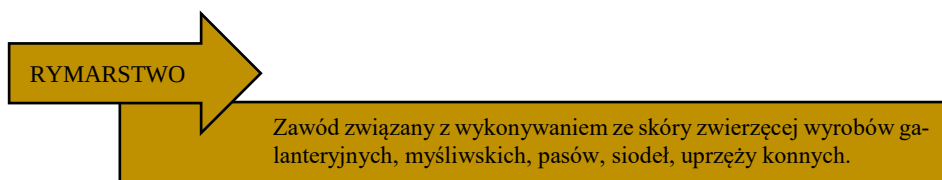
Rysunek 2.4. Tradycyjne zawody związane z obróbką metalu

Źródło: oprac. na podst. Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 66–67

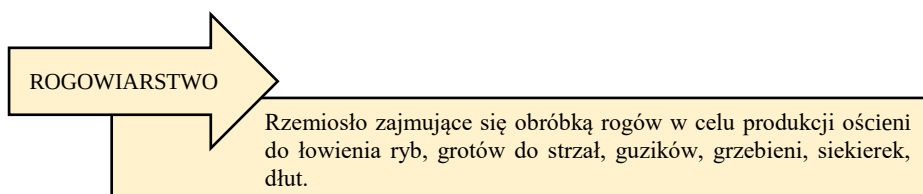
Rysunek 2.5. Tradycyjny zawód związany z obróbką gliny

Źródło: oprac. na podst. Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 66

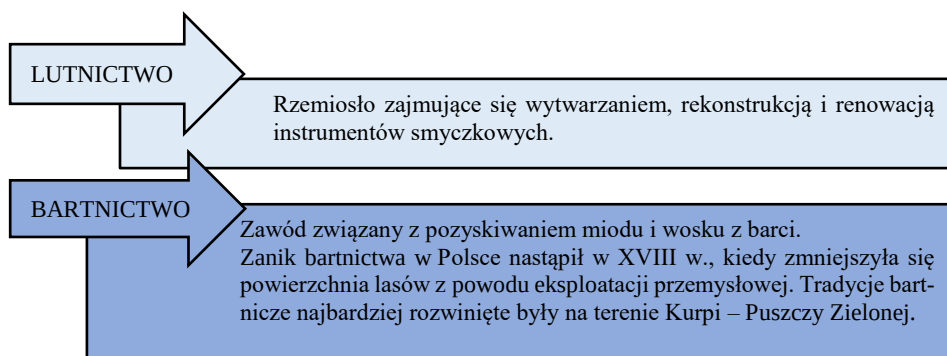
Rysunek 2.6. Tradycyjny zawód związany z obróbką skóry zwierzęcej

Źródło: oprac. na podst. Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 67

Rysunek 2.7. Tradycyjny zawód związany z obróbką rogów zwierzęcych

Źródło: oprac. na podst. Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 66

Rysunek 2.8. Pozostałe tradycyjne zawody

Źródło: oprac. na podst. Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 66

2.1.1. Kowalstwo

Historia kowalstwa w Polsce

Kowalstwo zalicza się do najstarszych zawodów na świecie [Mokras-Grabowska i in. 2019, s. 17]. Pojawiło się prawie trzy tysiące lat przed naszą erą, najprawdopodobniej w Egipcie. Pierwsze wyroby żelazne na terenie ziem polskich pojawiły się w 700 r. p.n.e., ale przedmioty te pochodziły z importu, najprawdopodobniej z krajów południowej Europy [Magiera 1999, s. 290].

Od 1200 r. p.n.e. do początków naszej ery powoli zaczęło rozwijać się na ziemiach polskich hutnictwo, którego boom przypadł na okres rzymski. Rudę żelaza wytapiano wówczas w prymitywnych piecach. To wpłynęło także na rozwój kowalstwa, a asortyment wyrobów żelaznych był wówczas bardzo bogaty. Kowale wykonywali miecze, groty oszczepów i strzał, okucia tarcz, strzemiona, ostrogi, wędzidła, noże, nożyce, krzesiwka i inne [Reinfuss 1983, s. 18–19].

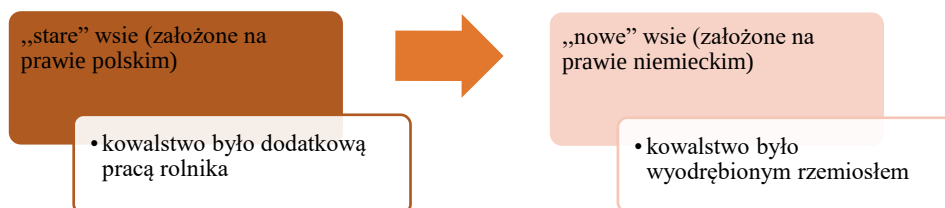
W okresie wędrówek ludów (IV–V w.) rozwijające się dynamicznie rzemiosło kowalskie uległo znacznemu zahamowaniu, aby powrócić do swojej świetności w okresie wczesnośredniowiecznym. Do wytopu żelaza używano wówczas rudy darniowej (limonitu) oraz hematytów, które wytapiane były w dymarkach. Dymarka to zagłębienie wybudowane w ziemi, wyłożone gliną, w którym na rozgrzany węgiel drzewny rzucano pokruszoną rudę żelaza i następnie sypano kolejną warstwę węgla drzewnego. Za pomocą miechów wdmuchiowano powietrze potrzebne do spalania węgla. Wówczas ruda żelaza ulegała utlenianiu i tworzyła się masa w formie łupy, a czyste żelazo znajdowało się wewnątrz. Bywało też tak, że ruda żelaza w dymarkach spalała się na żużel. Wykonywany przez „rudników” wytop rud żelaza łączył się często z jego dalszą obróbką [Lech 1960, s. 125]. Obok kowali-hutników byli specjaliści zajmujący się wyłącznie hutnictwem bądź tylko kowalstwem [Kopydłowski 2005, s. 11].

W X w., kiedy powstawały grody i podgrodzia, tworzące początki dzisiejszych miast, zaczął rysować się podział na kowali miejskich i wiejskich [Reinfuss 1983, s. 19]. Kowale miejscy mieli większą możliwość rozwijania swoich umiejętności rzemieślniczych, ponieważ współpracowali z czeladnikami, cieślami i stolarzami. Mieli też łatwiejszy dostęp do nowych wzorów i technik kucia [Reinfuss 1983, s. 19]. Wytwarzali głównie elementy zbroi i broni białej, okucia mebli, drzwi, a także realizowali zamówienia dla elit społecznych, królów, magnatów, szlachty.

Kowale wiejscy często byli samoukami, uprawiali kowalstwo ludowe, a ich produkty służyły do zaspokajania potrzeb ludności rolniczej. Wytwarzali i naprawiali drobne narzędzia rolnicze. Wówczas kowalstwo artystyczne ograniczało się do ozdobnych przedmiotów, zazwyczaj na rzecz miejscowego kościoła i proboszcza, ponieważ chłopów nie było stać na takie zakupy [Kotula 1959, s. 85].

Sytuacja kowali wiejskich była dość zróżnicowana. W „starych” wsiach, lokowanych na prawie polskim, kowalstwo uprawiane było jako dodatkowe zajęcie rolnika, na jego własny rachunek. We wsiach lokowanych na prawie niemieckim

kowal działał najczęściej w ramach tzw. rzemiosła sołtysiego. Dostawał od właściciela wsi mniej ziemi niż inni rolnicy, ale mógł utrzymywać się z kowalska [Reinfuss 1983, s. 24] (rys. 2.9).

Rysunek 2.9. Kowalstwo na wsi

Źródło: oprac. na podst. Reinfuss 1983, s. 24

W XIII w. powstała organizacja cechowa, która miała wpływ na kształcenie przyszłych kowali oraz podnoszenie jakości rzemiosła. Cechy miejskie zwalczały niezrzeszonych w podobny sposób kowali wiejskich i nie dopuszczały ich wyrobów do sprzedaży na rynku miejskim. Kowali wiejskich nazywano partaczami. Mogli oni sprzedawać swoje wyroby tylko podczas jarmarków, ale nie pozwalano im osiedlać się blisko miast. Kowale wiejscy mogli także wykonywać tylko prace pośrednie jak naprawa narzędzi rolniczych [Reinfuss 1953, s. 358]. Czasami zdarzało się, że kowale miejscy świadczyli usługi dla wsi. Popyt na wyroby kowalskie na wsi był bardzo mały, ponieważ chłopów nie stać było na zakup żelaznych narzędzi rolniczych.

Pod koniec XV w. pojawiły się na wsi gospodarstwa folwarczne. Pan feudalny zatrudniał kilku rzemieślników, aby wykonywali pracę na rzecz dworu, w tym kowali. Pojawili się wówczas kowale dworscy, którzy mieli zdecydowanie lepsze umiejętności niż kowale wiejscy. Na dworze wcześniej niż na wsi stosowano różnego rodzaju nowinki. Dziedzic traktował kowala znacznie lepiej niż innych robotników i wypłacał mu wyższą pensję [Bohdanowicz 1963, s. 19].

Żelazo (stal), niezależnie od rozpowszechniania się hutnictwa, jeszcze w XVIII w. było bardzo drogie. Wówczas popyt zaczął przewyższać podaż, gdyż coraz więcej domostw nabywało narzędzia żelazne albo narzędzia wzbogacone żelazem. Dodatkowo dwory szlacheckie składały duże zamówienia na wyroby kowalskie.

Szczególny rozwój kowalstwa wiejskiego miał miejsce w XIX w. i był związany z uwłaszczeniem chłopów i rewolucją przemysłową [Mazur 2013, s. 41]. Kowale wiejscy zostali objęci organizacją cechową na równi z kowalami miejskimi. Żelazo znajdowało coraz szersze zastosowanie, korzystała z niego najpierw szlachta, a później też bogaci chłopci, wśród których zaczęła rozwijać się kultura

ludowa. W drugiej połowie XIX w. chłopci coraz częściej zaczęli dbać o wystrój swojego podwórka i zabudowań. W izbach wiejskich zaczęła pojawiać się wycinanka, malarstwo ścienne, tkanina dekoracyjna i haftowana pościel. Prestiżowe dekoracje chat zamożnego kmiecia były także wykonane z żelaza. Bogaci chłopci chcieli imponować biedniejszym sąsiadom, często więc zamawiali u kowala krzyże i elementy ozdobne do domu, takie jak: kraty, klamki, zawiasy żelazne, okucia do drzwi, wozów i mebli. Ogólnie należy stwierdzić, że zwiększyło się zapotrzebowanie wsi na wyroby żelazne, zarówno w zakresie narzędzi rolniczych, jak i domowych [Reinfuss 1983, s. 49–50]. Dużą rolę w handlu żelaznymi elementami odgrywali Cyganie, którzy pośredniczyli pomiędzy chłopami a kowalami w transakcjach handlowych [Bartosz 1976, s. 184].

Sytuacja kowala na wsi do I wojny światowej była godna pozazdroszczenia. Zawód kowala był najbardziej cenionym zawodem przez mieszkańców wsi. Kowal był autorytetem wśród miejscowej ludności, ponieważ był reprezentantem nowych form technicznych. Był ślusarzem, mechanikiem i metalowcem, a jednocześnie pełnił funkcję dentysty, a nawet lekarza. Uważano go za najbardziej światłego człowieka gromady wiejskiej. Często był jedyną osobą na wsi, która potrafiła czytać i pisać. Fakt, że kowal pracował z ogniem, który w wierzeniach ludowych odgrywał zawsze ważną rolę, sprawiał, że lokalna ludność przypisywała mu czasami cudowne moce [Bohdanowicz 1963, s. 14].

O wyborze zawodu kowala na terenach wiejskich na początku XX w. decydowały trzy okoliczności:

- brak posiadanych użytków rolnych i konieczność znalezienia innego niż rolnictwo źródła utrzymania,
- tradycje rodzinne – odziedziczenie zakładu kowalskiego po ojcu lub dziadku,
- własne zamiłowania i umiejętności kowalskie – prowadziły do szukania mistrza, który nauczyłby młodego chłopca zawodu kowala [Bohdanowicz 1963, s. 14].

„Kowalski” to nie przez przypadek najpopularniejsze w Polsce nazwisko, ale efekt popularności tego zawodu na wsiach polskich [Brokman 2022, s. 1].

Na początku XX w. średnio w każdej wsi kowal miał swój warsztat, w którym nie tylko podkuwał konie, ale także wykuwał narzędzia do prac rolnych i ogrodniczych, takie jak łańcuchy, gwoździe, okucia, zamki, krzyże, furty, bramy i inne. Zawód kowala był opłacalny do momentu rozpoczęcia masowej produkcji narzędzi przez fabryki, wówczas jego rola ograniczyła się do świadczenia usług naprawczych. Pomimo to jeszcze przez kilkadziesiąt lat kowale utrzymywali się na rynku pracy.

Pod koniec XX w. zawód kowala odgrywał coraz mniejsze znaczenie. Przedsiębiorstwa mogły produkować wyroby żelazne tanio i szybko. Rozpoczęła się natomiast era kowalstwa artystycznego. Kowale zaczęli kuć balustrady, żyrandole, ozdobne meble, obrazy, karnisze i inne. Jego praca kiedyś służyła mieszkańcom wsi, obecnie wykonuje pracę głównie dla mieszkańców miast.

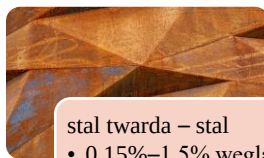
Surowce i paliwo dla kowalstwa

Surowcem używanym do obróbki przez kowala jest stal. Stal miękka zw. powszechnie „żelazem” zawiera od 0,05% do 0,15% węgla. Miała największe zastosowanie w kuźni, ponieważ łatwo można było ją giąć i piłować, nagrzana zaś do koloru jasnoczerwonego – kuć. Ten gatunek nie nadawał się do hartowania, więc nie używano go do wyrobu narzędzi [Bohdanowicz 1963, s. 22]. Stal twarda o zawartości węgla od 0,15% do 1,5% była używana przez kowala do wyrobu narzędzi służących do obróbki drzewa i metalu. Daje się hartować – po nagrzaniu do wysokiej temperatury (rys. 2.10).

stal miękka – „żelazo”

- 0,05%–0,15% węgla
- łatwo ją giąć, piłować, kuć
- nie nadaje się do hartowania

stal twarda – stal

- 0,15%–1,5% węgla
- trudno giąć, piłować, kuć
- nadaje się do hartowania

Rysunek 2.10. Surowce kowalstwa

Źródło: oprac. na podst. Bohdanowicz 1963, s. 21–22

Im więcej węgla jest w stali, tym jest ona twardsza i tym gorzej się ją kuje. O jakości stali decyduje: twardość, wytrzymałość na rozerwanie i ciągliwość.

Do wybuchu I wojny światowej stal w handlu występowała zazwyczaj w postaci grubych sztab o przecięciach kwadratowych, prostokątnych i okrągłych [Mazur 2013, s. 41]. Sztaby posiadały grubość ok. 10 cm. Surowiec był wówczas drogi, a kowal musiał zakupić całą sztabę. W związku z tym używano bardzo często jako surowca tzw. szmelcu żelazowego. Były to stare narzędzia i przedmioty oraz odpadki metalowe [Bohdanowicz 1963, s. 23].

Kowal, chcąc wykonać jakiś przedmiot, zmuszony był przystosować surowiec do obróbki, w tym celu musiał odkroić potrzebny kawałek ze sztaby. Ta czynność była najtrudniejsza i zajmowała bardzo dużo czasu [Bohdanowicz 1963, s. 23].

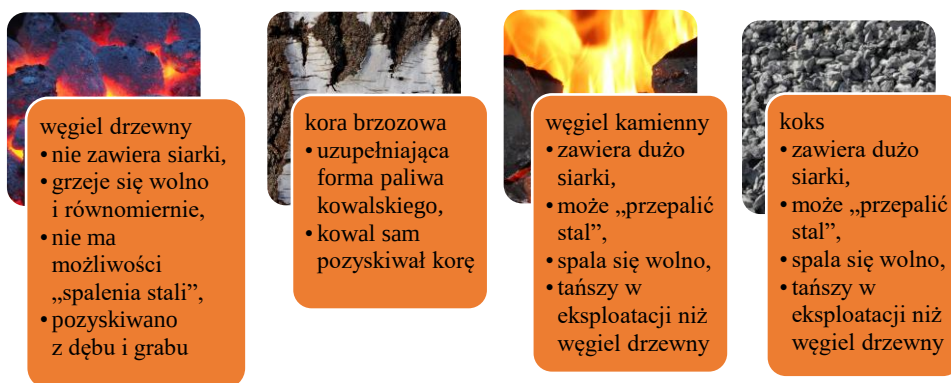
Po II wojnie światowej stal lokalnie była dostępna w następujących formatach:

- stal okrągła w prętach o różnych średnicach (od 0,5 do 150 mm);
- stal płaska (tzw. wieńcówka) w postaci prętów płaskich o różnych szerokościach i grubościach; najbardziej popularna o wymiarach 6 cm szerokości i 2 cm grubości;
- stal kwadratowa o grubości od 1 cm do 10 cm i wymiarach 2×2 cm lub 5×5 cm;

- blacha stalowa prostokątna – cienka blacha;
- drut stalowy o różnych średnicach.

Różnorodne formaty stali ułatwiły kowalowi pracę, ponieważ mógł kupić taki kształt, jakiego potrzebował do wyrobu konkretnych przedmiotów.

Paliwem do pieca kowalskiego do I wojny światowej był przede wszystkim węgiel drzewny, a czasami kora brzoźowa. W dwudziestoleciu międzywojennym zaczęto używać węgla kamiennego, z kolei po II wojnie światowej – koksu [Mazur 2013, s. 41] (rys. 2.11).

Rysunek 2.11. Paliwo dla kowalstwa

Źródło: oprac. na podst. Bohdanowicz 1963, s. 26–27

Węgiel drzewny nie zawiera siarki, grzeje się wolno i równomiernie, nie ma możliwości „przepalenia stali”. Jako paliwo był bardzo ceniony przez kowali. Pozyskiwano go z pni drzewnych i korzeni. Najodpowiedniejszymi do tego celu gatunkami drzewa były dąb i grab. Węgiel z pni i korzeni wypalał sam kowal. Zakopywał pień drzewa, przykrywał go kopułą, a następnie podpalał. Pień kopał się przez kilka dni, aż do całkowitego wypalenia, wtedy wyciągano go na powierzchnię i kruszono [Brokman 2022, s. 1].

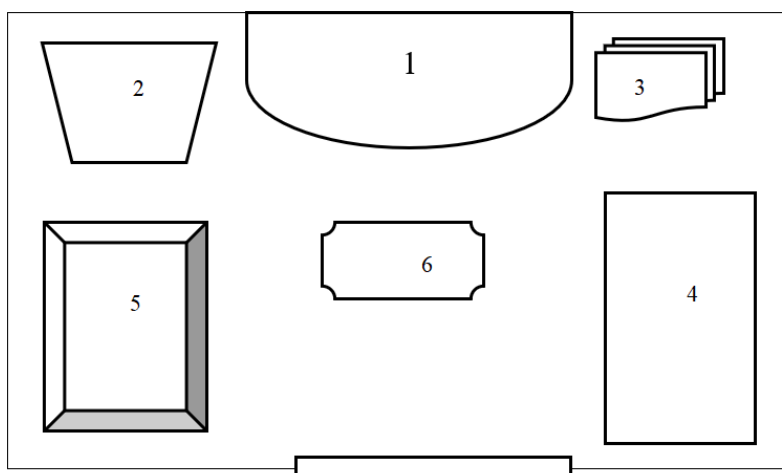
W celu pozyskania węgla z bierwion wbijano w ziemię żerdkę, dokoła ustawiano kopiec ze szczap drzewa w ten sposób, że górne końce pierwszej warstwy bierwion oparte były o żerdź i rozchodziły się do niej promieniście ku ziemi. Na pierwszą warstwę układano drugą, potem trzecią i kilkanaście kolejnych. Gotowy stos przykrywano z góry i z boków warstwą wilgotnej ziemi. Przy ziemi pozostawiano jedynie kilka małych otworów, a następnie podpalano kopiec. Proces spalania kopca przebiegał bardzo wolno. Drzewo najpierw „potniało”, a następnie „zwęglalo się”. Po tym etapie przykrywano go szczelnie ziemią na

3–4 dni. Gdy wychodził dym dolnymi otworami w kolorze jasnoniebieskim oznaczało to, że całe drzewo uległo już zwęgleniu. Zatykano wówczas wszystkie otwory i pozostawiono kopiec na 24 godziny aby ostygł i po tym okresie wyciągano z kopca węgiel. Aby zapobiec dalszemu procesowi spalania węgla na powietrzu – obsypywano go wilgotną ziemią [Bohdanowicz 1963, s. 26–27]. Wypalaniem węgla z bierwion drewnianych trudnili się głównie „kurzacze” – najczęściej Żydzi, którzy następnie sprzedawali go kowalom.

Węgiel kamienny i koks (rys. 2.11) zawiera dużo siarki i może „przepalać stal” oraz wywołać tzw. zgorzeliny. Zatem nigdy świeży węgiel kamienny nie powinien mieć bezpośredniego kontaktu z nagrzaną stalą. Węgiel kamienny i koks pali się wolno, a jego zaletą jest niski koszt – jest tańszy w eksploatacji niż węgiel drzewny.

Budowa kuźni i narzędzia kowalskie

Typowa kuźnia zazwyczaj była jednoizbowa. Pod jedną ze ścian znajdowało się palenisko (zbudowane z gliny szamotowej lub cegły). Przy palenisku ustawiony był z jednej strony kojec na opał, a z drugiej strony – miech. Po prawej stronie zazwyczaj umieszczony był stół na narzędzia kowalskie, tzw. warsztat kowala, a po lewej stronie znajdowało się miejsce na przechowywanie złomu stalowego. Na środku kuźni umieszczone było metalowe kowadło umocowane na kłodzie, która była mocno wkopana w ziemię (rys. 2.12). Podłoga zazwyczaj była twardym klepiskiem z gliny [Bohdanowicz 1963, s. 26–27].

Rysunek 2.12. Typowa budowa kuźni (1 – palenisko, 2 – kojec na opał, 3 – miech, 4 – narzędzia kowalskie, 5 – miejsce na przechowywanie złomu stalowego, 6 – metalowe kowadło)

Źródło: oprac. na podst. Bohdanowicz 1963, s. 96

Kuźnia zazwyczaj była usytuowana nieco na uboczu od budynków mieszkalnych i gospodarczych, po przeciwnej stronie drogi niż pozostałe zabudowania, w celu ochrony wsi przed pożarem.

Fot. 2.1. Kuźnia Romana Czernieca w Wojciechowie [fot. Anna Mazurek-Kusiak]

Na warsztat kowala składały się:

1. Kowadło – narzędzie o charakterze biernym, na nim kładło się przedmiot do kucia. Powierzchnia pracująca kowadła musiała być płaska. Kowadło wykonane było ze stali (żelaza) o ciężarze ok. 50 kg. Płaszczyzna przeznaczona do pracy pokryta była twardą stalą.
2. Młot – narzędzie o charakterze aktywnym, służące do obróbki stali miękkiej (żelaza). Kowale zazwyczaj używali trzech rodzajów młotów: dwuręczny duży młot (6–10 kg) – pracuje się nim niebezpośrednio, lecz uderza w inny młot lub narzędzie kowalskie; młot mniejszy (3–6 kg) – służący do bezpośredniego obrabiania metali; młotek (0,5–1 kg) – używany do precyzyjnych prac, takich jak nitowanie.
3. Kleszcze – potrzebne do chwytania i trzymania rozpalonego metalu w czasie kucia.
4. Imadło – narzędzie do unieruchomienia obrabianego elementu.
5. Przecinak – służył do przecinania stali.
6. Spodki, nadstawki – wykorzystywane przy wykańczaniu materiału oraz przy odkuwaniu specjalnych przedmiotów.

7. Przebijaki – narzędzie do robienia otworów w metalu.
8. Gładziki – służyły do wygładzania powierzchni odkutych.
9. Żłobiki – używane do wykonywania rowków w kuty metalu.
10. Gwintownice i gwintowniki – potrzebne przy wytwarzaniu gwintów.
11. Pilniki, wiertła, wiertarki – narzędzia ślusarskie.
12. Brus – kamień do ostrzenia narzędzi [Reinfuss 1953, s. 358].

Motyw kowalstwa został wykorzystany przez twórców wioski tematycznej w Wojciechowie (woj. lubelskie) – Wioski Kowalstwa. Kuźnia w Wojciechowie (fot. 2.1) funkcjonuje od 1920 r., a umiejętności kowalskie przekazywane są z ojca na syna. Wioska ta rozwinęła się dzięki Romanowi Czerniecowi, który przebudował odziedziczoną po ojcu kuźnię i dostosował ją na potrzeby turystów. W Wojciechowie od 1984 r. odbywają się Ogólnopolskie Spotkania Kowali, a od 1995 r. – Ogólnopolskie Warsztaty Kowalskie, które są organizowane przez Gminny Ośrodek Kultury [Mazurek-Kusiak i in. 2023]. Oferta Wioski Kowalstwa została przedstawiona w rozdziale czwartym.

2.1.2. Garncarstwo

Historia garncarstwa

Garncarstwo, obok kowalstwa, to jedno z najstarszych zajęć człowieka [Mazur 2013, s. 56] i jednocześnie najbardziej rozpowszechnione rękodzieło w starożytności [Gajewski 1957, s. 281–302]. Umiejętność wyrobu naczyń glinianych stanowiła przełom cywilizacyjny dla człowieka. Jej odkrycie było dziełem przypadku. Najprawdopodobniej w Mezopotamii siedem tysięcy lat temu oblepiony mułem gliniastym kosz wpadł do ogniska, a po jego wyjęciu odkryto twardą, nieprzemakalną skorupę. Od tego czasu zaczęto używać gliny, czyli skały osadowej z domieszką mułu, piasku i żwiru do wyrobu naczyń [Dziedzic-Svana 2022, s. 1].

Pierwsze ludy rolnicze, które potrafiły wyrabiać naczynia gliniane, przybyły na tereny dzisiejszej Polski ok. 5400 r. p.n.e. Początkowo garnki lepiono ręcznie – wałeczki gliniane w kształcie taśmy łączono ze sobą i formowano naczynie, które odstawiano do wyschnięcia, a następnie wypalano je w ognisku [Sukza 2008, s. 108]. Lepione w rękach naczynia gliniane używano głównie do gotowania i przechowywania żywności. Wyrobem ręcznych naczyń zajmowały się głównie kobiety. Dopiero wynalezienie koła garncarskiego wyodrębniło oddzielne rzemiosło. Wyrób garnków na kole stał się domeną mężczyzn [Reinfuss 1955, s. 7]. Koło garncarskie w Polsce pojawiło się ok. 400 r. p.n.e. w związku z przybyciem plemion celtyckich. W I i II w. rzemiosło zaczęło zanikać, co związane było z walkami plemiennymi w wyniku najazdu germańskich Gotów na ziemie polskie [Hołubowicz 1950, s. 103]. Rzemiosło garncarskie odrodziło się w III i IV w. Powstały wówczas skupiska pracowni garncarskich, np. w Igołomi koło Krakowa.

Kolejne najazdy Gotów, a następnie Hunów na ziemię polskie znów przyczyniły się do upadku garncarstwa oraz powrotu do ręcznej metody lepienia garnków przez kobiety. Po przerwie trwającej 300 lat po raz trzeci na ziemiach polskich pojawia się jednotarczowe koło garncarskie [Reinfuss 1955, s. 8]. Było to koło niedoskonałe, poruszane siłą rąk, wolnoobrotowe, na którym nie można było toczyć naczyń z bryły gliny. Można było jedynie modelować, obtaczać i gładzić naczynia wykonane ręcznie. Początkowo obtaczanie dotyczyło tylko samych brzegów naczyń, a w połowie X w. nauczono się obtaczać naczynia na całej powierzchni [Hensel 1987, s. 172]. Początkowo koło używane było przez garncarzy miejskich (fot. 2.2), a na wsiach nadal lepieno naczynia ręcznie. W średniowiecznych grodach wyrób garnków był ujednolicony w formie i zdobnictwie, zaspokajał potrzeby kupców, szlachty i bogatszych mieszczan [Hołubowicz 1950, s. 109], natomiast uboższe warstwy społeczne korzystało z wyrobów garncarstwa ludowego rozwijającego się na wsi [Reinfuss 1955, s. 8].

Fot. 2.2. Wyrób naczyń glinianych na kole garncarskim [fot. Anna Mazurek-Kusiak]

W miastach w XIII i XIV w. garncarze byli zrzeszeni w cechach i oznaczali garnki swoim znakami. Wiadomo było, który garncarz wykonał dane naczynie [Kostrzewski 1949, s. 156]. W tym okresie pojawiło się dwutarczowe koło garncarskie z nożnym napędem. Składało się z dwóch tarcz umocowanych na jednej

osi, która początkowo była wbijana bezpośrednio w ziemię. Później oś zaczęto mocować na drewnianej konstrukcji. Dolna jej tarcza służyła do napędzania koła nogą, a na górnej tarczy formowano naczynie [Sukza 2008, s. 110–111]. Koło nożne umożliwiło toczenie naczyń z jednej bryły gliny, co doprowadziło do poważnych zmian w rzemiośle garncarskim. Pojawiły się różne formy naczyń ceramicznych oraz rozpowszechniła się glazura [Reinfuss 1955, s. 12]. Tego typu innowacje wymagały pewnych specyficznych umiejętności. Garncarze, którzy nie byli w stanie nauczyć się nowych technik, wytwarzali naczynia starymi metodami, ale naczynia takie sprzedawane były na wsiach. Tym samym wypierani byli ze wsi garncarze wiejskich.

Największy rozwój garncarstwa na ziemiach polskich nastąpił w XVI w. [<https://www.garniec.pl/historia-garncarstwa>]. W każdym mieście było po kilka pracowni garncarskich. Największe ośrodki garncarskie istniały wówczas w Krakowie, Lipnicy koło Bochni, Łagrowie, Parczewie, Kołaczuchach, Przasnyszu i Czersku. Garncarzy nazywano też zdunami. Wyrabiali oni nie tylko naczynia gliniane, ale również kafle, dachówki, figurki gliniane oraz zajmowali się budową pieców. Pojawiła się wówczas także malarska dekoracja naczyń, do której używano kolorowych polew. Ornamenty malarskie pojawiały się głównie na talerzach i misach [Reinfuss 1955, s. 13].

Na przełomie XVII i XVIII w. produkcja garncarska była już w Polsce bardzo zróżnicowana. W środkowej i zachodniej Polsce naczynia wysokiej jakości w całości lub częściowo były malowane i glazurowane. Ośrodki wiejskie wytwarzały proste naczynia użytkowe, tzw. siwaki i naczynia nieglazurowane, wypalane na czerwono, tzw. zgrzebne [Przeźbiecka 1954, s. 62–64].

Od momentu, kiedy na pańskich stołach zaczęły pojawiać się naczynia fajansowe, wyroby garncarzy kierowane były głównie do odbiorców wiejskich i uboższych mieszczan. W XVIII w. zakładano manufaktury ceramiczne, tzw. farturnie, głównie w ośrodkach garncarskich, np. w Białej Podlaskiej – 1738 r., Ćmielowie – 1809 r., Iłży – 1823 r., Nieborowie – 1879 r. Miejscowi garncarze pracowali w tych manufakturach, głównie przy kole garncarskim, nie zaznajamiając się z całym procesem produkcyjnym [Reinfuss 1955, s. 14]. W walce konkurencyjnej poszczególne ośrodki rywalizowały między sobą, zarówno pod względem jakości, jak i dekoracji naczyń (wytarzane były ozdobne garnki i naczynia). W małomieszczańskich domach i chałupach bogatszych chłopów były malowane naczynia gliniane, których używano do dekoracji wnętrza. Półka lub kredens wypełniony był malowanymi misami, garnkami i dzbankami, stanowił zestaw „dumy gospodyni” [Reinfuss 1955, s. 17].

Garncarze wiejscy wykonywali głównie naczynia do codziennego użytku, które służyły do gotowania, spożywania posiłków i przechowywania zapasów.

Z czasem w ośrodkach wiejskich zaczęto stosować techniki zdobnicze, takie jak malowanie i glazurowanie naczyń. Na szeroką skalę rozwinęło się to w XIX w. Wówczas zawód garncarza uznawany był za intratny i przekazywano

go z ojca na syna, a jeśli ktoś chciał się nauczyć rzemiosła, musiał za naukę dużo zapłacić. Garncarzami zostawali głównie synowie małych rolnych chłopów lub kmieci, których było na to stać. Z gliny zaczęto wyrabiać coraz szerszy asortyment dzbanków, mis, garnków, baniaków, dwojaków, wazonów, fajek, spodków, figur świętych i innych [Mazur 2013, s. 39].

Pod koniec XIX w. rzemiosło garncarskie zostaje zagrożone przez rozwijający się masowy wyrób emaliowanych naczyń w zakładach produkcyjnych, z których produkty trafiają na jarmarki i targi wiejskie. To pobudza garncarzy do zwiększania poziomu artystycznego w zdobieniu swoich wyrobów [Stroiński 1956, s. 15–17]. Jednak i to nie pomogło w walce z masową fabryczną produkcją.

Na przełomie XIX i XX w. sytuacja materialna garncarzy gwałtownie pogorszyła się, a zawód ten – dawniej dosyć popłatny i szanowany w społeczeństwie – stał się wyszydany i słabo opłacalny. Garncarze coraz częściej zajmowali się wyrobem kafli i budową pieców lub zatrudniali się w drobnych spółdzielniach pracy [Reinfuss 1955, s. 18–19].

Surowce dla garncarstwa

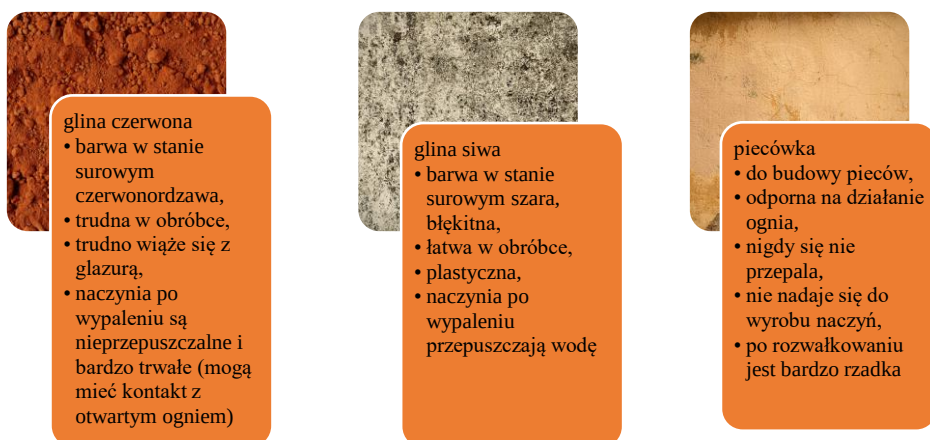
Najważniejszym surowcem dla garncarza jest glina. Ośrodki garncarskie powstawały tam, gdzie było odpowiednie zaplecze surowcowe. Wydobywano ją z rzek lub wykopywano z pól. Stąd we wsiach, gdzie były ośrodki garncarskie, charakterystycznym elementem krajobrazu były głębsze dołki zw. gliniankami [Mazur 2013, s. 40]. Czasami kopano szyby dochodzące do 10 m głębokości i wydobywano z nich glinę sposobem górniczym przy pomocy kołowrotku i wiadra. Jeżeli garncarz czerpał glinę na cudzym terenie, musiał płacić za nią i zasypać ziemią powstały dół [Reinfuss 1960, s. 329–349]. Przy wydobywaniu gliny z wody pracowały zazwyczaj jedna lub dwie osoby. Kopacz wchodził do wody i wyszukiwał odpowiednio płaskie niezamulone dno rzeki, z którego wycinał dębową łopatą, okutą żelazem, czworoboczne 20–30-kilogramowe bryły gliny. Robotnik wydobywał ją rękami lub żelaznymi widłami i przenosił na brzeg rzeki lub wprost na furmankę. Jeżeli miał pomocnika, wykorzystywał do przenoszenia brył tzw. nosiłki, które zbudowane były z kilku desek połączonych wzdłuż dwoma drążkami. W cieplejsze dni koń z wozem wjeżdżał do koryta rzeki i pomagał w wydobywaniu gliny [Fryś-Pietraszkowa 1973, s. 84]. Gлина składana była na podwórku garncarza obok pracowni, w miejscu oczyszczonym z liści, kamieni i innych nieczystości. Ogradzano ją drążkami lub żerdkami. Miejsce to nazywano „gliniorką”.

Wartość gliny wzrastała, gdy była przemrożona [Krzywiec 1952, s. 13]. Po przemrożeniu glinę zwilżano i zbijano drewnianą pałką w jeden kłoc, następnie ścierano ją na cienkie wióry przy pomocy żelaznego struga i usuwano drobne kamyki, ziarenka marglu, korzonki i inne zanieczyszczenia. Wióry zgniatano w kłoc i ścierano po raz drugi. Proces ten powtarzano co najmniej trzy razy. Obrobioną i oczyszczoną glinę zalewano wodą, następnie deptano lub wyrabiano w rękach

jak ciasto na kluski (czynność tę nazywano klusowaniem). Z tak wyrobionej gliny garncarz formował gruby wałek, który następnie był cięty na tzw. klusy o wielkości zależnej od wymiarów naczynia [Reinfuss 1955, s. 23]. Wytoczone na kole naczynia ustawiano na desce, aby stężały, i ewentualnie przylepiano do nich ucha. Następnie naczynia suszono w przewiewnym miejscu lub na słońcu.

W garncarstwie stosowane są trzy rodzaje glin (rys. 2.13):

- glina czerwona – w stanie surowym posiada czerwonordzawą barwę, a po wypaleniu – czerwonoceglastą. Główne pokłady znajdują się w lasach. Jest to glina „chuda”, tzn. nie deformuje się podczas toczenia, ale wymaga większego wkładu siły i dokładnego przygotowania. Trudno wiąże się z glazurą. Naczynia z czerwonej gliny muszą być najpierw przepalone jako biskwity, a następnie drugi raz z glazurą, gdyż inaczej szkliwo może popękać. Gotowe naczynia są nieprzepuszczalne i bardzo trwałe, nadają się do gotowania na otwartym ogniu [Fryś-Pietraszkowa 1973, s. 81];

Rysunek 2.13. Gliny stosowane w garncarstwie i kaflarstwie

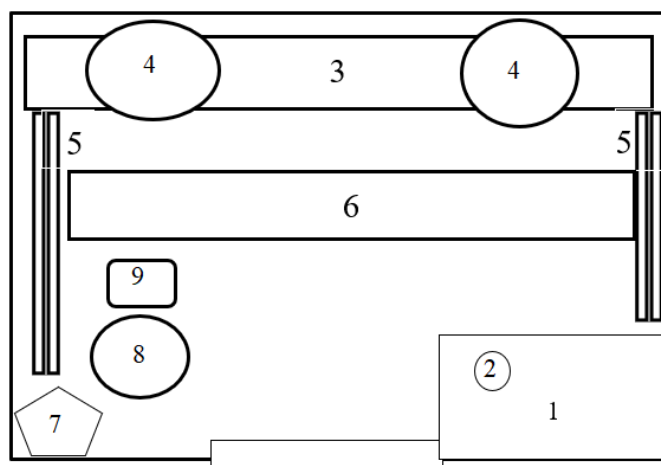
Źródło: oprac. na podst. Fryś-Pietraszkowa 1973, s. 81–82

- glina siwa – w stanie surowym posiada kolor szary z odcieniem błękitu; czasami przyjmuje barwę zieleni, ale wówczas nie nadaje się do obróbki, gdyż jest bardzo twarda. Glina siwa składa się z iłu, jest tłusta i plastyczna, łatwa w obróbce. Zazwyczaj pokłady takiej gliny nie zawierają większych zanieczyszczeń, czasami znajduje się w niej namuł, który trzeba wypłukać wodą [Fryś-Pietraszkowa 1973, s. 82];
- piecówka – glina używana tylko do budowy pieców domowych i garncarskich. Jest odporna na działanie ognia, nigdy się nie przepala, ale nie nadaje się do wyrobu naczyń, ponieważ po rozwałkowaniu staje się bardzo rzadka [Fryś-Pietraszkowa 1973, s. 81].

Gatunek gliny bezpośrednio wpływa na wygląd naczynia po wypaleniu. Na barwę ma także wpływ struktura fizyczna i skład chemiczny. Głina siwa zawiera w swoim składzie mniejszą zawartość krzemionki (SiO_2) niż glina czerwona i dlatego jest łatwiejsza w obróbce. Jednymi z najszkodliwszych domieszek, jakie można znaleźć w glinie, są ziarenka gipsu lub marglu, które po wypaleniu powodują pękanie naczyń [Reinfuss 1955, s. 22].

Budowa warsztatu garncarskiego

Dom garncarza składał się zwykle z dwóch pomieszczeń rozdzielonych sienią. Na pracownię garncarską przeznaczano większą izbę niż na mieszkanie. Życie rodziny skupiało się na pracy w pracowni, gdyż jej członkowie uczestniczyli w procesie wyrobu naczyń. W pracowni gotowano posiłki, oszczędzając w ten sposób czas i opał, gdyż ogień w piecu palił się cały czas w celu przyspieszenia procesu suszenia naczyń. Wielki piec o wymiarach $2,5 \text{ m} \times 2 \text{ m} \times 1 \text{ m}$ był zbudowany z cegły lub kamieni na zaprawie glinianej i stał w kącie przy wejściu do pracowni. W narożniku pieca nad paleniskiem była umieszczona płyta do gotowania, a na powierzchni pieca, tzw. kobyłe, ustawiano naczynia do suszenia. Pod oknami znajdowały się warsztaty, czyli ławy z umocowanymi kręgami do toczenia naczyń. Przy ścianie stały ok. 2-metrowe drabinki o szerokości $0,4\text{--}0,8 \text{ m}$, na których ustawiano naczynia do suszenia (do tego celu służyły także dyle pod pułapem). W jednym z kątów pracowni przechowywano podręczny zapas gliny. W pracowni znajdowały się także żarna do mielenia glazur i polew oraz luźno stojące ławy i stołki, na których wygrabiono glinę (rys. 2.14)

Rysunek 2.14. Schemat pracowni garncarskiej (1 – piec, 2 – płyta do gotowania, 3 – warsztaty, 4 – naczynia, 5 – drabinki, 6 – dyle, 7 – zapas gliny, 8 – żarna)

Techniki wypału oraz zdobienia naczyń

Jeżeli naczynie wymagało glazurowania, należało przygotować polewę z utlenionego na ogniu ołowiu, tzw. glejta. Do tego celu garncarze używali żelaznych garnków. Przygotowany w ten sposób tlenek ołowiu mielono na proszek w gładkich żarnach lub ucierano między kamieniami, a następnie przesiewano przez gęste sitko wprost na czerep naczynia pokryty świeżym klejem z żytniej mąki lub oliwą [Reinfuss 1955, s. 24]. Garncarze wytwarzali też pobiałkę do dekorowania naczyń. W tym celu zaopatrywali się w dwa komplety kamieni w jednej kłodzie, pierwszy służył do mielenia polew, a drugi – do glejta. W celu uzyskania czerwonego koloru polewy mieszano glinę czerwoną z wodą w skali 8 : 12 i należało ją przemielić dwa lub trzy razy. Pobiałkę uzyskiwano z 1 kg białej glinki wymieszanej z 5 l wody, a po zmieleniu w żarnach 3–5 razy otrzymywano angobę. Jednorazowy przemiał wiadra polewy trwał ok. godziny. Angobą polewano całą wewnętrzną powierzchnię dzbanka lub garnka i zewnętrzny kołnierz, a donice zazwyczaj pozostawały biskwitowe. Dno naczynia nie można było glazurować, ponieważ naczynia skleibałyby się ze sobą w trakcie wypału. Pokryte glazurą naczynia poddawano suszeniu przez kilka godzin, zanim zostały włożone do pieca [Fryś-Pietraszkowa 1973, s. 105–109].

Naczynia glazurowane wymagały podwójnego wypału, co podnosiło koszty. Raz wypalano naczynie nieszkliwione, a po raz drugi – szkliwione.

Piece do wypału naczyń glinianych były specjalne do tego celu budowane. Najczęściej spotykanymi ich rodzajami były:

- piece pionowe bez rusztu – w postaci otwartego stożka ściętego z trzema otworami paleniskowymi u dołu pieca,
- piece pionowe z rusztem poziomym – składały się z paleniska oraz komory ogniowej, która była oddzielona poziomym rusztem przeznaczonym do ustawiania na nim naczyń do wypału,
- piece poziome z rusztem pionowym – przegrodzone były pionową kratą oddzielającą palenisko od komory ogniowej [Hołubowicz 1950, s. 12; Reinfuss 1955, s. 25–26].

Przed wypaleniem naczyń należało pusty piec nagrzać drzewem iglastym, potem ułożyć w odpowiedni sposób garnki – największe na dole, następnie średnie i najmniejsze u góry, pamiętając, aby nie zastawiać kanałów grzewczych pomiędzy naczyniami [www.garniec.pl/historia-garncarstwa/wypal-naczyn-w-piecu-garncarskim]. Po wypełnieniu pieca naczyniami zamurowywano otwór wejściowy, aby ciepło się nie wydostawało, a przy otwartej górze pieca układano warstwę naczyń z potłuczonych czerepów. Wypał trwał od kilku do kilkudziesięciu godzin w temperaturze wewnątrz pieca do 920°C, a przy stapianiu szkliwa do 960°C. Garncarze potrafili zazwyczaj rozpoznać temperaturę w piecu po kolorze płomieni [Reinfuss 1955, s. 28]. Po zakończeniu wypalania piec powinien zostać

wygaszony, dzięki czemu naczynia wewnątrz niego powoli wystygają. Wygaszanie pieca mogło trwać nawet kilka dni.

Piece do wypału siwaków były bardzo szczelne, budowane w ziemi lub obsypane z wierzchu ubitą ziemią. Siwaki po zupełnym wypaleniu pozostawiano w piecu i wypalano nadal przy zmniejszonym dopływie powietrza. Wówczas w piecu wytwarzał się tlenek węgla (czad), który częściowo utleniał związki żelaza, barwiąc naczynia na szaro lub czarno z charakterystycznym pobłyskiem [Reinfuss 1960, s. 329–349].

Pojemność pieca była mierzona w kopach. Jedna kopa mieściła 60 naczyń o pojemności 1–3 l. Mniejsze (o pojemności 0,5 l) i większe (np. 10-litrowe) naczynia przeliczano odpowiednio jako 0,5 i 3 sztuki; mniejsze dzbanki jako 1,5 sztuki, a większe jako 2 sztuki [Reinfuss 1955, s. 28].

Mężczyźni zajmowali się przywożeniem surowca oraz toczeniem i wypalaniem naczyń. Kobiety pomagały w wyrabianiu gliny i zajmowały się ozdobą naczyń. Stosowano różne techniki zdobnicze. Najbardziej prymitywne polegały na kropieniu miotłą zamoczoną w pobiałce ustawionych na podłodze naczyń. Bardziej skomplikowane polegały na malowaniu pędzlem lub krowim rogiem. Włosie pędzli (sierść z grzbietu kota lub włoski z ogona wiewiórki) przywiązywano nicią lub drutem do patyczka lub dudki z gęsiego pióra. Z kolei krowi róg spiłowywano tak, aby jego koniec był ostry. Następnie zakładano na niego dudkę z kury lub gęsiego pióra. Rożek wypełniało się polewą, która spływała swobodnie przez dudkę. Zamiast krowiego rogu można było używać małych glinianych naczyń z umieszczonym z boku lejkiem [Fryś-Pietraszkowa 1973, s. 109–110].

Wioski, w których tematem przewodnim jest garncarstwo, występują w Łążku Garncarskim (woj. lubelskie) oraz w Kamionce (woj. warmińsko-mazurskie). Dla upamiętnienia garncarstwa w Medyni Głogowskiej powstał szlak garncarski (woj. podkarpackie), a w Łążku Garncarskim co roku na początku lipca odbywają się Ogólnopolskie Spotkania Garncarskie.

2.1.3. Tkactwo

Historia tkactwa

Człowiek zawsze potrzebował ubrań, aby się ochronić przed zimą. Tkactwo znane było w najstarszych na świecie cywilizacjach: Persów, Bizantyjczyków, Japończyków, Chińczyków, Egipcjan, Hindusów czy Syryjczyków. Najdawniejsze świadectwa archeologiczne na ten temat pochodzą z ok. 5000 p.n.e. W muzeach polskich znajdują się pochodzące z neolitu ciężarki obciążające osnowę krosna pionowego, przęsłiki, fragmenty plecionych tkanin, odciski tkanin na ceramice [Łaszczyńska 1971, s. 21–53]. Warto dodać, że pierwowzorem krosna dla antycznych cywilizacji były drzewa i ich gałęzie.

Pierwszy kołowrotek skonstruowano w XI w. w Indiach. Był to prosty mechanizm składający się z kądzieli i wrzeciona, które służyło do naprzemiennego skręcania i nawijania przędzy przy pomocy napędu na ręczną korbę [Maik 2007, s. 91–95]. W późniejszym okresie wprowadzono napęd nożny oraz wrzeciono z tzw. skrzydełkiem, które umożliwiło ciągłą pracę, bez konieczności robienia przerw pomiędzy skręcaniem a nawijaniem [Grenander 1994, s. 203–212; <https://wynalazki.andrej.edu.pl/index.php/wynalazki/24-k/299-kolowrotek>].

Na kontynencie europejskim proste techniki tkactwa podwójnego znane były najpierw na terenach Rusi, a następnie, w XIII w., powędrowały do krajów skandynawskich, a potem do Niemiec, Włoch, Hiszpanii i Anglii [Sulima 2020, s. 19]. Pod koniec XIII w. tkactwo podwójne rozwinęło się na szerszą skalę, kiedy to wynaleziono ręczny kołowrotek przędzalniczy, poziome krosno tkackie oraz folusz poruszany siłą wiatru, wody lub kieratem zwierząt. Do drobniejszych usprawnień z tego okresu należą: maszyny do międlenia roślin włóknodajnych, ryski do obróbki wełny, złożone zgrzebła oraz wprowadzenie od czterech do pięciu drutów przyspieszających produkcję dziewiarską [Turnau 1979, s. 389–408].

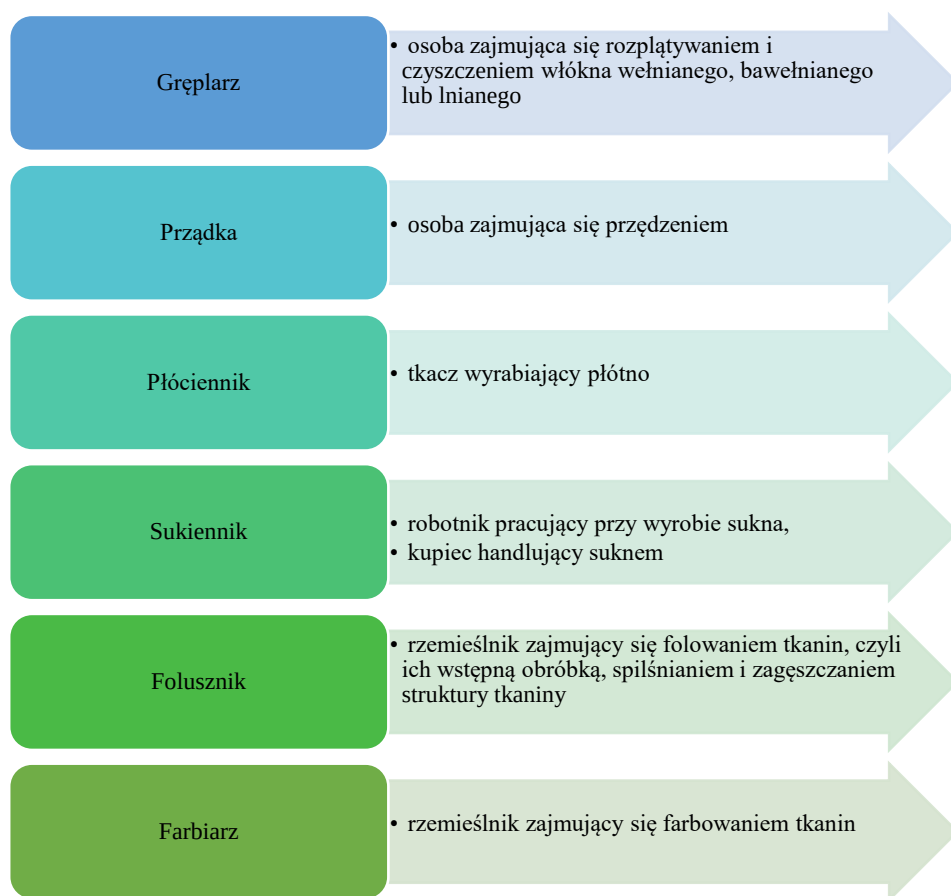
W Polsce tkactwo w prymitywnej formie rozwinęło się w neolicie, w prastłowiańskiej religii jego opiekunką była bogini Mokosz. Płótno lniane pełniło funkcję płacidła, czyli środka płatniczego. Czasownik „płacić” pochodzi od płatu płótna, którego używano w rozliczeniach handlowych [<https://www.kpodr.pl/przedsiębiorczosc/tkactwo-zanikajace-rzemioslo>]. Od XII w. wyrabiano sukna w Gdańsku, a do XIII w. wszystkie czynności tkackie wykonywała jedna osoba. Specjalizacja pracy (rys. 2.15) postępowała stopniowo.

W XIV w. powstały pierwsze cechy tkackie. Wcześniej było to rzemiosło domowe, uprawiane na potrzeby rodziny i rynku lokalnego. Polska nigdy nie należała do krajów, który przodował w wynalazkach tkackich. Była natomiast eksporterem tkanin lnianych, wełnianych i bawełnianych. Technologię, maszyny i narzędzia tkackie sprowadzono do Polski z Europy Zachodniej i Błogosławieństwa Wschodu [Radziwicz 2022, s. 1].

Pierwsze manufaktury włókiennicze w Polsce zakładano w XVIII w., opierały się one na importowanych surowcach, maszynach i fachowcach. Najszybszy rozwój polskiego tkactwa wiązał się z wynalezieniem w XVIII w. czółenka szybkobieżnego, które było używane najpierw w krośnię ręcznym, a potem w krośnię mechanicznym [Kamińska i Nahlik 1958, s. 56–63]. W XIX w. wraz z rewolucją przemysłową zaczęły powstawać manufaktury tkackie wykorzystujące pracę maszyny parowej [Bogucka 1956, s. 61–76].

Tkactwo jako zajęcie domowe zachowało się przede wszystkim na wsi i było domeną kobiet. Prawie w każdym domu były krosna do wytwarzania tkanin. Kobiety samodzielnie siały len i konopie, a następnie przygotowywały rośliny do

suszenia, moczenia i ponownego suszenia. Następnie wyczesywały włókna z suchego lnu lub konopi w celu uzyskania motka. W jesienne i zimowe wieczory gospodynie przędły i tkwały dywany, tkaniny na worki i prześcieradła, chodniki, obrusy oraz inne dekoracyjne tkaniny, które stanowiły wystrój wnętrza ich chat [Sulima 2020, s. 19]. Umiejętności tkackie przekazywano w rodzinie z pokolenia na pokolenie.

Rysunek 2.15. Podział zawodów w tkactwie

Źródło: oprac. na podst. *Słownik wyrazów obcych* 2016, s. 102–358

Na wsi był zwyczaj, że młodzi mężczyźni dla swoich narzeczonych wykonywali piękne zdobione prześclice. W ten sposób chwalili się swoimi umiejętnościami, starając się zdobyć względy wybranek. Młode kobiety natomiast prezentowały zdolności artystyczne poprzez tkanie materiałów, szycie strojów, malowanie pisanek, robienie wycinanek.

Surowce i maszyny dla tkactwa

Nici wykonywane były głównie z lnu i konopi, a w późniejszym okresie z wełny (rys. 2.16). Roślinom włókienniczym przypisywano też właściwości magiczne. Na przykład len był prezentem na dzień Świętego Mikołaja i miał chronić obdarowanego przed wilkami, a konopie – przed złym urokiem. Na wsiach odprawiano rytuał tańca z podskokami, który miał zagwarantować wysokie plony konopi i lnu [Jackowski 2007, s. 23–56].

tkanina lniana – bardzo miękka i miła w dotyku, niezwykle odporna na uszkodzenia

tkanina z konopi – charakteryzuje się dużą zdolnością pochłaniania wilgoci i nie powoduje alergii

tkanina wełniana – miękka, delikatna i przyjemna w dotyku, ma właściwości termoizolacyjne

Rysunek 2.16. Charakterystyka tkanin włókienniczych

Len kwitnie na niebiesko, co zapewniało wsi piękny krajobraz. Dojrzały len wraz z łodygami należało wyrwać i pozostawić do wysuszenia. Następnie łodygi oddzielano od ziarna poprzez młócenie. Powstałą słomę lnianą moczoło przez kilkanaście dni, a następnie suszono. Po wysuszeniu i odpadnięciu paździerzki pozostawały same włókna, które przenoszono do stodoły. Następnie poddawano je międleniu i czesaniu. W ten sposób powstawała kądziel, a z kądzieli nici, które były nawijane na wrzeciona [Mazur 2013, s. 47].

Pierwsze kołowrotki zbudowane były z postawy opierającej się na trzech ukośnych nogach, na których zamocowane były sporniki kądzieli, drewniane łożyska koła napędowego oraz wrzeciona. Na dole znajdował się pedał, za pomocą którego poruszano koło napędowe. Z drugiej strony znajdował się zespół wrzeciono-skrzydełko oraz kądziel na wysięgniku. Na wrzeciono nakładano szpulkę, na którą nawijano nić [<https://wynalazki.andrej.edu.pl/index.php/wynalazki/24-k/299-kołowrotek>].

Fot. 2.3. Warsztat tkacki w Krainie Rumianku w Hołownie [fot. Ryszarda Bernacka]

Z kolei krosno tkackie (fot. 2.3) zbudowane było z ramy drewnianej, na której naprzeciw siebie osadzone były dwa wały: wał osnowy i wał tkaninowy. Na wał osnowy nawijano równolegle do siebie pasma przędzy, które przebiegały wzdłuż tkaniny, tworząc tzw. osnowę. Ich ilość zależała od zmierzonej szerokości i gęstości tkaniny. Nitki poziome to tzw. wątek, który wplatany był pod i ponad osnowę za pomocą czółenka. Większy tkacze nigdy nie zestawiali krosien w poniedziałek, ponieważ wierzyli, że będą krzywo tkać. Tkaczki po założeniu osnowy otwierały drzwi, aby wywołać przeciąg i przegonić złe moce z domu.

Urządzenia mechaniczne służące do tradycyjnego tkactwa przedstawiono na rysunku 2.17.

Tkaniny w tkactwie

Tkactwo ludowe charakteryzuje się bogactwem i różnorodnością wzorów, technik i surowców. W każdym rejonie Polski wytwarzano płótno i sukno, ale każdy region miał też własne ulubione dla siebie tkaniny. W miejscach, gdzie intensywnie uprawiano len (środkowa i północna części Polski), dominowała tkanina dekoracyjna. Na Podolu i południu Polski uprawiano głównie konopie i tam upowszechniało się tkactwo konopne, a w pasterskiej gospodarce huculów wytwarzano tkaniny z wełny. Każdy region miał swoje własne techniki oraz narzędzia do wytwarzania różnorodnych typów tkanin i ich zdobienia (tab. 2.1)

międlica – drewniane narzędzie, które służyło do międlenia lnu i konopi

cierlica – przyrząd z drewna z wbitymi gwoździ, służył do tarcia i czesania lnu

prześlik – niewielki krążek z otworem, ciężarek, rodzaj koła zamachowego wrzeciona, miał za zadanie zwiększyć bezwładność oraz zapobiegać zsuwaniu się nici nawiniętych na wrzeciono

wrzeciono – przyrząd, który służył do ręcznego przędzenia (w kołowrotku jest to tzw. wałek niosący element roboczy, służący do nawijania i skręcania przędzy)

kądziel – jest to pęk włókna konopnego, lnianego lub wełnianego umocowany na przėslicach lub kołowrotku

prześlica – służyła do przędzenia nici, dawny przyrząd, służący do umocowania kądzieli razem z wrzecionem, w najprostszej formie jest to drażek, na którym kądziel przytrzymuje się tasiemką

kołowrotek – to urządzenie do ręcznego formowania przędzy, która skręca włókna z kądzieli za pomocą napędu ręcznego lub pedałowego

krosno – ręczny warsztat tkacki służący do wyrobu tkaniny w wyniku przeplatania nitki wątku przez nitkę osnowy; wyróżnia się krosno czółenkowe i bezczółenkowe

Rysunek 2.17. Urządzenia mechaniczne służące do tradycyjnego tkactwa

Źródło: oprac. na podst. *Encyklopedia powszechna* 2008, s. 330–380

Tabela 2.1. Wyroby tkactwa ludowego

Tkanina/ zdobienie	Charakterystyka
Sukno	Jest to tkanina wykonana z wełnianej przędzy przy użyciu prostego splotu rządowego lub płóciennego. Następnie poddawana procesowi folowania, czyli polewania sukna gorącą wodą, i ubijania stęporem (drewniany tłuczek). Folowanie wykonywano w zakładach zw. foluszami. Sukno stosowano przede wszystkim do szycia poszczególnych elementów odzieży dla górali, koców, sukman. Sukno raczej nie było farbowane, posiadało naturalny kolor wełny (szary, brunatny lub biały).
Płótno	Wykonywane techniką splotu płóciennego, która polega na przeplataniu prostopadłych do siebie nici przędzy, raz nad i raz pod nitką osnowy. Z płótna lnianego szyto spodnie, koszule, poszewki, prześcieradła, obrusy, ręczniki, ścierki, sienniki, worki oraz żniwne płachty. W chłopskich chatach każda płachta była inaczej uprzedzona, tkana i bielona.
Samodział	Jest to tkanina lniana lub wełniana wykonywana ręcznie na domowym krośnie, z wyraźnie zaznaczonym splotem, którego nitki wątku i osnowy tworzą układ szachownicy. Samodział był zazwyczaj w naturalnym kolorze przędzy. Z samodziałów lnianych gładkich szyto obrusy, pościel, bieliznę, a z samodziałów wełnianych, zazwyczaj pasiastych szyto odzież wierzchnią.
Pasiaki	Najstarszym i najprostszym motywem, który był używany w tkactwie ludowym były pasy. Prawie każda polska parafia wytworzyła swój własny charakterystyczny układ pasów różniący się kolorami i szerokością pasów. Wykorzystywano je zazwyczaj do szycia stroju odświętnego – ludowego.
Kraciaki	Krata po pasach była kolejnym ornamentem wykorzystywanym w tkactwie ludowym. Wykonywano z nich tkaniny zarówno użytkowe, jak i dekoracyjne. Wyrabiano je z czystej wełny i czystego lnu oraz lnu zmieszanego z wełną lub lnu zmieszanego z bawełną. Tkanina ta posiadała jednakową grubość wątku i osnowy. Wykorzystywano je do szycia narzut, chust, dywanów, chodników oraz bielizny pościelowej.
Weret	Tkanina służąca do przykrywania wozów, łóżek, ław oraz dekoracji ściennych. Werety mogą być wyrabiane z wełny, lnu i konopi. Werety kraciaste wykorzystywano do szycia ubrań, a pasiaste do tkanin ozdobnych.
Dywan dwuosnowowy	Pierwsze dywany dwuosnowowe były importowane do Polski. Dopiero później zaczęto je wytwarzać w północno-wschodniej części kraju w dwóch odmianach – artystycznej i ludowej. Na zdobienia dywanów wpływ miał kościół oraz reminiscencje styków historycznych w połączeniu z ludową prostotą. Najbardziej typowy motyw to pazury wykonane w zielonej i bordowej barwie, zmieniające się równolegle z barwami na pasiakach, oraz motyw żółędzi. Wyrobem dywanów obok wiejskich tkaczek zajmowali się także specjaliści-dywaniarze.
Kilim	Tkanina służąca do dekoracji ścian. Przywędrowała do Polski z Kosowa i najbardziej rozpowszechniła się na Podolu i Wołyniu. Każdy wyrób był niepowtarzalny – posiadał własną skalę barw i wzorów, głównie dominowały ornamenty roślinne i geometryczne.
Druki na płótnie	Są to zdobienia płótna wykonywane przez małe farbiarnie i drukarnie, czasami zdobienia te wykonywali wędrowni rzemieślnicy w domach tkaczek. Do tych zdobień wykorzystywano technikę batikową, która polegała na pozostawieniu białego odcienia i barwieniu tła, albo bezpośrednim odbijaniu wzorów na lnianej tkani. Głównie zdobiono tkaniny tą techniką w białe motywy geometryczne lub motywy roślinne na niebieskim tle. Druki na płótnie głównie wykonywano w dawnym woj. lubelskim oraz w okolicach Dolnego Śląska.

Źródło: oprac. na podst. Skuza 2008, s. 15–38; Radzewicz 2022

Przygodę z tkactwem rozpoczęto w Hołownie (Kraina Rumianku). Właścicielki wioski tematycznej opracowały zajęcia „Od włókna do tkaniny”. Podczas nich uczestnicy uczą się wykonywania lnianej tkaniny, zw. soroczką. Najpierw oglądają film edukacyjny, następnie samodzielnie próbują wykonać obróbkę włókna lnianego: łamią len, wybijają paździerz, czeszą włókna lnu, przędą nici na kołowrotku i wrzecionie oraz próbują swoich sił w tkaniu płótna na warsztacie tkackim (fot. 2.3) [Mazurek-Kusiak i in. 2023].

Odmianą tkactwa jest koronkarstwo. Koronkarstwo jest to ażurowa dekoracja tkanin oraz odzieży, najczęściej są to koronki, dodatki do ubiorów, zdobienia kołnierzyków, chust i szali. Koronkę wykonuje się z jedwabnych, bawełnianych lub lnianych nici [<http://szlakrzemiosla.pl/koronkarstwo.html>]. Cechą charakterystyczną koronek jest to, że z obu stron wygląda tak samo.

W średniowieczu rozwinęła się koronka klockowa. Nazwa pochodzi od klocków, na które nawijano nici. Narodziła się ona na przełomie XV/XVI w. we Włoszech i rozwinęła się na szeroką skalę w XVII i XVIII w. w Niderlandach, Szwajcarii, Francji i Rosji.

Do Polski koronkarstwo trafiło w XV w. za pośrednictwem królowej Bony, ale rozwinęło się dopiero w XIX w. [Majcher 2008, s. 139]. Na polskiej wsi wykształciły się dwa typy koronkarstwa klockowego:

- słowiańskie zw. też paskowym – szersze i węższe paski łączono ze sobą w różne wzory;
- polskie zw. też czeskim – z dwóch głównych splotów, tzw. splotu siekanka i splotu płócienko.

W XIX w. w Polsce zarówno na wsi, jak i w miasteczkach powstawały liczne szkoły koronkarskie. W ludowym koronkarstwie polskim można wyróżnić kilka technik wykonywania wzorów (rys. 2.18).

Każdy region wypracował własne wzory i techniki. Najbardziej popularne są koronki szydełkowe, choć część znawców kultury ludowej twierdzi, że czym innym jest koronkarstwo, a czym innym szydełkowanie.

Koronkarstwo szczególnie rozwinęło się i zostało wypromowane we wsi Bobowa, w wojewódzkie małopolskim (dawna Galicja). W 1899 r. powołano Żeńską Krajową Szkołę Koronkarstwa, która działała do 1919 r. Do II wojny światowej w Bobowej i okolicznych wsiach prowadzone były kursy koronkarskie. Obecnie Bobowa jest największym i najprężniejszym ośrodkiem koronkarstwa w Polsce [Mazur 2013, s. 6–7].

technika szydełkowa

- koronki wykonywane są przy pomocy szydełka, którym przeciąga się pętelki nici przez siebie

technika klockowa

- najbardziej kojarzona z tradycyjnym koronkarstwem; do robienia koronek klockowych wykorzystywane są specjalne szpulki (klocki), na które nawija się nić i wałek ze wzorem oraz gęsto nakutymi szpilkami; koronczarka wypełnia wzór, przeplatając nici między szpilkami

technika igielkowa

- koronczarka pracuje igłą, którą ozdabia gotowe tkaniny, obrębia brzegi lub wszywa aplikacje w elementy ubioru; w różnych odmianach koronki igłowej mogą być stosowane dodatkowe narzędzia pracy, jak np. drewniana czy metalowa foremka używana przy wykonaniu koronek teneryfowych; jest to najstarsza technika koronkarska i bardzo czasochłonna

technika siatkowa

- polega na łączeniu pustych okienek w celu uzyskania konkretnego wzoru, obrazu lub motywu

Rysunek 2.18. Ludowe techniki koronkarstwa

Źródło: oprac. na podst. <http://szlakrzemiosla.pl/koronkarstwo.html>, www.inforamtorbrzeski.pl

2.2. Ludy i społeczności zamieszkujące Polskę

Motywy przewodnim podczas tworzenia wiosek tematycznych są ludy i społeczności, które zamieszkiwały dany obszar, oraz dobrze udokumentowana historia miejscowości i dziedzictwo kulturowe przodków. Koncepcje niektórych wiosek powstały na motywie pradawnych dziejów, np. Wioska Gotów w Masłomęczu, Dawna Osada Tatarska w Studziankach, Słowiański Gród w Wólce Bieleckiej (woj. lubelskie), Wioska Słowiańska w Ostrowach (woj. mazowieckie),

Wioska Prusów w Piwnicach Wielkich (woj. warmińsko-mazurskie), Wioska Okrągłego Zamku w Owiesnie (woj. dolnośląskie) czy Wioska Kaszubska w Swornegaciach (woj. pomorskie).

Fot. 2.4. Rekonstrukcja gokkiej osady w Wiosce Gotów w Masłomęczu [fot. Agata Kobyłka]

Mieszkańcy, tworząc te wioski, opierali się na specjalistycznej wiedzy, wykopaliskach archeologicznych i zgromadzonych zbiorach etnograficznych. Tworzenie wioski na podstawie tematyki dziejów pradawnych i historycznej specyfiki miejscowości wzmacnia poczucie lokalnej tożsamości oraz dbałość o jej dziedzictwo [Wójcik i Jezierska-Biel 2018, s. 180].

W dalszej części rozdziału scharakteryzowano dzieje wybranych ludów i opisano wioski tematyczne, które powstały na ich motywie. Bardzo często w tego typu wioskach powstają skanseny odwzorowujące dawną zabudowę osad (fot. 2.4. i 2.5.) oraz grupy rekonstrukcyjne, które tworzą widowiska plenerowe oraz prowadzą warsztaty i pokazy. Na bazie historii, kultury i tradycji ludów i społeczności zamieszkujących Polskę tworzone są różne komponenty produktu turystycznego, które przynoszą dochody ich twórcom.

Fot. 2.5. Rekonstrukcja słowiańskiego grodu w Wólce Bieleckiej (Słowiański Gród)
[fot. Agata Kobyłka]

2.2.1. Goci

Historia Gotów

Goci, których uważano za lud (naród), byli niemal od samego początku swego istnienia związkiem różnych plemion, głównie pochodzenia germańskiego. Pierwsze informacje na ich temat pochodzą od kilku antycznych pisarzy-kronikarzy. Pierwsze wzmianki pochodzą od Greka Strabona z czasów narodzin Chrystusa. Wspominał o nich także Tacyt (98 r.) i geograf Ptolemeusz (160 r.) [Kokowski 2012, s. 10–11, 15].

Pierwsza siedziba Gotów znajdowała się na terenie Skandynawii. Około 70 r. rozpoczęli kilkusetletnią wędrówkę przez tereny całej Europy. Burzliwe dzieje Gotów oraz ich przemyślana i dobrze zorganizowana ekspansja polityczno-militarna jest nadal wdzięcznym tematem badań naukowych. W wielu miejscach zakładali swoje królestwa. Toczyli wiele bojów z Grekami i Rzymianami [Kokowski 2012, s. 12–14].

Goci przybyli również do Polski. Pod koniec II w. dotarli do Kotliny Hrubieszowskiej, która była bogatym i dogodnie położonym regionem w międzyrzeczu Huczwy i Bugu. Utworzyli tam potęgę ekonomiczną, ale w IV w. osadnictwo gockie zaczęło zanikać w Polsce. Na północy kraju powstał wówczas związek różnych pozostałych szczątkowo plemion Gotów (określanych jako Widiworiowie).

W Kotlinie Hrubieszowskiej Goci przetrwali prawdopodobnie do końca V w., kiedy to zmierzyli się z przemieszczającymi się do Skandynawii Herulami. Kres historii Gotów na ziemiach polskich nastąpił na początku VI w. wraz z pojawieniem się plemion słowiańskich [Kokowski 2012, s. 14–15].

Życie codzienne Gotów

Ze względu na duże rozprzestrzenienie się plemion gockich powstało wiele różniących się kultur. Informacji na temat życia ludności gockiej dostarczają liczne badania archeologiczne, szczególnie na miejscach dawnych osiedli i cmentarzysk. Wielokrotnie stwierdzono tam obecność typowych elementów zabudowy osad w postaci półziemianek różnej wielkości, budowli naziemnych o konstrukcji słupkowej (pozostałości wiat i spichlerzy), jam spełniających funkcję piwniczek, śladów po paleniskach i piecach kopułowych z zadaszeniem, domów mieszkalnych, w tym wielkich chat. W osadach i na cmentarzyskach pozostało wiele elementów materialnych, m.in.:

- amulety z muszli, bursztynu i zębów zwierzęcych;
- grzebienie – wyraz elegancji, ale też dbałości o higienę głowy;
- biżuteria, np. niklowe i bursztynowe wisiorki, wisiorki z rzymskich monet, paciorki ze szkła;
- miedziane fibule pokryte cyną;
- szpile do zatykania przędzy, igły do szycia, przybory krawieckie i tkackie wykonane z kości, nożyce z brązu, kościane igielniki;
- naczynia z gliny (często ze zdobnymi ornamentami), naczynia ze szkła;
- drewniane wiaderka, koszyki, puszki, skrzynki;
- wykonane w brązie plakiety przedstawiające mężczyzn;
- gliniane, kościane i szklane krążki-żetony do gier hazardowych [Kokowski 1999, s. 73–95].

Na podstawie znalezionych elementów rekonstruuje się m.in. stroje (fot. 2.6.), które są również ważne dla grup rekonstrukcyjnych. Trudno jest określić, jak wyglądali wojownicy, z powodu braku uzbrojenia w gockich grobach. W wykopaliskach znaleziono tylko pojedyncze miecze, sztylety, groty włóczni, groty strzał, topory i elementy tarcz [Kokowski 1999, s. 96–97].

Elementy zbroi wykonane były z różnych materiałów, co świadczy o dużej wiedzy na temat ich właściwości, ale też znacznych rzemieślniczych umiejętnościach. Wykopaliska dostarczają dowodów na istnienie warsztatów wyspecjalizowanych w produkcji wyrobów z kości, rogu i poroża, warsztatów metalurgicznych, hut szkła i pracowni szklarskich, warsztatów garncarskich, warsztatów tkackich, pracowni jubilerskich wykorzystujących różnego rodzaju stopy metali o różnym stopniu sprężystości (często stosowano umiejętność pokrywania jednego rodzaju metalu innym) [Kokowski 1999, s. 73–95].

Fot. 2.6. Rekonstrukcja gockich strojów i wystawa naczyń w Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie [fot. Agata Kobyłka]

Obyczaje pogrzebowe Gotów

Analiza cmentarzysk pozwoliła poznać obyczaje pogrzebowe Gotów. Wykopaliska potwierdziły złożoną obrzędowość pogrzebową. Zmarłych chowano na dwa sposoby – poprzez kremację i inhumację [Kokowski 2012, s. 62–65]. W tym drugim obrzędzie zmarli grzebani byli w nienaruszonej postaci i z kośćmi w porządku anatomicznym, jako zbiór kości w nieładzie (bez braków w szkielecie) lub – często – w grobach umieszczano tylko fragmenty szkieletów [Kokowski 1999, s. 100], co potwierdza zwyczaj kawałkowania zwłok przed złożeniem ich do grobu [Kokowski 1993, s. 118–124].

Jamy grobowe były wyposażane w dary dla zmarłych na ich ostatnią drogę, m.in. przepalone kamienie, amulety, naczynia. Grobów nie wyposażano w broń, narzędzia ani przedmioty z żelaza. Do grobów kobiecych wkładano dodatkowo przęśliki, igły, zatyczki do przędzy, paciorki bursztynowe i szklane, wisiorki w postaci pojemniczków i amulety. Groby dzieci zmarłych przed siódmym rokiem życia były szczególnie pieczołowicie i bogato wyposażane, co wskazuje na silne więzy rodzinne [Kokowski 1999, s. 94, 112–113]. Wykopaliska udowodniły także zwyczaj celowego wkładania wybranych fragmentów szkieletów jednej osoby do grobu innej – najczęściej dziecka [Kokowski 1992, s. 115–132].

Do kolejnych odkryć związanych z obrzędowością pogrzebową Gotów należał zwyczaj wielokrotnego otwierania grobów w celach rytualnych [Kokowski 1992, s. 115–132]. Pochówki zwierząt traktowano podobnie jak ludzkie [Rogatko 1991, 151–191].

Turystyka archeologiczna

Bardzo dobrym przykładem rozwoju turystyki archeologicznej, która jednocześnie wdraża ideę zrównoważonego rozwoju, jest południowo-wschodnia część woj. lubelskiego (10 gmin w regionie hrubieszowsko-tomaszowsko-zamojskim) i marka regionu Gotania. Projekt został przygotowany z inicjatywy władz samorządowych przy wsparciu finansowemu ze środków unijnych i przy współpracy z archeologami, którzy prowadzili badania wykopaliskowe w rejonie Masłomęża (woj. lubelskie, powiat hrubieszowski) – na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich, łączonym z wędrówką Gotów [Bartecki 2018, s. 333–335]. Walory krajobrazowe, liczne atrakcje kulturowe i bliskość regionu przygranicznego były podstawą powstania i rozwoju na tym obszarze turystyki historycznej, kulturowej i ekologicznej. Ponadlokalna marka miała na celu przyciągnięcie inwestorów i turystów, czego rezultatem było budowanie kapitału społeczno-gospodarczego i poprawa jakości życia mieszkańców [Pawleta 2021, s. 317]. Ważną rolę w kreowaniu marki regionu odgrywa Masłomęckie Stowarzyszenie „Wioska Gotów” i wioska tematyczna Wioska Gotów [Pawleta 2021, s. 317].

W 2002 r., po 25 latach, zakończono badania archeologiczne w Masłomężu. Mieszkańcy nie chcieli, aby zapomniano o odkrytym dawnym kompleksie osadniczym z okresu rzymskiego oraz licznych znaleziskach archeologicznych [Kokowski 2012, s. 140–147]. Podczas wykopalisk, zainicjowanych przez prof. A. Kokowskiego, odkryto pochodzący z II–IV w. zespół osad i cmentarzysko Gotów, którzy, wędrując z północy Europy, osiedlili się w Kotlinie Hrubieszowskiej, która oferowała im dogodne warunki przyrodnicze. Plemiona rozwinęły w tym miejscu swoją potęgę handlową i militarną. Według szacunków Masłomęcz zamieszkiwało ok. 2000 osób i można ją było określić jako stolicę gockiej społeczności. Mieszkańcy byli również od wielu lat przyzwyczajeni do obecności archeologów oraz gości i mediów zainteresowanych antyczną historią regionu [Tobiasz-Lis i Dmochowska-Dudek 2017, s. 68–69].

Zapał mieszkańców i władz samorządowych doprowadził do utworzenia Wioski Gotów w Masłomężu. Już w 2002 r. zaczęli oni angażować się w popularyzację i rekonstrukcję kulturową i historyczną dziedzictwa regionu. W 2007 r. powstała pierwsza rekonstrukcja chaty gockiej z III–IV w. w skali 1 : 2. W 2008 r. przy wsparciu B. Barteckiego i A. Hyrczały (archeologów i uczniów prof. Kokowskiego, zatrudnionych w Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie) powstała drużyna Gotów. Zaczęła się też tworzyć gocka grupa rekonstrukcyjna, której celem było zachowanie dziedzictwa kulturowego miejscowości. Masłomęcka społeczność zaczęła naukę pod okiem doświadczonych rekonstruktorów, rzemieślników i archeologów tradycyjnego tkactwa, garncarstwa, jubilerstwa i przyrządzania posiłków. Do rzemieślniczej grupy dołączyła grupa gockich wojowników, którzy byli wyposażeni w broń wzorowaną na znaleziskach archeologicznych z Lubelszczyzny. W 2010 r. sformalizowano społeczną inicjatywę

i zarejestrowano Masłomęckie Stowarzyszenie „Wioska Gotów”. Głównym jego celem była popularyzacja kulturowo-historycznego dziedzictwa regionu hrubieszowskiego w kraju i poza jego granicami oraz odtwarzanie życia, rytuałów i rzemiosła ludzi, którzy mieszkali na tych terenach ok. 1700 lat temu [Kokowski 2012, s. 140–147; Tobiasz-Lis i Dmochowska-Dudek 2017, s. 69].

Wioska jest także dobrym przykładem oddolnych działań i aktywizacji społecznej mieszkańców wsi. Rekonstrukcja dziedzictwa historyczno-kulturowego stała się ich pasją, której efekty mogą pokazywać na zewnątrz np. podczas wydarzeń i imprez archeologicznych. Co ważne, mieszkańcy utożsamiają się z plemieniem Gotów, a niektórzy wręcz sami określają się Gotami: „A skąd wiadomo, czy ja nie mam w sobie krwi gockiej? Tak się mieszały te kultury i ludzie... A poza tym to sprawa duchowa. Goci to jak rodzina. Tyle razy o nich opowiadałam, że czuję, jakby oni byli przy mnie”. Kobiety zrzeszone w Kole Gospodyń Wiejskich mają dwa stroje gockie – współczesny i uszyty tradycyjnymi metodami z naturalnych materiałów strój gocki [Tobiasz-Lis i Dmochowska-Dudek 2017, s. 71–72]. W gospodarstwach agroturystycznych działających na terenie Masłomęcza można skosztować przygotowanych z lokalnych produktów domowych przetworów, takich jak miód, soki, nalewki, czy je kupić.

Powstanie wioski tematycznej przyczyniło się do zwiększenia aktywności społeczno-gospodarczej członków Stowarzyszenia, wśród których są nie tylko mieszkańcy Masłomęcza. Stowarzyszenie prowadzi działalność edukacyjną, naukową, rozrywkową, promocyjną i gospodarczą. Wioska Gotów oferuje indywidualnym i zorganizowanym w grupy odwiedzającym szereg atrakcji, które zostały przedstawione w rozdziale czwartym. Obiekt jest dostępny od maja do października każdego roku. Osoby pracujące w tym okresie w skansenie są jednocześnie pracownikami Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, które jest opiekunem merytorycznym wioski tematycznej. Patronat naukowy sprawuje nad nią Instytut Archeologii UMCS w Lublinie. W funkcjonowanie wioski zaangażowani są mieszkańcy Masłomęcza, którzy poprzez warsztaty i pokazy zachowują dawne rzemiosło, a także organizują pokazy walk. Właścicielem terenu jest gmina Hrubieszów.

Powstanie Wioski Gotów przyczyniło się do promocji całej gminy Hrubieszów. Wioska generuje ruch turystyczny do Masłomęcza i jest ważnym czynnikiem wpływającym na wielofunkcyjny rozwój wsi. Skansen stale się rozwija, powstają nowe obiekty wraz z wydarzeniami [Tobiasz-Lis i Dmochowska-Dudek 2017, s. 71]. We wrześniu 2022 r. rozpoczęto budowę Centrum Dziedzictwa Archeologicznego i Kulturowego – Laboratorium Historii Gothorum¹, które ma być nowoczesnym muzeum dostosowanym do potrzeb osób z niepełnosprawnościami [<http://www.wioska-gotow.pl>]. Wioska jest również częścią Szlaku Gockiego,

¹ Wioska Gotów będzie nieczynna dla odwiedzających indywidualnych do grudnia 2024 r.

który nawiązuje do wędrówek Gotów i pokazuje osobliwości historyczne i przyrodnicze gminy Mircze i Hrubieszów [Pawleta 2021, s. 317].

2.2.2. Słowianie

Historia Słowian

Historia Słowian nie została dobrze poznana. Pojawiają się kolejne teorie mówiące o ich pochodzeniu. Badacze nie wypracowali wspólnego stanowiska, a etnogeneza pozostaje w kręgu zainteresowania kilku dziedzin, m.in. archeologii, etnografii, historii, językoznawstwa czy genetyki (analiza DNA). Każda z nauk ma swoje źródła i wypracowała swoje metody badawcze, których wyniki często prowadzą do odmiennych rezultatów odnośnie sytuowania praojczyzny Słowian. Nie pomaga również to, że ich dzieje nie zostały spisane i nie zachowało się wiele materialnych źródeł, np. dzieł sztuki, pozostałości świątyń czy miast [Borowiec 2012, s. 2–3; Michalski 2013, s. 250–258; Różycki 2016, s. 224; <https://www.national-geographic.pl/artukul/skad-sie-wzieli-slowianie>].

Do dziś zachowało się bardzo niewiele świadectw mitycznego obrazu świata Prасłowian, w porównaniu z dobrze znaną, także w Polsce, mitologią grecką czy rzymską [Musiał 2018, s. 16]. Do naszych czasów zachowało się także niewiele pisemnych informacji dotyczących życia i kultury starożytnych Słowian. Większość dawnych wierzeń, uroczystości i obrzędów, jakie pozostały po kulturze dawnych Słowian, przekazywano ustnie z pokolenia na pokolenie i kultywowano w tradycji ludowej, np. choinka, wieczerza wigilijna, łamanie się chlebem – opłatkiem, wielkanocne jajka, topienie Marzanny [Gulak 2012, s. 32–33]. Słowianie notoryczni (nie domniemani) pojawiają się w źródłach historycznych dopiero w VI i VII w. Jednak sporadyczne wzmianki o nich pojawiały się już u autorów starożytnych, greckich i rzymskich [Oczkowska 2019, s. 66].

Wierzenia Słowian

Podstawą wiary naszych przodków była harmonia z naturą oraz nieskrępowane, zgodne z jej rytmem życie. Otaczająca przyroda była dla nich źródłem magii i mądrości – w niej upatrywali najwyższej boskości [Gulak 2012, s. 34]. Słowiańscy bogowie najczęściej stanowili personifikację przyrody lub przejawiali swoje istnienie przez różne aspekty natury [Pełka 1960, s. 34]. Politeistyczna religia Słowian zachowywała ścisły związek z ich rolniczym trybem życia i obserwacjami przyrody. Nieliczni bogowie występowali pod wieloma imionami i pełnili kilka funkcji [Musiał 2018, s. 16]. Panteon bóstw nie posiadał jednej ustalonej hierarchii, gdyż poszczególne regiony obierały sobie różnych bogów jako głównych patronów [Gieysztor 1982, s. 44]. Obok bóstw rodowych i plemiennych występowała także nieliczna grupa bóstw centralnych, czyli takich, których kult rozpowszechniony był wśród wszystkich lub prawie wszystkich

ludów słowiańskich [Pełka 1960, s. 47]. Panteon słowiańskich bóstw składał się z Peruna, Swaroga, Świętowita i Welesa (rys 2.19).

Perun	• czczony jak bóg gromu, grzmotu, błyskawicy, bóg nieba, piorunów, • przedstawiany był także jako bóg wojny, waleczności, wszechmocy i męskiej płodności, • jego symbolem był dąb
Swaróg (Swarog, Swarożyc)	• bóstwo solarne i ogniowe, • personifikacja słońca, które stanowiło prapoczątek wszelkiego życia i dobra
Świętowit (Światowid)	• stwórczyni nieba i ziemi, • uważany za najwyższego boga – pana niebios, płodności, urodzaju i wojny, • jego symbolami były róg do picia, ogromny miecz i biały koń, • często przedstawiany był jako uzbrojony w miecz mąż o czterech obliczach lub czterech twarzach, który ogarnia swoim spojrzeniem wszystkie strony świata
Weles (Wołos, Trzyglów)	• władca zaświatów, bóg magii i zjawisk nadprzyrodzonych, • miał trzy pary oczu, które obejmowały spojrzeniem niebo, ziemię i świat podziemny

Rysunek 2.19. Panteon słowiańskich bóstw

Źródło: oprac. na podst. Szafrński 1979, s. 249; Gieysztor 1982, s. 91, 110; Strzelczyk 1998, s. 228; Gulak 2012, s. 18–31

Święta obchodzone przez Słowian

Słowianie byli całkowicie podporządkowani cyklowi pór roku [Gulak 2018, s. 35]. Kalendarz świąt był oparty na kalendarzu solarnym i odwoływał się do momentów granicznych. W kulturze słowiańskiej było pięć głównych świąt [Grochowski 2022, s. 41] (tab. 2.2)

Słowianie mieli także swoje święte miejsca, które najczęściej usytuowane były w lasach – świętych gajach, które były traktowane jako skumulowane źródło mocy. Wszystko co się w nich znajdowało, czyli duże głązy, ogromne stare drzewa, źródła i śródleśne jeziora, nabierało magicznej mocy. Odprawiano w tych miejscach rytualne obrzędy, czczono bogów i składano ofiary [Ławecki i in. 2007; Musiał 2018, s. 19–20].

Tabela 2.2. Święta słowiańskie

Święto	Obchody	Obrzędy
Jare Święto (Jare Gody)	kilkudniowy cykl ob- rzędów, który był zwią- zany z pożegnaniem zimy i powitaniem wio- sny (równonoc wio- senna)	– topienie lub palenie słomianej kukły – Marzanny symbolizującej wypędzanie zimy i odradzanie się życia, – wiosenne porządki, przygotowywanie wypieków, – okadzanie domów ziołami, aby przepędzić złe moce, – malowanie jajek, co miało wnieść do domostw radość życia i energię oraz zapewnić urodzaj i powodzenie na rozpoczynający się rok wegetacyjny, – śmigus – uderzanie się wierzbowymi wtkami, co miało oczyścić osobę i dodać jej sił; barwne pochody zwierząt oraz ludzi przebranych za różne stworzenia i zwierzęta; rozpalanie ofiarnego ognia, zabawy połączone z ucztą, obdarowywanie się kraszankami, odczynianie uroków, wróżby, przepowiednie, – dyngus – obmywanie się wodą, co miało zmyć i oczyścić ciało i ducha oraz dodać sił vitalnych
Święto Kupały (Noc Kupały)	obchodzone w noc przesilenia letniego ku czci ognia, wody, słońca, księżyca, uro- dzaju, płodności, miło- ści i radości, nazywane też słowiańskimi dioni- zjami	– rozpalanie ognisk, wokół których tańczono i przez które skakano – oczyszczenie i ochrona przed chorobami i złymi mocami, – rytualna kąpiel, – puszczenie na wodę wianków, – wrzucanie do wody i ognia zebranych wcześniej kwiatów i ziół, którym przypisywano magiczne moce, – poszukiwanie kwiatu paproci, – uczutowanie, – wróżby i przepowiednie, – kojarzenie małżonków, śluby
Święto Plonów	obchodzone podczas równonocy jesiennej, podziękowanie bogom za obfite plony i prośba o lepsze w kolejnym roku	– biesiada, – wicie wieńców, – składanie ofiar Świętowitowi z plonów, – wróżby
Święto Godowe (Szczodre Gody)	obchodzone podczas przesilenia zimowego, czas poświęcony du- szom zmarłych przod- ków	– uczta ku czci rodzącego się słońca i zmarłych, by nie głodowali w zaświatach i byli spokojni, że pamięta się o nich, – uprawianie wróżb, przewidywanie pogody na kolejny rok, – radosne pieśni, – odwiedziny i przyjmowanie gości

Źródło: oprac. na podst. Cwer i Sudnik-Wójcikowska 2012; Gulak 2012, s. 32–55; Musiał 2018, s. 18–20

Wioski tematyczne powstałe na bazie kultury Słowian

Wiosną 2004 r. zrodził się pomysł na powstanie Słowiańskiego Grodu u pasjonatów wczesnego średniowiecza – Jarosława Wolińskiego i jego córki Doroty. Rodzina sprzedała dom w Lublinie i przeniosła się do zakupionego gospodarstwa w Wólce Bieleckiej (woj. lubelskie) [*Wólka Bielecka...* 2004].

Główną ideą Grodu było pokazywanie różnych aspektów życia Słowian, przybliżenie oraz kultywowanie tradycji przodków, zrozumienie ich kultury i obyczajów oraz jej współczesnych pozostałości w świętach kościelnych, zwyczajach i obrzędach ludowych oraz przekazywanie tej wiedzy odwiedzającym w opowieściach Grododziada, inscenizacjach i warsztatach [*Wólka Bielecka...* 2004].

Właściciel stworzył na swojej posiadłości chętnie odwiedzany przez różne grupy klientów (głównie grupy zorganizowane, np. wycieczki szkolne, półkolonie, grupy integracyjne, rodziny oraz osoby indywidualne) produkt turystyczny. Jego podstawą był unikatowy na skalę europejską 3,5-hektarowy teren, na którym odtworzony został wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy. Zrekonstruowano obiekty z X–XIII w., których ślady odkryli archeolodzy w pobliskim Kłarowie oraz inne istniejące w przeszłości w promieniu do 30 km.

Odtwarzaniem wczesnośredniowiecznego grodu zajął się właściciel, który współpracował z:

- archeologami z Muzeum Lubelskiego;
- naukowcami z Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie;
- Kołem Naukowym Studentów Archeologii UMCS;
- bractwami rycerskimi: Bractwem Grodów Czerwieńskich z Chelma, Drużyną Wojów Bolesława Chrobrego z Łęcznej i drużyną z Lublina [Mazurek-Kusiak i in. 2023, s. 86].

Wymienione podmioty pomagały przy budowie grodu. Przykładowo studenci z koła naukowego zrealizowali projekt z zakresu archeologii eksperymentalnej, w ramach którego zbudowali wczesnośredniowieczną półziemiankę oraz zdobyli praktykę w rzemiośle kowalskim [Ordutowski 2007, s. 401]. Pan J. Woliński, który odnalazł się w roli stolarza i rzeźbiarza, wykonał własnoręcznie wszystkie drewniane sprzęty [Mazurek-Kusiak i in. 2023, s. 86] i co roku stara się rozbudowywać swój historyczny park.

Prywatny park historyczny tworzą trzy typy grodów – wielocłonowy, pierścieniowy na wyspie i stożkowy [Niedbał 2020, s. 165], w związku z czym powstały różne typy obiektów [<http://www.slowianskigrod.pl>]:

- obronne o umocnieniach ziemno-drewnianych (m.in. bramy, furty, przykopy, płot polski, palisady, wały);
- kultu (m.in. posąg Świętowita, kręgi kamienne, magiczna wierzba, kącina (świątynia), kurhan i miejsce palenia stosów ofiarnych, zarys fundamentów kaplicy romańskiej na planie krzyża – w skali 1 : 1);

- mieszkalne:
 - główny plac, czyli majdan przed grodem, na którym znajduje się wioska rzeźmieślnicza, wczesnośredniowieczny plac zabaw, kuchnia słowiańska i miejsce na ogniska, wiata do prowadzenia części interaktywnej, tor łuczniczy i do rzutu włócznią, stanowisko do przeciągania linami pnia drzewa;
 - podgrodzie mieszkalne, które tworzy jedna większa półziemianka o wymiarach 5 m × 4,5 m (obecnie pogorzelisko po pożarze), dwie mniejsze o wymiarach 4 m × 3 m, studnia zrębowa i powierzchniowa, majdan na rozbicie namiotów i wiecowanie, chata muzeum, a w niej: meble, obrazy i drzeworyty o średniowiecznej tematyce;
- cmentarzysko kurhanowe usytuowane za grodem pierścieniowym i rzeką, które składa się z pięciu kurhanów oraz miejsce na rekonstrukcję obrzędu pogrzebowego.

Właściciel prowadzi wioskę tematyczną na zasadzie jednoosobowej działalności gospodarczej (Słowiański Gród w Wólce Bieleckiej J. Woliński). Oferta Słowiańskiego Grodu została opisana w rozdziale 4. Poszczególne jej elementy można łączyć w dowolny program, w zależności od rodzaju odwiedzających, czasu spędzanego w Grodzie oraz środków finansowych. Zespół Grodu przyjmuje odwiedzających nie tylko w obiekcie, ale też bierze udział w uroczystościach oraz wydarzeniach kulturalnych, edukacyjnych i rozrywkowych, takich jak: jarmarki, dożynki gminne i powiatowe, festiwale kulturalne, pikniki ekologiczne, turnieje rycerskie, majówki [Mazurek-Kusiak i in. 2023, s. 93–94].

Gród znajduje się w niedalekiej odległości od większych miast – Lublina, Świdnika, Łęcznej i Chełma. Powstał na terenach rolniczych, w otoczeniu lasów, w niewielkiej miejscowości o rozproszonej zabudowie. Jest przykładem, że realizowanie pasji może być doskonałym źródłem dochodu oraz że czasem warto opuścić miasto i przenieść się na wieś. Pan Woliński angażuje mieszkańców Wólki Bieleckiej do prowadzenia niektórych warsztatów. Mieszkańcy pomagają sobie wzajemnie w pracach fizycznych czy naprawach na zasadzie barteru [informacje na podstawie wywiadu z liderem wioski tematycznej].

Kolejną wioską tematyczną, która powstała na motywie kultury słowiańskiej, jest Wioska Słowiańska w Ostrowach (woj. mazowieckie). Prowadzi ją Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Lokalnych „Nasze Ostrowy”, które zostało powołane w czerwcu 2011 r. Jej założycielami są mieszkańcy Ostrów. W ramach działalności realizują program edukacji ekologicznej i regionalnej dla dzieci i młodzieży, a także współorganizują pikniki edukacyjne, warsztaty naukowe i imprezy integracyjne dla lokalnego środowiska. Do oferty zostały włączone elementy ludowych tradycji i obrzędów regionalnych Północnego Mazowsza. Zajęcia są prowadzone w formie wypraw do różnych miejsc – wiejskiej zagrody, pasieki, kuźni, wiklinowego labiryntu oraz Słowiańskiego Gaju w otoczeniu stawów, łąk i lasów.

Mieszkańcy opracowali ofertę turystyczną, która została oparta na zasobach przyrodniczych, historycznych, gospodarczych lokalnego środowiska oraz kapitale ludzkim. Ich działania przyczyniają się do aktywizacji gospodarczej mieszkańców, która jest oparta na nowych formach pracy i wiedzy nieformalnej [<https://naszeostrowy.pl>]. Wioska współpracowała z archeologami prowadzącymi wykopaliska na tym terenie. Powstała również kobieca Grupa Odtwórstwa Historycznego z Ostrowów, która pielęgnuje kuchnię wczesnośredniowieczną [informacja od lidera wioski tematycznej].

2.2.3. Tatarzy

Historia Tatarów

Tatarzy to grupa ludów tureckich z Europy Wschodniej i północnej Azji. Byli oni częścią wieloetnicznej armii Czyngis-chana (chana Mongołów) oraz jego imperium. Brali udział w wyprawach na Europę.

Tatarzy zaczęli zamieszkiwać na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego od końca XIV w. za zgodą Wielkiego Księcia Olgierda (1345–1377). Rozkwit osadnictwa tatarskiego przypadł na tych terenach na czasy rządów księcia Witolda (1401–1430) i Kazimierza Jagiellończyka (1440–1492) [Tyszkiewicz 2010, s. 133–134]. Przodkami osadników byli emigranci lub uciekinierzy z terenów ówczesnej Złotej Ordy oraz z Krymu [Janicki 2000, s. 173–181].

Osadnictwo tatarskie dzieliło się na pierwotne i wtórne. Pierwsze miało charakter wojskowy. Pierwsze osady tatarskie powstawały w pobliżu ośrodków miejskich niedaleko granicy z Zakonem Krzyżackim. Umożliwiało to szybką mobilizację na rozkaz księcia i obronę miast i dróg przed Krzyżakami. Z czasem ten rodzaj osadnictwa zanikł. Osadnictwo wtórne rozpoczęło się w XVII w. Tatarzy zaczęli korzystać od 1669 r. z polskich praw szlacheckich. Polski król zezwolił im na dalsze nabywanie dóbr ziemskich i rozporządzanie nimi [Kołodziejczyk, 1997, s. 114]. Najstarsze osady tatarskie to Kozakłary, Mereszłany, Prudziany i Sorok Tatary. Największe skupiska tatarskie w XV–XVI w. znajdowały się w pobliżu większych ośrodków gospodarczych i politycznych: Grodna, Kowna, Krewa, Mińska, Nowogródka, Wilna, Słonima i Trok. Do połowy XVI w. nastąpiły zmiany w rozmieszczeniu Tatarów wynikające z przemieszczania się w poszukiwaniu zatrudnienia i zarobku. Do końca XVII w. na obszarach państwa polsko-litewskiego zamieszkały grupy muzułmanów wschodnioeuropejskich [Tyszkiewicz 2010, s. 134]. Na rysunku 2.20 przedstawiono rozmieszczenie Tatarów w XVI–XVII w. Od XVII w. osadnicy tatarscy zaczęli napływać do Korony, a pod koniec tego stulecia na Suwalszczyznę [<https://zabytek.pl/pl/obiekty/bohoniki-kruszyniany-bohoniki-i-kruszyniany-meczety-i-mizary>].

Rysunek 2.20. Rozmieszczenie Tatarów w XVI-XVII w.

Źródło: Tyszkiewicz 2010, s. 135

Od początku swojego osiedlenia się w Wielkim Księstwie Litewskim ludność tatarska dzieliła się na cztery grupy (rys. 2.21). W sprawie organizacji wojskowej, wymiaru sprawiedliwości i religii przyznano Tatarom odrębność, a ich własną hierarchię społeczną utrwalono na Litwie poprzez odpowiednie przywileje i nadania [Tyszkiewicz 2010, s. 137].

Tatarzy hospodarscy	• elita rodowo-plemenna, grupa murzów i ułanów (szlachetnie urodzonych), • dysponowali dużymi obszarami ziemi, • tworzyli dobrze wyposażone oddziały jazdy lekkiej z gwardią wielkoksiażącą
Tatarzy kozaccy	• mieli małe gospodarstwa rolne, bez ludności zależnej (chłopów), • byli stosunkowo liczni, • w XVI w. duża ich część otrzymała grupowe lub indywidualne przywileje, co skutkowało zbliżeniem ich położenia prawnego do Tatarów hospodarskich, • często pełnione funkcje: przewożenie budulca, poprawianie dróg, gońcy, ściganie przestępców
Tatarzy prości	• plebejusze bez ziemi, • pochodzili głównie z jeńców wojennych i brańców, • jako poddani władcy lub możnych rozsiedleni byli po miastach, przy grodach i dworach, • zajmowali najniższą pozycję społeczną, • na równi z innymi korzystali z pełnej tolerancji religijnej, • w niektórych miastach tworzyli wspólne grupy wyznaniowe z pobliskimi skupiskami Tatarów ziemian
Tatarzy zależni	• zależni od możnowładców, • początkowo wyłącznie rzemieślnicy, ogrodnicy i służba, • od połowy XVI w. ziemianie zależni, którzy otrzymywali ziemię od możnego pana, • w XVII–XVIII w. wedle obowiązującego wzoru dzielili się na czeladź w prywatnych miasteczkach i przy dworach pańskich oraz wojowników, z których tworzone nowe wsie, byli zobowiązani do służby w prywatnych milicjach magnackich

Rysunek 2.21. Grupy Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim

Źródło: oprac. na podst. Tyszkiewicz 2010, s. 136–137

Na przestrzeni dziejów Tatarzy brali czynny udział w życiu kulturalnym i politycznym kraju. Było wśród nich wielu wybitnych wojskowych, w tym kilku generałów, a także szeregowych żołnierzy walczących po stronie polskiej w bitwie pod Grunwaldem, podczas polskich powstań narodowych w XVIII i XIX w. oraz podczas II wojny światowej [Janicki 2000, s. 173–181].

Tatarzy w Polsce

Tatarzy w Polsce z biegiem lat zatarli znajomość ojczystego języka, pozostali natomiast wierni religii muzułmańskiej. Istotne znaczenie w życiu mniejszości tatarskiej odgrywa działalność Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej [<https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/tatarzy>]. Tatarzy mówią sami o sobie „Jesteśmy Polakami tatarskiego pochodzenia. Przez stulecia byliśmy inkrustowani słowiańszczyzną, ale sami też pokochaliśmy tę naszą ojczyznę i wiele daliśmy polskiej kulturze” [<http://www.etnologia.pl/polska/teksty/tatarzy-sa-wsrod-nas-2.php>].

Tatarzy polscy stanowią obecnie niewielką grupę etniczną. Największe ich skupisko znajduje się w Białymstoku, Sokółce, Suchowoli, Gdańsku i Warszawie. Tatarskie meczety znajdują się w Bohonikach, Kruszynianach i Gdańsku, natomiast domy modlitwy w Białymstoku i Warszawie [Warمیńska 2002, s. 280; Orłowski i Woźniczko 2017, s. 182]. Do dzisiaj istnieją mizary (cmentarze) w Bohonikach, Kruszynianach, Krynkach, Lebedziewie-Zastawku, Studziance i Warszawie. Na mizarze w Kruszynianach znajduje się nagrobek tatarski datowany na 1699 r., który jest najstarszym zachowanym obecnie w Polsce. Natomiast mizar w Studziance jest w dużo lepszym stanie niż w Lebedziewie-Zastawku. Spośród żyjących obecnie ok. 4 tysięcy Tatarów większość skupia się wokół muzułmańskich związków wyznaniowych. Wielu żyje też w rozproszeniu, a niektórzy nie przyznają się do swojego pochodzenia [<http://www.etnologia.pl/polska/teksty/tatarzy-sa-wsrod-nas-2.php>].

Tatarzy polscy zachowali poczucie odrębności etnicznej, a dzięki wyznawanemu nadal islamowi w ich obyczajowości zachowało się wiele zwyczajów i obyczajów, które są bliskie innym ludom tureckim. Ich oryginalna i charakterystyczna kuchnia stanowi natomiast atrakcję turystyczną, która jest wykorzystywana w wiejskiej turystyce kulturowej [Orłowski i Woźniczko 2017, s. 182]. Żywa muzułmańska tradycja wzbogaca polską kulturę, wprowadzając do niej pierwiastek tajemniczości i orientu.

Na bazie kultury tatarskiej powstała wioska tematyczna. Stowarzyszenie Rozwoju Miejscowości Studzianka (woj. lubelskie) prowadzi wioskę tematyczną Dawna Osada Tatarska. Stowarzyszenie sięga do tatarskich korzeni i w swojej ofercie nawiązuje do Tatarów, którzy zamieszkiwali wieś od XVII w. [Wesołowska 2019, s. 187–188]. W 1679 r. król Jan II Sobieski dał im ziemię w zamian za uregulowanie dawnych spraw wojskowych i zobowiązań króla [Krzemińska 2021, s. 13]. Do sierpnia 1915 r. w Studziance istniał meczet, który był siedzibą muzułmańskiej parafii dla Podlasia i Litwy, a duchowny tatarski (mufta, imam) spełniał posługi religijne – odprawiał piątkowe nabożeństwa, udzielał posług przy chrzcie, ślubach, pochówku zmarłych oraz prowadził księgi stanu cywilnego [Hordejuk 2009, s. 1; <http://www.etnologia.pl/polska/teksty/tatarzy-sa-wsrod-nas-2.php>]. Meczet został doszczętnie spalony przez wycofujące się z Królestwa

Polskiego wojska kozackie. Po tym wydarzeniu liczba Tatarów stopniowo malała aż do 2006 r., kiedy zmarła Helena Bandzarewicz – ostatnia Tatarka na Południowym Podlasiu [Krzemińska 2021, s. 15]. Mniejszość tatarska w Polsce stopniowo zanikała po II wojnie światowej, co było spowodowane migracjami, rusyfikacją, przyjmowaniem chrześcijaństwa [Mączka 2010, s. 157].

W Studziance wciąż znajduje się cmentarz muzułmański, który był użytkowany do czasów II wojny światowej. W czasie prac inwentaryzacyjnych liczbę nagrobków oszacowano na ponad trzysta. Pochowani są tam głównie wojskowi i ich rodziny oraz duchowni tatarscy – imamowie [Krzemińska 2021, s. 13, 16]. Mieszkańcy Studzianki opiekują się mizarem od lat – prowadzą ogrodnicze prace porządkowe, naprawiają ogrodzenie. Postawiono także ławki, stojaki i wiatę na rowery, wykonano zadaszenie, wydano pamiątkowy folder o mizarze oraz odsłonięto kamień z pamiątkową tablicą [Węda 2011, s. 5].

Prezes Stowarzyszenia Łukasz Węda, który z wykształcenia jest historykiem, postanowił ocalić od zapomnienia tatarską historię Studzianki. Odnalazł w archiwach związane z nią dokumenty, dotarł do wielu potomków Tatarów pochowanych na mizarze w miejscowości. Uczestniczy w prelekcjach, konferencjach i nawiązuje kontakty z tatarską społecznością w kraju i za granicą [Krzemińska 2021, s. 14–15].

Cele statutowe Stowarzyszenia Rozwoju Miejscowości Studzianka to:

- wspieranie zrównoważonego i wszechstronnego rozwoju społecznego i kulturalnego sołectwa Studzianka i dbanie o jego rozwój;
- popularyzowanie przeszłości i tradycji związanych z miejscowością Studzianka, upowszechnianie miejscowej sztuki ludowej;
- popularyzacja tematyki tatarskiej, dbałość o stan cmentarza tatarskiego w Studziankach; ochrona środowiska naturalnego miejscowości Studzianka;
- pomoc mieszkańcom Studzianki w trudnej sytuacji życiowej i materialnej, w szczególności bezrobotnym.

Stowarzyszenie realizuje swoje cele poprzez szereg różnych działań skierowanych do mieszkańców i odwiedzających miejscowość. Są to głównie działania na rzecz upowszechniania turystyki, rekreacji, sportu i aktywnego wypoczynku oraz działania na rzecz zachowania i rozwoju lokalnej historii, tożsamości, obyczajów, tradycji i dóbr kultury [<https://studzianka.eu>; <https://spis.ngo.pl/161260-stowarzyszenie-rozwoju-miejscowosci-studzianka>]. Studziankę można traktować jako produkt turystyczny oferujący szereg atrakcji z motywem tatarskim dla odwiedzających turystów. Przykładowo Stowarzyszenie organizuje zawody w bieganiu, które z jednej strony mają na celu popularyzację biegania jako aktywnego wypoczynku, a z drugiej promocję historii miejscowości oraz walorów przyrodniczych i kulturowych gminy Łomazy. Zdaniem Ł. Wędy „korzystanie z przeszłości i nauka historii w myśl zasady «bawiąc uczyć» przyczynia się do popularyzacji naszej rodzimej kultury i rozwoju turystyki” [Krzemińska 2021, s. 20].

Mieszkańcy Studzianki na początku byli nieufni i uważali, że w ich wsi nic się nie da zrobić i nikt ich nie będzie odwiedzał. Inicjator i prezes Stowarzyszenia, aby zachęcić mieszkańców do działania na rzecz turystyki, podczas spotkania z wójtem gminy Łomazy w 2007 r. podał przykłady wiosek tematycznych, jakie powstały w kraju, i działań podejmowanych przez różne organizacje w małych wsiach. Praca Stowarzyszenia rozpoczęła się w 2008 r. i zaowocowała zwiększającą się liczbą odwiedzających, co napawa dumą mieszkańców i przynosi gminie zyski oraz sprzyja integracji i aktywności lokalnej. Wiele mieszkańców odkryło pasję śpiewu, gotowania czy rękodzieła [Krzemińska 2021, s. 17, 19–21, 23]. Stowarzyszenie opiera swoją działalność na składkach członkowskich, grantach, dotacjach, darowiznach i działalności odpłatnej [<https://studzianka.eu>].

Stowarzyszenie stara się budować markę „Studzianka Dawna Osada Tatarska”. O swoją rozpoznawalność dba, organizując na coraz szerszą skalę wydarzenia kulturalne i sportowe, prowadząc działalność edukacyjną, naukową i publikacyjną. Co roku pojawiają się programy w radio i telewizji oraz artykuły o historii miejscowości i kulturze tatarskiej. Stowarzyszenie wydaje od 2014 r. kwartalnik „Echo Studzianki” i prowadzi stronę internetową miejscowości [<https://studzianka.eu>].

Obecnie Stowarzyszenie skupia się na rozwoju turystyki, sportu i kultury w miejscowości, promocji spływów kajakowych. Ma na celu ocalenie budynku dawnej szkoły w Studziance (w tym miejscu stał zburzony meczet) i zaadaptować go na Centrum Interpretacji Dziedzictwa z miejscami noclegowymi [Krzemińska 2021, s. 20–22].

2.3. Tradycje upraw a rozwój przedsiębiorczości

Wioski tematyczne opierają się na promocji regionalnego lub lokalnego produktu, wokół którego często tworzy się ofertę kulinarną [Wójcik 2017a, s. 7–18]. Polesie to obszar przyrodniczo cenny z uwagi na mało rozwinięty przemysł i typowo rolniczy charakter. Atutem Polesia jest także małe zanieczyszczenie środowiska. Duże powierzchnie ziemi ornej sprzyjają różnorodności upraw, a łąki stanowią podstawę do produkcji mleka i rozwoju zielarstwa [Sieczko 2009, s. 82]. Na Polesiu wśród rolników występują plantatorzy ziemniaków, ziół, w tym rumianku i hodowcy bydła.

Zainteresowanie zielarstwem sięga starożytności, a jego wzrost jest obserwowany od połowy ubiegłego wieku. W Polsce odnotowano 230 gatunków roślin leczniczych. Zawierają one określone związki biologicznie czynne i wtórne, które mają właściwości lecznicze. Wzrasta również zainteresowanie i zapotrzebowanie

na różnorakie surowce zielarskie, a także na wiedzę z zakresu ich uprawy. Współcześnie źródłem ich pozyskiwania na szeroką skalę są uprawy polowe [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 5].

Na Polesiu istnieje tradycja uprawy rumianku, który przez długi czas był uważany za dziką roślinę oraz chwast w uprawach rolnych. Rumianek (*Matricaria chamomilla* L.) jest rośliną jednoroczną z rodziny astrowatych o mocnym, charakterystycznym aromacie i delikatnej, wzniesionej i rozgałęzionej u góry łodydze, o wysokości do 60 cm (łodyga odmian uprawnych osiąga do 80 cm wysokości), zakończonych koszyczkami kwiatów o białych płatkach. Pędy są porośnięte skrętolegle ułożonymi liśćmi [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 43].

Zasady uprawy rumianku

Polesie posiada dużo gleb lekkich, piaszczystych, ale zasobnych w wapń (pH 7–8). Są to gleby płowe oraz gleby brunatne. Ze względu na swoją dużą przepuszczalność mają właściwości wodno-powietrzne oraz stosunkowo dużą pojemność wodną z głęboką strefą podsiąkania kapilarnego. Są zasobne w fosfor i potas, co sprzyja procesowi kwitnienia rumianku oraz zwiększa zawartość olejku i chamazulenu w surowcu. Gleby bardzo żyzne nie wpływają na plony rumianku, ale jego rozrastanie [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 44].

Rumianek najlepiej uprawia się na gruncie trzy lata po roślinach okopowych, pamiętając o nawożeniu obornikiem. Można go też uprawiać jako roślinę ozimą. Rumianek lubi światło. Najlepsza wegetacja przebiega w temperaturze ok. 20°C. Założenie plantacji wymaga wykonania płytkiej orki, a następnie bronowania lub użycia agregatu uprawowego i wału gładkiego. Jeśli przedplonem były rośliny zbożowe lub bobowate, to należy najpierw wykonać podorywkę z jednoczesnym bronowaniem, a następnie orkę z bronowaniem, natomiast przed siewem należy doprawić glebę, np. agregatem [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 44]. Pozostałe rośliny po przedplonie przykrywa się, używając kultywatorów o sztywnych łapach, tzw. gruberów. Pole przed wysiewem należy wyrównać i zwałować, a nasiona wsiać w rowkach, płytko i lekko ugnieść, nie przysypując ziemią. Najkorzystniejszym terminem siewu rumianku jest druga dekada września, dopuszczalny jest siew „pod grudę”, czyli przed mrozami i opadami śniegu. Norma wysiewu nasion to 1,5–3,0 kg/ha (najczęściej 2–2,5 kg/ha), przy rozstawie rzędów co 40 cm lub w systemie zagonowym po 5 rzędów co 20 cm, z pozostawieniem pomiędzy zagonami pasów szerokości 50 cm na przejścia. Wschody w zależności od odmiany i warunków atmosferycznych ukazują się po ok. 10–12 dniach [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 45].

Rumianek nie wymaga obornika, ale wskazane jest zasilenie gleby po roślinach okopowych nawozami potasowymi. Gleby uboższe wymagają nawożenia mineralnego. Odmiany tetraploidalne zasila się nawozami azotowymi w dwóch

dawkach – 1/3 dawki przed siewem, a 2/3 dawki w fazie rozety liściowej, natomiast nawozy potasowo-fosforowe – w całości przed siewem [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 45–46]. Przy brakach zasobów wapnia w glebie uzupełnia się je nawozami wapniowymi, np. wapnem łąkowym, marglami lub kredą. Podobnie przy małej ilości magnezu niezbędne jest zastosowanie nawozów dolomitowych. Jeśli gleba ma mało wapnia i magnezu, to zaleca się wapno dolomitowe przed orką, wykonywaną pod przedplon lub jesienią w roku poprzedzającym planowaną uprawę [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 46].

Zabiegi pielęgnacyjne polegające na odchwaszczaniu i spulchnianiu międzyrzędzi należy jako pierwsze dokonywać przed zimą, a następne jak najwcześniej wiosną. Rumianek bywa podatny na takie choroby, jak: mączniak (*Erysiphales*), *Fusarium*, zgnilizna twardzikową ziół (*Sclerotinia sclerotiorum*) oraz rdza (*Puccinia*). Zagrożeniem dla uprawy jest mszyca trzmielinowo-burakowa (*Aphisfabae* Scop.), tworząca czarne kolonie na pędach kwiatowych. W koszyczkach kwiatów szkodnikami bywają larwy pleszaka rumiankowca (*Olibrusaeneus* Fabr.) oraz chowacza rumiankowca (*Ceutorrhynchus rugulosus* Hoest.). Powodują one uszkodzenie koszyczków kwiatów, przez co występują zanieczyszczenia i straty w plonach. Profilaktyka w tym przypadku polega na zmianie płodozmianu, uprawie roli, nawożeniu, obsadzie roślin oraz doborze odmian [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 46].

Zbiór koszyczków rumianku odbywa się zawsze w dni pogodne po obeschnięciu rosy. Zbiera się koszyczki w połowie rozwinięte, tj. w terminie, gdy kwiaty jęczyzkowe ustawione są ku górze lub poziomo. Zbiera się ręcznie koszyczki, co ok. 2–3 dni, zwykle do czterech tygodni. Zbiory są też możliwe specjalistycznymi kombajnami ze stratą ok. 10% obsady koszyczków. Suszenie zebranego rumianku należy rozpocząć bardzo szybko „w warunkach naturalnych, w cieniu i miejscu przewiewnym, rozkładając surowiec cienką warstwą (ok. 1,4 kg/m²). Suszenie trwa 5–8 dni. Z ok. 5 kg świeżego surowca otrzymuje się 1 kg suszu. Susząc w suszarniach termicznych, należy utrzymywać temperaturę 35–40°C. Rumianek w zależności od odmiany plonuje średnio na poziomie 1,0–1,3 t/ha, co daje ostatecznie 0,2–0,25 t suszu z ha” [Grygierzec i Szewczyk 2021, s. 47].

Właściwości lecznicze rumianku

Rumianek pospolity aplikowany zewnętrznie i doustnie jest rośliną, która pozytywnie wpływa na organizm ludzki (tab. 2.3).

Zainteresowanie rumiankiem jako produktem turystycznym i edukacyjnym powstało z inicjatywy Romualda Domańskiego z Fundacji Wspomagania Wsi. W 2001 r. powołano Stowarzyszenie Aktywizacji Polesia Lubelskiego, które w 2006 r. zostało uhonorowane główną nagrodą „Pro Publico Bono”. W uzasadnieniu werdyktu kapituła podkreśliła, że Stowarzyszenie stało się jednym z liderów

twórczej przedsiębiorczości w Polsce i przyczyniło się do tego, że pojęcie twórczej przedsiębiorczości pojawiło się w debacie publicznej [Sieczko 2009, s. 83].

Tabela 2.3. Dolegliwości, na które pomaga rumianek

Dolegliwości	
Pokarmowe	zaburzenia trawienia nieżyt żołądka i jelit skurcze w obrębie jamy brzusznej uczucie pełności wzdęcia
Nerwowe	stany lękowe jako środek uspokajający i odprężający
Skórne	podrażnienia i swędzenie skóry podrażnienia błon śluzowych i oczu podrażnienia jamy ustnej, dziąseł przy zranieniach owrzodzenia skóry hemoroidach przy rumieniach oparzenia słoneczne i termiczne

Źródło: oprac. na podst. Grygierzyk i Szewczyk 2021, s. 44

Stowarzyszenie mogło ubiegać się o środki europejskie i wskutek takich działań w 2005 r. Kraina Rumianku otrzymała pierwsze środki finansowe na projekt pt. „Rumianek zmienia w metropolię zaścianek”. Środki finansowe zainwestowano m.in. w założenie stałego łącza internetowego i opracowanie strony promującej Krainę Rumianku. W 2008 r. pozyskano kolejne środki z Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL. W 2023 r. Stowarzyszenie jest w posiadaniu dwóch obiektów i terenów wokół nich (fot. 2.7, fot. 2.8.).

Kraina Rumianku w 2009 r. zdobyła I miejsce za najbardziej innowacyjny produkt turystyczny na Międzynarodowych Targach Turystyki Wiejskiej i Agroturystyki „AGROT-RAVEL” w Kielcach oraz wyróżnienie od Lubelskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej za „Edukację regionalną i przyrodniczą w Krainie Rumianku”. W 2011 r. wiejskie SPA Krainy Rumianku otrzymało nagrodę pierwszego stopnia w kategorii „Inicjatywy na rzecz rozwoju społeczności lokalnych” w XI edycji ogólnopolskiego konkursu „Sposób na sukces”. Rok 2013 przyniósł tytuł „Lider Ekonomii Społecznej”, w 2014 zaś tytuł „Hit Turystyki Wiejskiej” (Ministerstwo Rolnictwa). Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski otrzymała za działalność społeczną prezes stowarzyszenia Gabriela Bilkiewicz.

Fot. 2.7. Siedziba główna Krainy Rumianku [fot. Ryszarda Bernacka]

Fot. 2.8. Manufaktura zielarska Krainy Rumianku [fot. Ryszarda Bernacka]

W ofercie znajduje się: sauna sucha (fot. 2.9), tężnia solankowa (fot. 2.10), beczka japońska (fot. 2.11), aromaterapia i gabinet masażu w starym spichlerzu.

Fot. 2.9. Sauna sucha [fot. Ryszarda Bernacka]

Fot. 2.10. Tężnia solankowa [fot. Ryszarda Bernacka]

Fot. 2.11. Beczka japońska [fot. Ryszarda Bernacka]

Fot. 2.12. Herbatka rumiankowa z Krainy Rumianku [fot. Ryszarda Bernacka]

Rumianek stał się inspiracją do nadania nazwy wiosce turystycznej i do zainicjowania w 2005 r. corocznego festynu „Święto Krainy Rumianku”. Prezentowane są na nim m.in. kosmetyki na bazie rumianku, odbywają się rumiankowe kąpiele, degustacja ziołowej herbaty oraz rumiankowych regionalnych potraw polskich, są organizowane konkursy plastyczne i fotograficzne z wiodącym motywem rumianku. Festyn również na inne sposoby propaguje lokalną kulturę i tradycję [Sieczko 2009, s. 84].

Rumianek jako produkt zielarski stał się podstawowym produktem oferowanym w Krainie Rumianku. Można zakupić na miejscu lub pozyskać wysyłkowo np. herbatki rumiankowej (fot. 2.12), mydełek rumiankowych (fot. 2.13), olejku rumiankowego, hydrolatów, zawieszek i lampionów woskowych i innych. Produkty te można podczas warsztatów przygotować własnoręcznie pod kierunkiem instruktora.

Fot. 2.13. Mydełka glicerynowe z Krainy Rumianku [fot. Ryszarda Bernacka]

W 2023 r. Kraina Rumianku rozszerzyła swoją działalność zielarską o inne zioła. W tym względzie pomocna okazała się pracownia Manufaktury Zielarskiej (fot. 2.14), w której odbywają się całorocznie warsztaty zielarskie, wykłady, porady dotyczące właściwości ziół i ich działania. Uczestnicy mogą skorzystać z różnych mieszanek, maści i toników.

Na terenie Manufaktury Zielarskiej powstał Ekologiczny Ogród Edukacyjny, w którym posadzono kilkadziesiąt różnych ziół. Pełnią one funkcję dekoracyjną i informacyjną, a później będą służyły jako materiał zielarski przy organizacji

prac warsztatowych. Wykonano altanę do hortiterapii i kopułę geodezyjną. Kie-runek zielarski jest aktualną ścieżką rozwojową Krainy Rumianku. Należy sądzić, że Kraina Rumianku zachęci pasjonatów do twórczego myślenia i rozwoju wiejskiej przedsiębiorczości.

Fot. 2.14. Sala warsztatowa manufaktury zielarskiej [fot. Ryszarda Bernacka]

2.3.1. Potencjał ziemniaka

Historia uprawy ziemniaka w Polsce

Ziemniak (*Solanum tuberosum*) dotarł do Europy z Ameryki Południowej. Do Polski trafił dzięki królowi. Jan III Sobieski, wracając w 1683 r. z wyprawy wiedeńskiej, przywiózł go Marysieńce. Wtedy został zasadzony w ogrodach wilanowskich. Niestety długo nie zyskiwał popularności z uwagi na gorzki smak ówczesnych odmian i konserwatyzm rolnictwa. Do tego ok. 1847 r. wystąpiła w Polsce zaraza ziemniaczana. Dopiero początek XIX w., kiedy wystąpił nieurodzaj zbóż, przyniósł ziemniakowi status drugiego chleba [Zarzecka 2006, s. 53]. Ziemniaki są bardzo popularnym produktem żywnościowym, obok pszenicy i ryżu. W Azji i Europie uprawia się ok. 80% światowego arealu ziemniaków, przy czym w Azji – ok. 48% (i wzrasta), a w Europie – 35% [Dzwonkowski 2017, s. 71].

W krajach Europy Środkowo-Wschodniej największym producentem ziemniaków jest Polska. Ziemniaki stały się głównym produktem żywnościowym dla ludzi i podstawowym składnikiem paszy dla trzody chlewnej oraz składnikiem przetwarzanym w gorzelnianach na spirytus. Udział ziemniaka w strukturze zasiewów przed I wojną światową wynosił w Królestwie Polskim 15,3%, a przed II wojną – ok. 19%. Powierzchnie uprawy i udział ziemniaka w strukturze zasiewów wzrastały, w latach 1961–1965 osiągając prawie 3 mln ha, tj. 18,6%, a Polska znalazła się pod tym względem w czołówce europejskiej [Zarzecka 2006, s. 54]. Ziemniak miał wówczas w Polsce znaczenie strategiczne [Nowacki 2012, s. 22]. W latach 1999–2010 ograniczono uprawę ziemniaka w Polsce, głównie w województwach: łódzkim, mazowieckim i podlaskim [Nowacki 2012, s. 25]. Przyczynami tego stanu rzeczy są m.in. zmniejszenie wykorzystania ziemniaka w przemyśle i niska opłacalność ekonomiczna jego produkcji [Nowacki 2012, s. 34] w stosunku do cen produktu eksportowanego z krajów Europy Zachodniej [Dzwonkowski 2012, s. 77]. Należy oczekiwać zmian w uprawie ziemniaka w Polsce w celu urynkowienia produkcji. Obecnie wciąż jest uprawiany niskonakładowo i w rozproszonych małych arealach. W związku ze zmianami w strukturze zagospodarowania gleb oraz w technologii upraw ziemniaka polski sektor ziemniaczany czeka na dalsze zmiany [Nowacki 2012, s. 33–34].

Zasady uprawy ziemniaka

Do ważniejszych czynników agrotechnicznych wpływających na wielkość i jakość plonu ziemniaka należą:

- uprawa roli – przedzimowa orka gleby połączona z przyoraniem obornika i międzyplonów; odpowiednie nawożenie organiczne i mineralne; odczyn gleby powinien być lekko kwaśny (pH 5,5–6,5); gleba na głębokości od 20–40 cm powinna być dobrze spulchniona i napowietrzona, najlepsza temperatura gleby na głębokości 10 cm 5–8°C;
- zabiegi związane z sadzeniem – sadzeniaki powinny być materiałem kwalifikowanym (klasy C, i Ch), powinny być zaprawione i pobudzone; okres sadzenia to od kwietnia do połowy maja; rozstaw międzyrzędzi w tradycyjnej uprawie wynosi od 62,5 cm do 67,5 cm; w przypadku uprawy odmian jadalnych rozstawa powinna wynosić 75 cm, a w przypadku intensywnej uprawy z nawadnianiem 90 cm; odległość sadzeniaków w rzędzie zależy od ich wielkości, zaleca się, aby sadzeniaki małe umieszczać co 20 cm, średnie co 30–40 cm, a duże co 40–50 cm;
- ochrona – chwasty niszczy się w początkowym stadium wegetacji mechanicznie, a następnie herbicydami; szkodnikiem ziemniaków jest stonka, którą zwalcza się, stosując insektycydy należące do różnych grup chemicznych (skuteczność działania do 4 tygodni); choroby grzybowe ziemniaków, takie jak:

zaraza ziemniaczana, alternarioza i rizoktonioza, są zwalczane z wykorzystaniem czynników biologicznych, agrotechnicznych i chemicznych;

- nawadnianie – powinno być zabiegiem coraz częściej stosowanym, a nawet standardem, gdyż następuje mniejsze porażenie parchem zwykłym, zmniejszenie zawartości azotanów, cukrów redukujących i glikoalkaloidów [Zarzecka 2006, s. 60–68].

Ziemniaki przeznacza się na cele jadalne, do bezpośredniej konsumpcji (31%), przetwórstwo spożywcze (produkty smażone, mrożone, suszone, sterylizowane, potrawowe) przetwórstwo przemysłowe (11,7%) (krochmalnictwo, gorzelnictwo), paszę (34%), sadzeniaki [Zarzecka 2006, s. 55].

Walory spożywcze ziemniaka

Bulwy ziemniaka przeznaczone do bezpośredniego spożycia oraz do przerobu na produkty spożywcze powinny charakteryzować się odpowiednimi cechami:

- zewnętrznymi (morfologicznymi) – bulwy odpowiedniej wielkości, o regularnym kształcie, gładkiej skórce, płtykich oczkach;
- chemicznymi – zawartość suchej masy, skrobi, witaminy C, cukrów redukujących i sumy cukrów;
- organoleptycznymi (sensorycznymi) – barwa, smak, typ kulinarno-użytkowy, ciemnienie bulw surowych i ugotowanych; ponadto ziemniak powinien zawierać jak najmniej substancji antyżywnościowych, szkodliwych dla zdrowia (azotany, metale ciężkie, glikoalkaloidy, pozostałości środków ochrony roślin) [Zarzecka 2006, s. 58].

Ziemniak jako produkt zaspokajający głód posiada dodatkowe atuty fizjologiczno-żywnościowe, które zaprezentowano w tabeli 2.4.

Potencjał ziemniaka w Wiosce Bulwy

Ziemniak w roli głównej wystąpił w jednej z wiosek tematycznych Polski Wschodniej. Motto wioski brzmi: „Lipiny to wioska taka, co nade wszystko kocha ziemniaka!”. Wioska tematyczna Wioska Bulwy powstała w 2016 r. w ramach projektu „Aktywizacja mieszkańców wokół zasobów własnej wsi sposobem na rozwój przedsiębiorczości społecznej na terenach wiejskich”. Poprzez wykorzystanie ziemniaków jako tradycyjnych składników w różnych daniach wioska promuje tradycyjną kuchnię tego regionu. Tematyka i stopień trudności warsztatów dotyczących pracy z ziemniakiem są dopasowane do możliwości uczestników.

Wobec faktu, że Polska jest dużym producentem ziemniaków, a jak na razie powstała tylko jedna wioska tematyczna związana z tym warzywem, można się spodziewać, że jego potencjał zostanie dostrzeżony przez twórców przyszłych produktów turystycznych.

Tabela 2.4. Wybrane witaminy, mikroelementy i wartość energetyczna ziemniaków (w 100 g ugotowanych ziemniaków)

Wyszczególnienie	Dziennie zapotrzebowanie (%)
B1, B6, kwas foliowy	13
Białko	5
Błonnik	5
Cukry (glukoza, fruktoza, sacharoza)	0,5
Energia	6
Magnez	18–19
Mangan	11–12
Potas	40
Skrobia	12–15
Substancje azotowe (tzw. białko surowe, w tym 50% – białko właściwe i 50% – aminokwasy, peptydy, związki amonowe, amidy i inne)	2
Witamina C	50
Witamina PP	10–15
Żelazo	14–16

Źródło: oprac. na podst. Wroniak 2006, s. 17–20; Leszczyński 2012, s. 5–12; Bienia i in. 2015, s. 190–192; Sawicka i in. 2016, s. 65–73

2.3.2 Potencjał mleka

Historia hodowli bydła mlecznego

Bydło udomowiono ok. 10 tys. lat temu, ale druga połowa XVIII w. wraz z rewolucją przemysłową w Europie przyniosła zapotrzebowanie na jego rasy [Litwińczuk i Barłowska 2015, s. 3]. W 1613 r. emigranci holenderscy przywieźli do Stanów Zjednoczonych bydło holsztyńsko-fryzyjskie, które występuje w 128 krajach świata i jest najbardziej rozpowszechnioną na świecie rasą zwierząt. Pierwsze mleczne krowy „olenderki” zostały importowane do polskiego majątku M. Firleja koło Lubartowa w 1570 r. Z kolei L. Sapiecha w 1631 r. sprowadził do Różanki krowy holenderskie. Przez kolejne wieki sprowadzano krowy biało-czarne z Holandii i Niemiec, Szwecji i Danii, a w latach 70.–90. XX w. również z USA i Kanady (bydło holsztyńsko-fryzyjskie). Bydło simentalskie sprowadzono ze Szwajcarii w 1882 r., rozpowszechniło się w południowo-wschodniej Polsce [Litwińczuk i Barłowska 2015, s. 3–4].

W Polsce trzy województwa przodują w produkcji mleka: mazowieckie, podlaskie i wielkopolskie (55% wytworzonego mleka). Najmniejsza produkcja jest w lubuskim, zachodniopomorskim i dolnośląskim [Olszewska 2015, s. 150]. Liczebność krów mlecznych wynosi w województwach mazowieckim (19,9% pogłowia) i podlaskim (18,4% pogłowia). W wymienionych województwach funkcjonują także przedsiębiorstwa przetwarzające mleko. Są to: Danone, Bakoma, Mlekovita, Mlekoop, Piątnica [Olszewska 2015, s. 152]. „Hodowle poniżej 20 sztuk w stadzie stanowią 31%, od 20 do 50 krów w stadzie – 54%, od 50 do 150 sztuk w stadzie – 13%, a powyżej 150 krów w stadzie – 2% w kraju” [Piechowska 2015, s. 41].

Użytkowane są następujące rasy bydła mlecznego:

- bydło rasy polskiej holsztyńsko-fryzyjskiej – odmiana czarno-biała (ok. 95% populacji), odmiana czerwono-biała (ok. 3% populacji),
- bydło rasy simentalskiej (ok. 1,4% populacji),
- bydło rasy polskiej czerwonej (ok. 0,5% populacji),
- bydło rasy białogrzbietej,
- bydło rasy polskiej czarno-białej,
- bydło rasy polskiej czerwono-białej [Piechowska 2015, s. 39].

Najliczniejszą rasą w Polsce jest holsztyńsko-fryzyjska, odmiana czarno-biała (PHF HO). Powstała poprzez krzyżowanie bydła holsztyńsko-fryzyjskiego z lokalną rasą niziną czarno-białą, która trafiła tutaj w latach 70. ubiegłego wieku ze Stanów Zjednoczonych i Kanady. Drugą odmianą rasy polskiej holsztyńsko-fryzyjskiej jest czerwono-biała (PHF RW). Można ją spotkać na terenie całego kraju, ale najbardziej popularna jest na Dolnym Śląsku. Natomiast w Polsce liczebność krów rasy jersey (nazwa od XVIII w. wywodzi się z wyspy Jersey, gdzie została wyhodowana), trzeciej na świecie pod względem popularności, wynosi nieco powyżej 1 tys. sztuk. W Polsce występują cztery rodzime rasy bydła mlecznego, objęte od 2008 r. programem ochrony zasobów genetycznych, są to: polska czerwona (RP) – rasa obecna w kraju od XVI w. (w okresie międzywojennym stanowiła 25% populacji krów w Polsce, po II wojnie – 18%, od 1973 została zrejonizowana do woj. krakowskiego); białogrzbieta (BG) – ze wschodu kraju (Polesie: dorzecze Bugu i Biebrzy); polska czarno-biała (ZB) i polska czerwono-biała (ZR) [Litwińczuk i Barłowska 2015, s. 7].

Polska charakteryzuje się klimatem umiarkowanym i ma bardzo korzystne warunki do chowu bydła mlecznego. Mleko krowie stanowi 83,4–84,4% ogólnej produkcji mleka na świecie, obok mleka bawolego, owczego, koziego i wielbłądniego. Polski udział w globalnej produkcji mleka w UE to 8,3%, jako państwo Polska zajmuje czwarte miejsce w produkcji mleka, po Niemczech, Francji i Wielkiej Brytanii. W światowej produkcji zajmuje dwunastą pozycję [Olszewska 2015, s. 150].

Walory spożywcze mleka krowiego

Mleko spożywcze jest czołowym produktem mleczarskim uzyskiwanym z mleka krowiego. Mleko surowe poddawane jest specjalnym procesom technologicznym w celu uzyskania odpowiedniego składu chemicznego, zabezpieczenia jego wartości odżywczej, trwałości oraz jakości higienicznej. Nie zaleca się spożywania surowego mleka, mimo jego wartości odżywczych, ze względu na zazwyczaj niezadawalającą jakość mikrobiologiczną [Brodziak i in. 2014, s. 3–5].

W zależności od rodzaju zastosowanej obróbki oferowane jest konsumentom:

- mleko UHT (ang. ultra high temperature) – uzyskane przez obróbkę cieplną mleka surowego w temperaturze co najmniej 135°C , w czasie nie krótszym niż jedna sekunda; przechowywane w lodówce zachowuje świeżość ok. sześciu miesięcy, w temperaturze pokojowej – przez dwa miesiące, po otwarciu nadaje się do spożycia przez trzy dni, przez pierwsze 12 godzin można je pić bez gotowania;
- mleko pasteryzowane – uzyskane przez obróbkę cieplną mleka surowego (w celu zniszczenia drobnoustrojów chorobotwórczych i saprofitycznych, pozostają jednak formy przetrwalnikowe bakterii) w temperaturze $83^{\circ}\text{C} \pm 3^{\circ}\text{C}$, w czasie 20 ± 5 sekund;
- mleko pasteryzowane o przedłużonej trwałości – ogrzewa się mleko do temperatury $130\text{--}145^{\circ}\text{C}$ nie krócej niż przez jedną sekundę; następnie mleko poddawane jest odparowaniu części wody w komorze próżniowej w celu natychmiastowego ochłodzenia;
- mleko ESL (ang. extended shelf life) – otrzymane w efekcie mikrofiltracji, podczas której eliminowane są bakterie chorobotwórcze i odpowiedzialne za psucie produktu, a po niej przeprowadza się pasteryzację w temperaturze maks. 75°C ; niezmienione pozostają właściwości odżywcze i smakowe produktu, a jego trwałość przedłużona jest do ok. 21 dni [Brodziak i in. 2014, s. 5–6].

Mleko stanowi cenne źródło kazeiny i białka serwatkowego (0,6–0,7% ogólnego składu mleka), czyli białek. Jako źródło aminokwasów warunkuje prawidłowy wzrost i rozwój organizmu oraz ma działanie prozdrowotne w tym właściwości przeciwwirusowe, przeciwbakteryjne, przeciwpasożytnicze, przeciwzapalne, a także antykancerogenne i immunomodulacyjne. Pierwszą grupą białka mleka jest frakcja kazeinowa. Stanowi ona 2,2–2,8% mleka i ok. 78% ogólnej ilości białek. Kazeina jest białkiem budulcowym, syntezuje hemoglobinę oraz białka osocza krwi, koncentruje, stabilizuje i dostarcza ssakom z organizmu matki wapń oraz fosfor. Mleko jest głównym źródłem wapnia, co jest skorelowane z większą zawartością kazeiny. Niemniej ważną frakcję stanowią białka serwatkowe (tab. 2.5) [Brodziak 2013, Brodziak i Król 2014, Brodziak i in. 2014, s. 11].

Tłuszcz mleczny zawiera 500 kwasów tłuszczowych oraz wielonienasyconych o właściwościach bioaktywnych i jest wysoko strawny. Ze względu na duży udział cholesterolu (średnia zawartość cholesterolu w mleku o zawartości 3,5% wynosi ok. 12 mg, natomiast w maśle 240 mg/100 g) uważany jest za miazdżyco twórczy i nie zalecany osobom w wieku późnej dorosłości. Poza tym jest cennym źródłem energii i składników o działaniu prozdrowotnym [Barłowska i Litwińczuk 2009, s. 179]. Kwas CLA jest jednym z ważniejszych kwasów tłuszczowych i wykazuje wiele działań antykancerogennych, antymutagennych, antydiabetycznych. Laktoza kształtuje prawidłową mikroflorę i wpływa na procesy regeneracyjne w jelitach [Brodziak 2013]. Znaczenie wybranych tłuszczów mleka krowiego dla organizmu człowieka przedstawia tabela 2.6.

Jak dotąd wśród wiosek tematycznych Polski Wschodniej tylko Mleczna Wieś uczyniła mleko swoim motywem przewodnim, jednak jej aktywność jest mała. Aktualna produkcja mleka i popyt na różnorodne produkty spożywcze na bazie mleka zachęcają do kreowania kolejnych związanych z nim produktów turystycznych w danym regionie.

Tabela 2.5. Zawartość w mleku oraz znaczenie wybranych białek serwatkowych

Białko	Zawartość	Znaczenie
β-laktoglobulina	2–4 g/l	właściwości antykancerogenne, przeciwwirusowe i przeciwbakteryjne; kształtowanie odporności biernej
α-laktoalbumina	1,0–1,5 g/l	działanie antykancerogenne i antibakteryjne; przeciwwirusowe; immunologiczne
Krowia albumina serum	0,1–0,6 g/l	działanie przeciwnowotworowe; zapobieganie peroksydacji kwasów tłuszczowych
Laktoferyna	20–200 mg/l	„komponent narządowej odporności nieswoistej; warunkowanie dojrzewania komórek układu immunologicznego; działanie bakteriobójcze i bakteriostatyczne, przeciwutleniające, przeciwgrzybiczne, przeciwwirusowe, przeciwpasożytnicze i przeciwnowotworowe”
Lizozym	0,07–0,60 mg/l	„komponent nieswoistych humoralnych mechanizmów immunologicznych; działanie bakteriobójcze, przeciwgrzybiczne, przeciwzapalne i przeciwbólowe”
Immunoglobuliny	gG – 590 mg/l, IgM – 50 mg/l, IgA – 140 mg/l (średnio)	warunkowanie swoistej odporności humoralnej organizmu
Laktoperoksydaza	20 mg/l (średnio)	istotna rola w niespecyficznej odporności komórkowej; naturalny czynnik bakteriostatyczny i bakteriobójczy

Źródło: oprac. na podst. Brodziak i in. 2014, s. 8

Tabela 2.6. Znaczenie wybranych tłuszczów mleka krowiego

Tłuszcze	Znaczenie
Kwasy tłuszczowe krótko- i średniołańcuchowe	źródło energii, m.in. w mięśniach, sercu, wątrobie, nerkach, płytkach krwi, w układzie nerwowym; bez wpływu na ryzyko otyłości
Kwas masłowy	zapobiega i leczy raka jelita grubego, hamuje syntezy DNA w jądrach komórek nowotworowych
Krótkołańcuchowe kwasy tłuszczowe	terapeutyczny wpływ na niektóre patologie w obrębie jelita grubego, np. na zapalenie jelita grubego, wrzodziejące zapalenie jelita grubego,
Kwas oleinowy	zapobiega miażdżycy
Kwas wakceniowy	spowalnia wzrost komórek nowotworowych okrężnicy, redukuje o 17% liczbę komórek raka okrężnicy
Wielonienasycone kwasy związane z aktywnością eikozanoidów	„wpływają na regulację czynności układu sercowo-naczyniowego, ciśnienia krwi, wykrzepiania, stężenia tiacylogliceroli w osoczu, odpowiedź immunologiczną i procesy zapalne, hamowanie rozwoju nowotworów, regulację czynności hormonów i neuromediatorów, ekspresję genów, funkcjonowanie nerek, odczuwanie bólu”
Wielonienasycone kwasy n-3	„w dzieci kobiet w ciąży przeciwdziałają przedwczesnym porodom i niskiej masie urodzeniowej noworodków, optymalizują rozwój centralnego układu nerwowego i zdolności uczenia się, zmniejszają ryzyko reakcji alergicznych i rozwoju atopii”
Kwas dokozaheksaenowy (DHA)	niedobór wpływa na zaburzenia funkcjonowania centralnego układu nerwowego
Sprężone dieny kwasu linolowego	hamują występowanie i rozwój nowotworów (skóry, sutka, okrężnicy i żołądka), zapobiegają otyłości, przyczyniają się do zapobiegania chorobie wieńcowej serca i miażdżycy, hamują rozwój osteoporozy, poprawiają przemiany tłuszczu, obniżają zawartość cukru i stymulują odporność organizmu
Witaminy A, D, E i K	warunkują odporność, procesy wzrostu, reprodukcji i widzenia

Źródło: oprac. na podst. Barłowska i Litwińczuk 2009, s. 172–174

2.4. Znaczenie literatury w rozwoju przedsiębiorczości na wsi

Przedsiębiorczość kreowana na wsi może przybierać różne postacie. W zależności od regionu Polski, tradycji, historii czy kultury, a także zaplecza finansowego (pозyskanych środków z budżetu państwa, dotacji unijnych) oraz pomysłów liderów oferty turystyczne wiosek tematycznych i współpracujących z nimi przedsiębiorców są bardzo różnorodne. Jako jeden z motywów tworzonych produktów turystycznych wykorzystywana jest szeroko pojęta literatura. Według Skwarczyńskiej

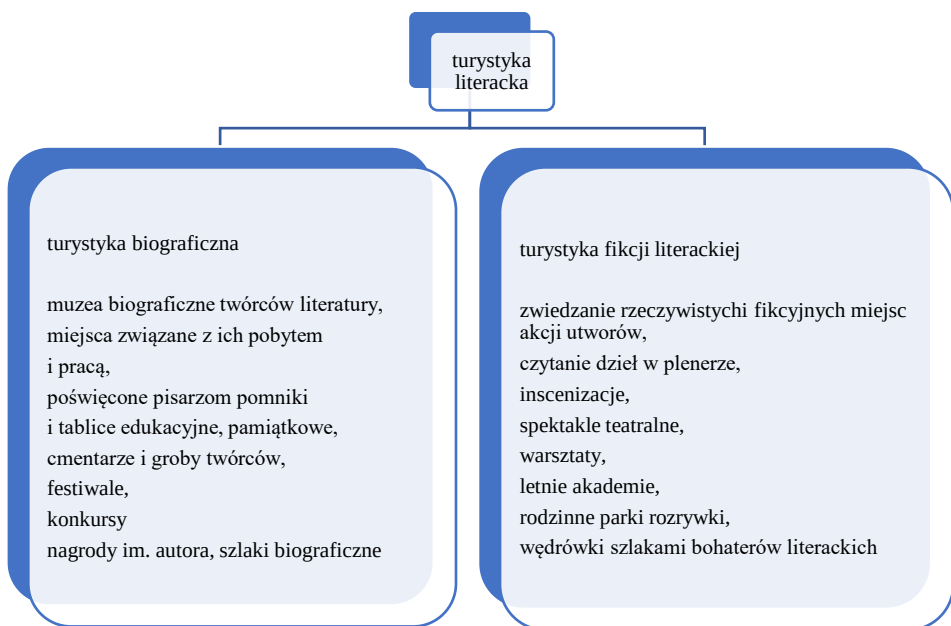
[1932] literatura to wszystkie „sensowne twory słowne”, czyli zarówno literatura piękna, jak i teksty użytkowe, zachowane w formie pisanej lub w przekazie ustnym.

Turystyka literacka była na początku XXI w. jedną z najdynamiczniej rozwijających się form turystyki kulturowej [Stasiak 2009]. Zdaniem Butler [2000] turystyka literacka (ang. literary tourism) to „turystyka, której główną motywacją jest docieranie do określonych miejsc związanych w różnorodny sposób z literaturą, na którą może składać się zwiedzanie byłych i obecnych domów pisarzy i poetów (żyjących i nieżyjących), prawdziwych i wymyślonych miejsc opisywanych w literaturze oraz miejsc nawiązujących do postaci i wydarzeń literackich”. W Polsce po raz pierwszy o turystyce literackiej pisał Zmyślony [2000], interpretując ten rodzaj turystyki jako wszystkie czynności towarzyszące krótkotrwałemu przemieszczaniu się osób do miejsc docelowych związanych z dziełami literackimi i ich twórcami, poza miejscem stałego zamieszkania i pracy oraz pobytowi w tych miejscach. W kontekście zwiedzania miejsc związanych z turystyką literacką można wyodrębnić: turystykę biograficzną i turystykę fikcji literackiej (rys. 2.22).

Badania przeprowadzone w 13 wioskach tematycznych wskazały, iż literatura ma również duże znaczenie jako ich motyw przewodni (Wioska Fantasy), dla przedsiębiorców (Przemyskie Stowarzyszenie Przyjaciół Dobrego Wojaka Szwejka) i regionalistów (Jerzy Rajecki, Barbara Goralczuk).

Wioska Fantasy to wioska tematyczna, która powstała z inicjatywy miłośników literatury fantasy, a ich założeniem jest stworzenie osady wzorowanej na drewnianym grodzie warownym. Wioska Fantasy powstawała w 2010 r. i wywodzi się z klubu młodzieżowego Klub Fantastki – Przemyska Gilda Fantastyki. Wioska Fantazy – odnosi się do literatury magii i miecza świata, fikcji i baśni, na tle średniowiecznej Polski. Inspiracją do powstania wioski były powieści, takie jak: *Władca Pierścieni*, *Wiedźmin*, *Hobbit*, baśnie braci Grimm oraz polskie legendy i baśnie. Dzięki łączeniu wielu światów literackich ze sobą Wioska Fantasy może oferować swoim odbiorcom szereg rozmaitych zajęć edukacyjnych, przyciągając różnorodne grupy odbiorców. Wioska w swoich mediach społecznościowych publikuje również relacje wideo z organizowanych imprez.

Innym przykładem wykorzystania literatury w rozwoju przedsiębiorczości jest Przemyskie Stowarzyszenie Dobrego Wojaka Szwejka. Ma ono na celu wypromowanie powieści Jarosława Haszki *Przygody dobrego wojaka Szwejka*, przybliżenie turystom i odwiedzającym czasów I wojny światowej i walk, które miały miejsce na ziemi przemyskiej w epoce Austro-Węgier. Czwarty, ostatni tom wspomnianej powieści zatytułowany *Po przesławnym laniu* niemal w całości opowiada o wydarzeniach, w których uczestniczył bohater na ziemi przemyskiej w lipcu 1915 r. po odbiciu twierdzy. Szwejk złapany został przez patrol żandarmerii polowej i potraktowany od razu jako zbiegły jeńiec rosyjski (ze względu na mundur, który akurat miał na sobie) i odstawiony piechotą z Dobromila do Przemysła [Hop 2012, s. 122–127].

Rysunek 2.22. Rodzaje turystyki literackiej

Źródło: oprac. na podst. Stasiak 2009

W kwestii promowania kultury regionalnej lub narodowej, odnosząc się do turystyki literackiej, bardzo dużą rolę odgrywają regionaliści. J. Rajcecki jest miejscowym regionalistą, który za pomocą aparatu fotograficznego pokazuje wielokulturowość niezwykle regionu Polski, jakim jest Podlasie. Jest mieszkańcem Białegostoku, urodzonym w Hajnówce. Swoją pasję fotograficzną zaczął realizować w 2009 r. Fotograf z łatwością łączy w swojej pracy piękne krajobrazy Podlasia z najciekawszymi informacjami z tego regionu. W swym dorobku posiada przewodniki turystyczne oraz albumy fotograficzne, m.in. *Klimaty Podlasia*, *Wielokulturowość*, *Przewodnik po Krainie Otwartych Okiennic*, kalendarz *Klimaty Podlasia 2023* czy album *Klimaty Podlasia w fotografii*. Kolejną regionalistką jest B. Góralczuk, która urodziła się we wsi Mokre, niedaleko Bielska Podlaskiego, gdzie obecnie mieszka. Studiowała filologię rosyjską na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jest autorką książek takich jak *Miód*, *Nadzieja aż po horyzont* czy *Na porozi*, pisanych zarówno w języku polskim, jak i białoruskim. Pani Góralczuk w 2017 r. otrzymała wyróżnienie w konkursie poezji miłosnej im. M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej w Katowicach.

Zarządzanie wioskami tematycznymi

3.1. Organizacja wiosek tematycznych i przedsiębiorców

Forma prawna według GUS, to „rodzaj bytu prawnego, jaki przybierają podmioty gospodarki narodowej wynikający z przepisów prawnych określających status prawny i zasady funkcjonowania podmiotów”. W rejestrze REGON forma prawna jest określana jednoznacznie przez wskazanie podstawowej formy prawnej oraz szczególnej formy prawnej. [<https://stat.gov.pl/metainformacje/sloownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/97,pojecie.html>]. Wśród form prawnych podmiotu gospodarki narodowej wyróżniamy trzy podstawowe formy prawne (kod jednoznakowy) i 97 szczególnych form prawnych (kod trzyznakowy)². Do podstawowych należą: osoba prawna (kod 1), jednostka organizacyjna niemająca osobowości prawnej (kod 2) i osoba fizyczna prowadząca działalność gospodarczą. Wśród form prawnych działalności gospodarczej można wyróżnić jednostki działalności gospodarczej i osiem rodzajów spółek [<https://poradnikprzedsiębiorcy.pl/-forma-prawna-dzialalnosci-gospodarczej-wszystkie-rodzaje>].

Większość badanych wiosek funkcjonuje jako stowarzyszenie (46,2%) lub jednoosobowa działalność gospodarcza (30,8%). Pojedyncze wioski działają jako koło gospodyń wiejskich (dalej: KGW³), instytucja kultury – muzeum oraz grupa nieformalna. Prawie wszystkie wioski mają formę organizacyjno-prawną, poza nieformalną grupą osób prowadzącą Wieś Drewnianą (tab. 3.1). Dzięki sformalizowaniu działalności łatwiej jest np. ubiegać się o granty [Kłoczko-Gajewska 2018, s. 111].

² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 listopada 2015 r. w sprawie sposobu i metodologii prowadzenia i aktualizacji krajowego rejestru urzędowego podmiotów gospodarki narodowej, wzorów wniosków, ankiet i zaświadczeń, § 7 (Dz. U. poz. 2009, z późn. zm.)

³ W myśl ustawy z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (Dz. U. z 2018 r. poz. 2212) koło gospodyń wiejskich jest „dobrowolną, niezależną od administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego samorządną społeczną organizacją mieszkańców wsi, wspierającą rozwój przedsiębiorczości na wsi i aktywnie działającą na rzecz środowisk wiejskich” (art. 2 ust. 1). Swoją istotą KGW zbliżone jest do stowarzyszenia.

Tabela 3.1. Charakterystyka organizacyjno-prawna liderów wiosek tematycznych
(stan na 16.08.2023 r.)

Położenie administracyjne wiosek tematycznych		Lider wioski tematycznej	Podstawowa i szczególna forma prawna podmiotu gospodarki narodowej**	Data powstania/rozpoczęcia działalności	Działalność przeważająca wg PKD*** (symbol PKD: opis)
Województwo podlaskie	Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata (Krypno, powiat moniecki)	Barbara Pac, Wioska Tematyczna Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata (NIP*: 5461163493)	9 – osoba fizyczna prowadząca działalność gospodarczą 099 – osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą	08.06.2011/ 15.06.2011	93.21.Z: działalność wesołych miasteczek i parków rozrywki
	Wieś Drewniana (Borysówka, powiat hajnowski)	grupa nieformalna	–	22.06.2016	–
	Wioska Bulwy (Lipiny, powiat hajnowski)	Stowarzyszenie „Krynica” (NIP: 6030075098)	1 – osoba prawna 155 – stowarzyszenia	30.04.2013/ 02.05.2013	94.99.Z: działalność pozostałych organizacji członkowskich, gdzie indziej niesklasyfikowana
Województwo lubelskie	Dawna Osada Tatarska (Studzianka, powiat bialski)	Stowarzyszenie Rozwoju Miejscowości Studzianka (NIP: 5372488911)	1 – osoba prawna 155 – stowarzyszenia	11.12.2007/ 11.12.2007	56.21.Z: przygotowywanie i dostarczanie żywności dla odbiorców zewnętrznych (katering)
	Mleczna Wieś (Żeszczynka, powiat bialski)	Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych w Żeszczynce (NIP: 5372516814)	1 – osoba prawna 155 – stowarzyszenia	18.06.2008/ 18.06.2008	94.99.Z: działalność pozostałych organizacji członkowskich, gdzie indziej niesklasyfikowana
	Kraina Rumianku (Hołowno, powiat parczewski)	Stowarzyszenie Aktywizacji Polesia Lubelskiego (NIP: 5391396883)	1 – osoba prawna 155 – stowarzyszenia	18.05.2001/ 16.08.2001	94.99.Z: działalność pozostałych organizacji członkowskich, gdzie indziej niesklasyfikowana
	Słowiański Gród (Wólka Bielecka, powiat łęczyński)	Słowiański Gród w Wólce Bieleckiej Jarosław Woliński (NIP: 7121476857)	9 – osoba fizyczna prowadząca działalność gospodarczą 099 – osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą	02.04.2019/ 08.04.2019	90.04.Z: działalność obiektów kulturalnych

Położenie administracyjne wiosek tematycznych		Lider wioski tematycznej	Podstawowa i szczególna forma prawna podmiotu gospodarki narodowej**	Data powstania/rozpoczęcia działalności	Działalność przeważająca wg PKD*** (symbol PKD: opis)
Województwo lubelskie	Wioska Kowalstwa (Wojciechów, powiat lubelski)	Usługowy Zakład Kowalski Roman Czerniec (NIP: 717117841)	9 – osoba fizyczna prowadząca działalność gospodarczą 099 – osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą	11.06.1993/ 14.12.1989	25.61.Z: obróbka metali i nakładanie powłok na metale
	Einstein na Łące (Stefankowice, powiat hrubieszowski)	Stowarzyszenie „Sosenka” (NIP: 9191806120)	1 – osoba prawna 155 – stowarzyszenia	11.02.2010/ 20.04.2010	94.99.Z: działalność pozostałych organizacji członkowskich, gdzie indziej niesklasyfikowana
	Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii (Moroczyn, powiat hrubieszowski)	Koło Gospodyń Wiejskich „Czerwona Jarzębina” w Moroczynie (NIP: 9191831276)	1 – osoba prawna 076 – samorządy gospodarcze i zawodowe niewpisane do KRS	18.12.2018/ 18.12.2018	94.99.Z: działalność pozostałych organizacji członkowskich, gdzie indziej niesklasyfikowana
	Wioska Gotów (Masłomęcz, powiat hrubieszowski)	Masłomęckie Stowarzyszenie „Wioska Gotów” (NIP: 9191810765)	1 – osoba prawna 155 – stowarzyszenia	09.04.2010/ 09.04.2010	94.99.Z: działalność pozostałych organizacji członkowskich, gdzie indziej niesklasyfikowana
	Wioska Garncarstwa (Łążek Garncarski, powiat janowski)	Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskim (NIP: 8621267583)	1 – osoba prawna 429 – gminne samorządowe jednostki organizacyjne	02.01.1997/ 02.01.1997	91.02.Z: działalność muzeów
Województwo podkarpackie	Wioska Fantasy (Kuńkowce, powiat przemyski)	Pestal-Gaz Remigiusz Maciupa (NIP: 7952428016)	9 – osoba fizyczna prowadząca działalność gospodarczą 099 – osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą	25.04.2019/ 25.04.2019	43.39.Z: wykonywanie pozostałych robót budowlanych wykończeniowych

* NIP – Numer Identyfikacji Podatkowej

** Podstawowa (kod jednoznakowy) i szczególna (kod trzyznakowy) forma prawna podmiotu gospodarki narodowej.

*** Kod PKD to pięcioletni symbol, określający rodzaj prowadzonej działalności gospodarczej

Źródło: oprac. na podst. Ogólnopolskiej Wyszukiwarki Gospodarczej [<https://www.owg.pl/>], Bazy Internetowej Regon – Wyszukiwarki podmiotów gospodarki narodowej [<https://wyszukiwarkaregon.stat.gov.pl/appBIR/index.aspx>], Wyszukiwarka KRS – Portal Rejestrów Sądowych [<https://wyszukiwarka-krs.ms.gov.pl>], Spisu organizacji pozarządowych [<https://spis.ngo.pl/>].

Według badań Kłoczko-Gajewskiej z 2013 r. [2018, s. 111–113] jeszcze kilka lat wcześniej ta struktura była zupełnie inna. Najwięcej wiosek tematycznych funkcjonowało jako stowarzyszenia (57%), natomiast niewielki odsetek (5%) jako działalność gospodarcza (firma). Jedna trzecia badanych wiosek tematycznych nie miała formy prawnej. Zdaniem Fedyszak-Radziejowskiej i innych [2004] mniej zakorzenione w tradycji są stowarzyszenia, lokalni społecznicy zwykle działali w nieformalny sposób albo w ramach istniejącej już organizacji (np. KGW lub ochotniczej straży pożarnej, dalej: OSP) [Kłoczko-Gajewska 2018, s. 111–113]. Koła gospodyń wiejskich to specyficzne instytucje funkcjonujące na obszarach wiejskich, obok kółek rolniczych i ochotniczych straży pożarnych. Oprócz podejmowania działań ściśle związanych ze swoim profilem często organizują życie społeczne i artystyczne na wsi oraz zrzeszają osoby, które są aktywne społecznie [Herbst 2008].

Ze względu na czas prowadzenia działalności liderów wiosek tematycznych możemy podzielić na trzy grupy (tab. 3.1):

- działającą od ponad 20 lat – w trzech wioskach (23,1%): Krainie Rumianku – 22 lata, Wiosce Garncarstwa – ponad 26 lat i Wiosce Kowalstwa – ponad 33 lata;
- działającą od 10 do 16 lat – w sześciu wioskach (46,2%);
- działający poniżej 10 lat – w czterech wioskach (30,8%): Wsi Drewnianej – siedem lat, Wiosce Strachów – Bajkowej Krainie Gotanii – ponad cztery lata, Słowińskim Grodzie – cztery lata, Wiosce Fantasy – cztery lata.

Liderzy wiosek tematycznych zadeklarowali różne rodzaje przeważających u nich form działalności wg Polskiej Klasyfikacji Działalności (dalej: PKD; tab. 3.1).

Dość często inicjatywa tworzenia wiosek tematycznych wychodziła od funkcjonującej organizacji – zarówno tradycyjnej, np. koła gospodyń wiejskich, jak i bardziej współczesnej – stowarzyszenie. Część wiosek powstała, ponieważ taki rodzaj działalności został zaproponowany przez władze gminne lub organizacje pozarządowe. Organizowane były szkolenia, wyjazdy studyjne oraz opracowywane informatory, często finansowane z funduszy europejskich [Idziak 2012]. Przykładem są wioski tematyczne z gminy wiejskiej Hrubieszów. W 2008 r. I. Czerwińska, prezes Stowarzyszenia Kobiet Gminy Hrubieszów – Polskie Kwiaty i pracownica urzędu gminy, oraz wójt gminy J. Mołodecki – zaprosili dra W. Idziaka, który jest twórcą wiosek tematycznych na Pomorzu, aby opowiedział o idei tworzenia wiosek tematycznych w kołach gospodyń wiejskich. Spośród 28 KGW w gminie 10 wyraziło zgodę wziąć udział w warsztatach. W wyniku wspólnych przemyśleń wypracowano motywy dla dziewięciu następujących wiosek tematycznych:

- Cudowny Świat Krasnali w Szpikołosach,
- Dzikie Zachód w Kułakowicach Pierwszych,
- Einstein na Łące w Stefankowicach-Kolonii,
- Królestwa Żab w Wolicy,
- Nad Dzikim Bugiem w Ślipczu,

- Nasze Podpałki Zdrowsze niż Chałki w Ubrodowicach,
- Wesole Skalisko w Cichobórze,
- Wioska Strachów w Moroczynie – Bajkowa Kraina Gotanii,
- Ziemniakowo w Nowosiólkach.

Z perspektywy czasu trzy wioski poradziły sobie najlepiej i przetrwały różne trudności. Była to Wioska Gotów, Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii i Einstein na Łące. Pozostałe zawiesiły lub zamknęły swoją działalność. Powodem niepowodzenia było:

- małe zainteresowanie ofertą lub jej brak;
- niemożność sprzedawania posiłków przez koła gospodyń wiejskich i zarabiania na swojej działalności;
- brak pełnej obsługi i możliwości zatrudnienia pracowników; KGW na danym obszarze były mało liczne i nie każde z nich były w stanie poświęcać czas na obsługę grup odwiedzających;
- słaba promocja (brak stron internetowych i osób, które prowadziłyby media społecznościowe).

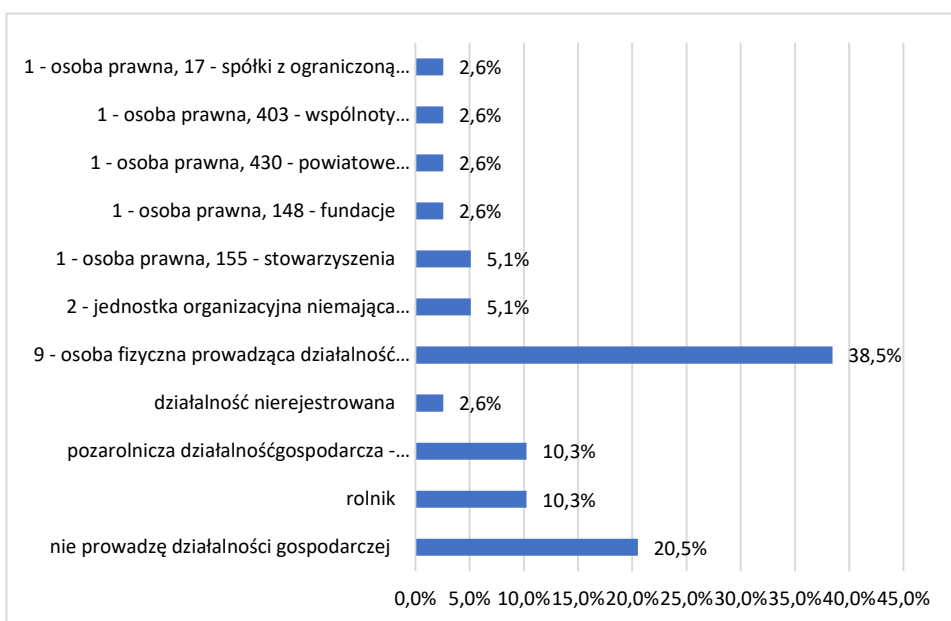
Zdaniem Herawati, Purwaningsih i Handharko [2018, s. 235] dobrze rozwija się turystyka wiejska, która jest inicjowana przez mieszkańców i dobrze jest przez nich zarządzana. Bez dobrej strategii zarządzania wiosce tematycznej, która ma duży potencjał, będzie trudno dobrze się rozwijać.

Wioski działające jako stowarzyszenia mają typową dla takiej formy strukturę. Każda z nich ma wybrany zarząd, czyli osoby, które ją reprezentują i podejmują najważniejsze decyzje, oraz komisję rewizyjną będącą organem nadzoru działalności stowarzyszenia. Zarząd dba o realizowanie działań zapisanych w statucie, realizowanie określonych celów, pozyskiwanie dodatkowych funduszy i motywowanie pozostałych członków. Wioski mające formę jednoosobowej działalności gospodarczej to najczęściej tzw. firmy rodzinne. Mają bardzo prostą strukturę organizacyjną, gdzie część lub cała najbliższa rodzina jest mniej lub bardziej zaangażowana w prowadzenie działalności, np. obsługę grup, promocję, prowadzenie księgowości. W takich wioskach najczęściej najważniejsze decyzje podejmuje właściciel firmy rodzinnej (tab. 3.2).

Zdaniem Santoso i in. [2021] na przetrwanie wiosek tematycznych wpływa wiele czynników, w tym obecność w nich przedsiębiorców. Wśród przedsiębiorców współpracujących z wioskami tematycznymi najwięcej było osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą – stanowili oni prawie 40%. W dalszej kolejności znalazły się osoby prowadzące organizacje pozarządowe – stowarzyszenie lub fundację (12,8%), rolnicy (10,3%) i osoby prowadzące gospodarstwa agroturystyczne (10,3%). Pozostałe formy przedsiębiorczości występowały jednostkowo (rys. 3.1).

Co ważne, 1/5 badanych, z którymi przeprowadzono wywiady, nie prowadziła działalności gospodarczej, a sprzedawała swoje produkty. Byli to głównie rzemieślnicy, osoby prowadzące warsztaty i sprzedające wytworzone przez siebie produkty

spożywcze – osoby, które wytwarzały produkty hobbystycznie, sezonowo, emeryci, którzy traktowali to jako dodatkowy dochód, a nie źródło utrzymania (rys. 3.1). Większość rękodzielników nie prowadziła zarejestrowanej działalności, jedynie trzy osoby miały jednoosobową działalność gospodarczą i sprzedawały swoje wyroby w sklepach stacjonarnych i internetowych. Zdaniem Jannah i in. [2022, s. 157–162] i Perindustrian [2010] rzemieślnicy powinni prowadzić legalną działalność. Większość badanych osób zajmujących się działalnością rękodzielniczą robiła to na małą skalę i raczej jako hobby. Stąd też ich dochody były niskie i nie wystarczyłyby na pokrycie kosztów podatków. Rozwiązaniem okazała się w tym wypadku działalność nierejestrowana⁴, którą zadeklarowała jedna osoba – Przewodnik Hrubieszowski A. Gałań.

Rysunek 3.1. Formy prawne przedsiębiorców i osób przedsiębiorczych współpracujących z wioskami tematycznymi

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z przedsiębiorcami współpracującymi z wioskami tematycznymi

⁴ Działalność nierejestrowana wg art. 5. Ustawy z dnia 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców to taka, z której przychód należny (kwoty należne, choćby nie zostały faktycznie otrzymane, po wyłączeniu wartości zwróconych towarów, udzielonych bonifikat i skont) nie przekracza w żadnym miesiącu 75% kwoty minimalnego wynagrodzenia (przed 1 lipca 2023 r. było to 50% kwoty minimalnego wynagrodzenia) oraz która w okresie ostatnich 60 miesięcy nie wykonywała działalności gospodarczej.

Tabela 3.2. Struktura organizacyjna i sposoby zarządzania wioską tematyczną

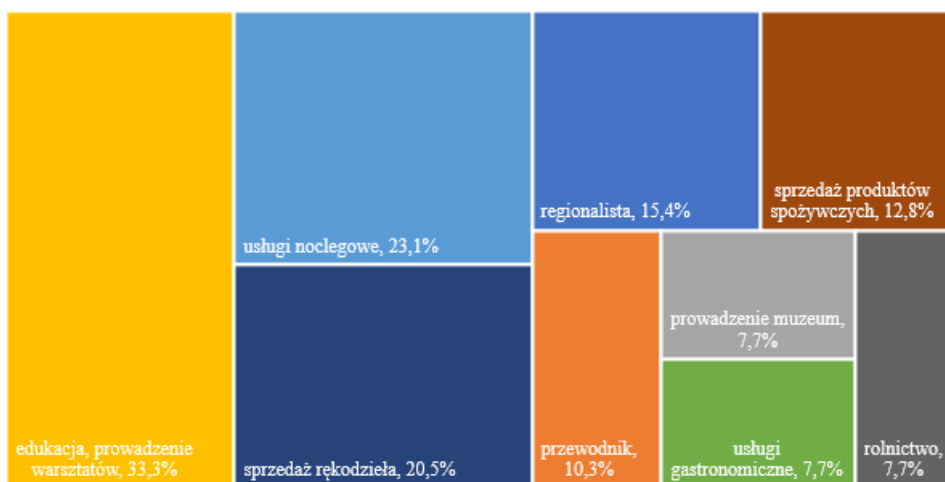
Wioska tematyczna	Struktura organizacyjna	Sposoby zarządzania
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	Wioska i jej oferta oparta jest na rodzinnej aktywności (małżeństwo, teść, syn i córka). Animatorki – stażystki z terenu gminy. Kilka osób (trzy lub cztery) obsługuje grupy wycieczkowe.	Wioska jest zarządzana przez małżonków – Tomasza i Barbarę Pac.
Wieś Drewniana	W wiosce pracuje pięć osób: E. i M. Maciejuk, H. Plewa i dwie osoby są na emeryturze, które pomagają organizować różne warsztaty.	Wioską zarządza pięć osób. Wspólnie podejmują decyzje.
Wioska Bulwy	Stowarzyszenie – łącznie trzy osoby. – osoby reprezentujące – zarząd (trzy osoby), – organ nadzoru – komisja rewizyjna (trzy osoby).	Wioska jest zarządzana przez trzy osoby. Wspólnie podejmują decyzje dotyczące pozyskiwania projektów czy prowadzenia zajęć.
Dawna Osada Tatarska	Stowarzyszenie – nie ma stałej liczby członków. – organ reprezentacji – zarząd (cztery osoby), – organ nadzoru – komisja rewizyjna (trzy osoby).	Zarząd podejmuje decyzje. Poza nim inicjatywa należy również do członków stowarzyszenia oraz młodych osób, które elastycznie współpracują z wioską.
Mleczna Wieś	Stowarzyszenie – 44 członków. – organ reprezentacji – zarząd (pięć osób), – organ nadzoru – komisja rewizyjna (trzy osoby).	Zarząd podejmuje decyzje. Poza nim inicjatywa należy również do przedsiębiorców i członków stowarzyszenia oraz osób, które elastycznie współpracują z wioską.
Kraina Rumianku	Stowarzyszenie – 12 członków. – organ reprezentacji – zarząd (trzy osoby), – organ nadzoru – komisja rewizyjna (trzy osoby).	Wioską zarządza zarząd stowarzyszenia. Inicjuje i realizuje pomysły w dwóch miejscach. Zarząd oddaje również inicjatywę w ręce przedsiębiorców i członków stowarzyszenia oraz osób mających pomysły, które nie są członkami, ale w sposób elastyczny współpracują z wioską.
Słowiański Gród	Rodzinna firma. Właściciel zajmuje się większością spraw. Pomaga mu żona i czasem córki.	Wioską zarządza właściciel firmy. Podejmuje decyzje dotyczące jej rozbudowy i oferty.
Wioska Kowalstwa	Właściciel firmy Usługowy Zakład Kowalski Roman Czerniec (lider wioski tematycznej) i dwóch pracowników (kowali). W pracę zaangażowana jest także rodzina właściciela: dziadek, ojciec, żona i dwie córki, które pomagają przy obsłudze księgowości i kasie fiskalnej.	Częścią dotyczącą produkcji kowalskiej zarządza właściciel firmy. Przygotowuje oferty, zapytania. Żona zajmuje się wynajmem pokoi, organizacją imprez oraz spotkaniami integracyjnymi.
Einstein na Łące	Stowarzyszenie – organ reprezentacji – zarząd (trzy osoby), – organ nadzoru – komisja rewizyjna (trzy osoby).	Jedna osoba zarządza – prezes stowarzyszenia. Przygotowuje projekty i pozyskuje fundusze na działalność. Zarząd Stowarzyszenia zajmuje się wioską.

Wioska tematyczna	Struktura organizacyjna	Sposoby zarządzania
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	Sprawami wioski zajmuje się 11 osób należących do Koła Gospodyń Wiejskich „Czerwona Jarzębina”. Pani I. Czerwińska zajmuje się organizacją i koordynacją działalności tych osób.	Członkini Koła Gospodyń Wiejskich „Czerwona Jarzębina” I. Czerwińska ustala terminy, umawia grupy i animatorki (jedenaście osób z KGW), przygotowuje oferty dla konkretnych grup odwiedzających (w zależności od liczby osób, ilości czasu, aktywności, z jakich chcą skorzystać). Zarządza atrakcjami i pozyskuje przedmioty potrzebne do animacji (np. chusty, narty do chodzenia).
Wioska Gotów	Stowarzyszenie – formalnie liczy 41 członków (aktywnie działa 30 osób). – organ reprezentacji – zarząd (pięć osób), – organ nadzoru – komisja rewizyjna (trzy osoby).	Właściciel terenu – gmina wiejska Hrubieszów. Opieka merytoryczna nad wioską – Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie, w sezonie zapewnia przewodników (czterech pracowników) i studentów archeologii – na umowę zlecenie, przeszkoleni. Warsztaty i pokazy dawnych rzemiosł przygotowuje Masłomęckie Stowarzyszenie Wioska Gotów. Patronat naukowy – Instytut Archeologii UMCS w Lublinie.
Wioska Garn-carstwa	Regionalne Muzeum w Janowie Lubelskim jest liderem wioski. Struktura muzeum: dyrektor, któremu podlegają księgowa oraz pracownicy (cztery osoby).	Muzeum organizuje Ogólnopolskie Spotkania Garnarzy w Łążku Garncarskim.
Wioska Fantasy	Wioskę prowadzi właściciel (Remigiusz Maciupa), któremu pomaga jego ojciec.	Właściciel decyduje o wszystkim. Dla właściciela ważniejsze jest realizacja hobby i pasji, niż działalność nastawiona na zysk.

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych i Ogólnopolskiej Wyszukiwarki Gospodarczej [<https://www.owg.pl/>]

Respondentów (przedsiębiorców i osób przedsiębiorczych współpracujących z wioskami tematycznymi) zapytano również, czy zatrudniają pracowników. Prawie połowa pracuje samodzielnie (48,7%), a 17,9% przedsiębiorców nie zatrudnia pracowników, ale członkowie rodziny, np. małżonkowie, pomagają im w części obowiązków. Członkowie organizacji pozarządowych i lokalnych grup działania pracują społecznie i nie pobierają stałego wynagrodzenia (12,8%). Natomiast 20,5% badanych zatrudnia pracowników – od 1 do 15 osób. Z czego najwięcej: Zoom Natury Sp. z o.o. (15 osób), Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie (13 osób), Nastulak Jacek Kawiarnia, VID-BILL, Zajazd Regionalny (9 osób) i Feliks Syrytczyk Przedsiębiorstwo Wielobranżowe (5 osób). Pozostali przedsiębiorcy zatrudniają po jednej osobie.

Przedsiębiorcy i osoby przedsiębiorcze współpracujące z wioskami tematycznymi prowadzą zróżnicowaną działalność. Część osób łączy kilka profili działalności. Jedna trzecia zajmuje się edukacją i prowadzi różnorodne warsztaty. Jedna czwarta oferuje usługi noclegowe, głównie w gospodarstwach agroturystycznych. Jedna piąta zajmuje się wytwarzaniem i sprzedażą rękodzieła (rys. 3.2). Przedsiębiorcy współpracujący z wioskami tematycznymi prowadzą głównie działalność turystyczną, kulturową, edukacyjną i zajmują się sprzedażą produktów spożywczych i rękodzieł.

Rysunek 3.2. Profile działalności przedsiębiorców i osób przedsiębiorczych, współpracujących z wioskami tematycznymi (odsetki nie sumują się do 100%, gdyż część osób zadeklarowała prowadzenie jednocześnie różnych typów działalności)

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z przedsiębiorcami współpracującymi z wioskami tematycznymi

W tworzeniu i działalności wiosek tematycznych szczególną rolę odgrywa kapitał społeczny, który tworzy warunki do współpracy jednostek w środowisku lokalnym oraz wpływa na ekonomiczne i obywatelskie aspekty lokalnych wspólnot [Waciega 2011, s. 81–90]. Pretty [1999] określa kapitał społeczny jako jedno z bogactw lokalnej gospodarki. Podstawą rozwoju turystyki wiejskiej jest najczęściej turystyka oparta na społeczności (ang. community-based tourism – CBT) [Herawati i in. 2018, s. 225]. Koncepcja ta kładzie nacisk na zwiększenie udziału lokalnych mieszkańców, którzy są gospodarzami wioski i pomysłodawcami produktu turystycznego. Zdaniem Goodwina i Santilliego [2009] istnienie wioski tematycznej może zapewnić zrównoważony rozwój środowiska i kultury zarządza-

nych przez mieszkańców. Aktywna rola społeczności jest niezbędna w rozwoju regionalnym i poprawie jej dobrobytu [Citra i Rosy 2020, s. 261–272].

Każdą z wiosek tematycznych tworzą jej mieszkańcy, a nie osoby z zewnątrz. Ich liczba jest zróżnicowana i zależy od formy prawnej wioski. Wioski prowadzone na zasadzie jednoosobowej działalności gospodarczej są organizowane najczęściej przez rodzinę, ewentualnie przy pomocy znajomych. W prowadzenie wiosek działających jako stowarzyszenie zaangażowane jest zwykle duże grono mieszkańców (tab. 3.3), gdyż jest to forma turystyki kreowana przez społeczność lokalną [Sala 2016, s. 119]. Angażowanie mieszkańców to jedno z założeń, które leży u podstaw tworzenia wiosek tematycznych – założenie społeczne, czyli lepsze zgranie społeczności dzięki wspólnemu i ważnemu celowi [Idziak 2011, s. 9–18].

Wioski tematyczne najczęściej podejmują współpracę z innymi instytucjami obecnymi na wsi lub umiejscowionymi poza nią, a zakres tej współpracy jest zróżnicowany [Kłoczko-Gajewska 2018, s. 107]. Przy organizacji większych imprez wioski tematyczne często zapraszają do współpracy władze samorządowe (wójta, sołtysa), członków organizacji funkcjonujących na wsi, np. koła gospodyń wiejskich, szkoły, ośrodki kultury, ochotnicze straże pożarne, lokalne grupy działania, zespoły artystyczne czy przedsiębiorców (tab. 3.3). Poziom aktywności mieszkańców wsi i ich współpracy z wioską tematyczną jest zróżnicowany. Według Kłoczko-Gajewskiej [2018, s. 114] można go powiązać z rzutkością i pomysłowością lidera. Zdaniem Czapiewskiej [2018, s. 169] budowa wioski tematycznej jest procesem zachodzącym na wielu płaszczyznach. Jednak najważniejszy jest człowiek, bo w nim drzemie potencjał do tworzenia i działania. Tak więc aranżowanie i prowadzenie wiosek tematycznych to proces, który zależy od mieszkańców wsi oraz ich pomysłowości, konsekwencji w działaniu i nieustannego zaangażowania.

Mieszkańcy, którzy aktywnie działają na rzecz wioski (np. poprzez warsztaty, gry terenowe, festyny, zabawy, lekcje), stają się bardziej pewni siebie i otwarci. Mogą także uzyskać dodatkowe dochody, np. z turystyki [Idziak 2008, Kłoczko-Gajewska 2015, s. 104–111]. Kolejnymi zaletami dla mieszkańców są wzrost umiejętności miękkich w dziedzinie ekonomii [Listyorini i in. 2021, s. 2510–2523], uczenie się poprzez działanie oraz zdobywanie kontaktów poza wsiami [Kłoczko-Gajewska 2014, s. 57], np. podczas prezentacji na targach, festiwalach czy innych imprezach. Subiyakto i współautorzy [2022, s. 8] podkreślają jeszcze zwiększenie kreatywności i innowacyjności dzięki potencjałowi i potrzebom społeczności.

Tabela 3.3. Mieszkańcy i przedsiębiorcy zaangażowani w tworzenie wiosek tematycznych

Wioska tematyczna	Zaangażowani mieszkańcy	Zaangażowani przedsiębiorcy
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	Rodzina prowadzi wioskę. Mieszkańcy nie są bezpośrednio zaangażowani w tworzenie wioski. Do pracy jako animatorki zapraszane są stażystki z terenu gminy.	brak
Wieś Drewniana	Mieszkańcem zaangażowanym w tworzenie wioski jest tylko H. Plewa. Pozostałe osoby to mieszkańcy okolicy, którzy dojeżdżają i prowadzą warsztaty. Część z nich wcześniej mieszkała w miejscowości.	Żaden przedsiębiorca nie współpracuje z wioską. Nie udało się pozyskać partnerów, zarówno do prowadzenia zajęć edukacyjnych, jak i inwestycji związanych z renowacją budynków.
Wioska Bulwy	W tworzenie wioski zaangażowane są trzy osoby, które prowadzą warsztaty. Tworzą zgrany zespół, uzupełniając się nawzajem.	brak
Dawna Osada Tatarska	Mieszkańcy są członkami stowarzyszenia. Są to głównie młodzi ludzie, którzy angażują się w miarę potrzeb w organizowane imprezy.	Rękodzielnicy oferują różne produkty stanowiące o specyfice miejscowości. Są to zwykle wyroby ręczne, w których pojawia się w różnym stopniu motyw tradycji regionalnej (np. biżuteria, wyroby tekstylne, rękodzieło, produkty kulinarne i inne).
Mleczna Wieś	Mieszkańcy są członkami stowarzyszenia. W zależności od organizowanej imprezy liczba zaangażowanych w nią mieszkańców się zmienia. Osoby, które pamiętają stare zwyczaje i je zachowują, włączają się do produkcji według dawnych receptur.	Okolo dziesięciu przedsiębiorców – to hodowcy krów mlecznych, osoby które zajmują się przetwórstwem mleka.
Kraina Rumianku	Mieszkańcy są członkami stowarzyszenia. W zależności od imprezy liczba mieszkańców zaangażowanych w ich organizację jest elastyczna. Wioska tematyczna w chwili obecnej stanowi główne miejsce zatrudnienia dla mieszkańców Hołowna i okolicznych wsi. Osoby te w większości są na emeryturze. Jest to szansa aby nie być bezrobotnym.	Okolo dziesięciu przedsiębiorców – to hodowcy rumianku i innych ziół. Zajmują się przetwórstwem ziół i produktów ekologicznych.
Słowiański Gród	Siedmiu mieszkańców pomaga na zasadzie pomocy sąsiedzkiej (barteru). Pomagają w pracach porządkowych w Grodzie, prowadzą warsztaty. Dość często są dostępni na telefon.	Działa jako jednoosobowa działalność gospodarcza „Słowiański Gród w Wólce Bieleckiej Jarosław Woliński”.
Wioska Kowalstwa	Pracownicy Muzeum Kowalstwa i Muzeum Regionalnego, Gminnego Ośrodka Kultury, uczniowie T. Czerńca, który wykształcił kilku kowali, m.in. słynnego kowala T. Gomołę – specjalistę od tworzenia zbroi rycerskich. Jego uczniowie to fachowcy, ale nie mają paleniska – są spawaczami.	Młyn Hipolity – Muzeum Skamieniałości, Wieża Ariańska – wystawa dawnych narzędzi rolniczych i rzemiosła kowalskiego; Owadolandia – park edukacyjno-rekreacyjny; Klimaty – rzemiosło szklarskie, wytwarza podkowy ze szkła; Dwa gospodarstwa agroturystyczne (dawniej było ich kilka).

Wioska tematyczna	Zaangażowani mieszkańcy	Zaangażowani przedsiębiorcy
Einstein na Łące	W tworzenie wioski zaangażowanych było od 6–10 mieszkańców. Obecnie jedna osoba (prezes stowarzyszenia) oraz 1–2 stażystki zatrudniane przez stowarzyszenie z urzędu pracy (najczęściej są to młode osoby). Sołtys wioski ma zacięcie historyczne i chce się włączyć w działania.	Sklep w Stefankowicach – czasem coś sponsoruje; L. Mizerski – przygotowuje catering na kuchni polowej na Pikniku Historycznym; Lasy Państwowe – dość często coś sponsorują, np. nagrody w konkursach; Transway, kopalnia piasku – sporadycznie; Przewodnik Hrubieszowski (Anna Gałań)
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	W tworzenie wioski zaangażowało się jedenaście osób z Koła Gospodyń Wiejskich, z tego pięć osób pracujących, trzy osoby z Rady Sołeckiej (głównie w organizacji ogniska, konkursu strachów). Młodzież włączyła się w odnowienie domków w Bajkowym Ogrodzie (prace malarskie).	Przewodnik Hrubieszowski (Anna Gałań)
Wioska Gotów	Członkami stowarzyszenia są mieszkańcy Masłomęcza, m.in. kobiety z Koła Gospodyń Wiejskich, ich mężowie, rolnicy, emeryci. Także z okolicznych miejscowości – urzędnicy, pracownicy straży granicznej, informatycy.	Muzeum w Hrubieszowie – nadzór merytoryczny nad Wioską Gotów i udostępnianie przewodników (pracowników muzeum) w sezonie turystycznym; dwa gospodarstwa agroturystyczne z Masłomęcza, gospodarstwa agroturystyczne w okolicy; Olejarnia Zielony Olej – uczestniczy w wystawie podczas Biesiady Archeologicznej; Przewodnik Hrubieszowski (Anna Gałań).
Wioska Garncarstwa	Garncarz A. Żelasko (jedyne garncarstwo w miejscowości; w ostatnich latach zmarło dwóch słynnych garncarzy: Czesław Żelasko, Henryk Kurzyna). Dodatkowo wioskę wspiera swoją działalnością garncarz z Janowa Lubelskiego – Cz. Kurzyna.	Kasina Zagroda, Winnica Dwa Wzgórza, Zoom Natury
Wioska Fantasy	Remigiusz Maciupa wraz z ojcem – wspólnie tworzą wioskę.	Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl, Przemyskie Stowarzyszenie Przyjaciół Dobrego Wojaka Szwejka, producent wyrobów z derenia, regionalny przewodnik M. Bednarz – pomaga podczas oprowadzenia wycieczek. Rekonstruktorzy bitew – zapraszani do organizacji wydarzeń, pochodzą z innych województw i z zagranicy.

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

3.2. Ekonomiczne aspekty funkcjonowania wiosek tematycznych i przedsiębiorstw

Zdaniem Idziaka [2009, s. 198–205] na znaczeniu tracą dotychczasowe czynniki rozwoju obszarów wiejskich związane z rolnictwem i pośrednio z przemysłem. Na znaczeniu natomiast zyskują zajęcia i zawody związane z gospodarką wiedzy, doznań i twórczości. O nowych szansach na uzupełnienie i wzmocnienie rolnictwa świadczy rozwój gospodarstw artystycznych, edukacyjnych, rozrywkowych i terapeutycznych [Gralak 2008, s. 192–196].

Według Sala [2016, s. 117] oraz Subiyakto i współautorów [2022, s. 8] wioski tematyczne stanowią coraz popularniejszą formę ożywienia gospodarczego terenów wiejskich. Dzięki współpracy lokalnej społeczności z przedsiębiorstwami turystycznymi i instytucjami przy tworzeniu i implementacji produktu turystycznego istnieje możliwość generowania nowych dochodów, m.in. poprzez tworzenie nowych miejsc pracy oraz poprawy sytuacji ekonomicznej na danym terenie. Zdaniem Czapiewskiej [2018, s. 156] prowadzenie wioski tematycznej to innowacyjny sposób na ożywianie gospodarki wiejskiej i zapewnienie mieszkańcom wsi alternatywnych dochodów. Takiego zdania są również Herawati i in. [2018, s. 235]. Zdaniem Czapiewskiej [2018, s. 168] wsie tematyczne są ciekawą formą przedsiębiorczości społecznej i drogą do ożywienia gospodarki wiejskiej. Stanowią jeden ze sposobów na lokalną aktywność i pracę, która będzie wpisywała się w rozwój ekonomii społecznej.

Badane wioski tematyczne znacznie się różnią pod względem przychodów i kosztów. Większość liderów wiosek (69,2%) nie udzieliła konkretnej odpowiedzi na temat swoich przychodów i wydatków. Część z nich nie chciała podać konkretnych kwot, część prowadzi także inną działalność i trudno było im wyodrębnić przychody i wydatki związane tylko z wioską. Grupa liderów działa głównie społecznie i na organizację zajęć i imprez oraz rozbudowę wioski wykorzystuje środki pieniężne z projektów lub pozyskuje je od sponsorów (m.in. Einstein na Łące, Dawna Osada Tatarska, Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii).

W trzech wioskach (Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata, Kraina Rumianku, Wioska Kowalstwa) przychody wynosiły ok. 100 tys. zł. W Słowińskim Grodzie od 16 do 80 tys. w zależności od roku. Kwoty te mogą być nieco zaniżone, gdyż badania były prowadzone w lipcu i sierpniu 2022 r., po okresie pandemii (tab. 3.4).

Aktywność badanych wiosek odbywała się na różnych poziomach. Niektóre mają wieloskładnikową i rozbudowaną ofertę (np. Kraina Rumianku). Inne są skierowane bardziej na interes społeczności lokalnej, np. Einstein na Łące prowadzi punkt przedszkolny, dba o upamiętnianie wydarzeń, które odbyły się w miejscowości, a oferta usługowa jest słabo rozbudowana. Różnorodność form działania jest również widoczna w deklarowanym poziomie przychodów i kosztów. Wioski tematyczne łączą działania obywatelskie i przedsiębiorcze, innowacyjność społeczną i ekonomiczną [Czapiewska 2018, s. 169].

Tabela 3.4. Rentowność oferty wiosek tematycznych

Wioska tematyczna	Przychody (w skali roku)	Koszty (w skali roku)	Produkty przynoszące największe zyski
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	do 100 tys. zł (brutto)	brak danych	oferta wycieczek dla grup zorganizowanych, zwłaszcza dla dzieci małych i najmłodszych
Wieś Drewniana	brak danych	brak danych	brak danych
Wioska Bulwy	brak danych	brak danych	brak danych
Dawna Osada Tatarska	brak dochodu – nie sprzedaje się biletów, zajęcia opłacane są przez osoby zainteresowane po kosztach	zwykle organizację imprez fundują sponsorzy	zwiedzanie Mizaru, strzelanie z łuku, biegi Dni Kultury Tatarskiej – impreza coroczna, stanowi wizytówkę miejscowości
Mleczna Wieś	brak – nie sprzedaje się biletów wstępu	koszty organizacji imprez pokrywają sponsorzy	Mleczna droga – atrakcja skierowana do zorganizowanych wycieczek dzieci i młodzieży; Święto Mleka – impreza coroczna, stanowi wizytówkę wioski
Kraina Rumianku	powyżej 200 tys. zł	mniejsze niż przychody	warsztaty – najbardziej dochodowe, produkty kosmetyczne na bazie ziół i same zioła, doroczne Święto Rumianku – najbardziej popularna impreza
Słowiański Gród	od 16 do 80 tys. zł (w zależności od roku)	niewysokie; podstawowe opłaty to energia, podatek od nieruchomości; planowane inwestycje: zbudowanie placu zabaw, dostosowanie toalet do osób niepełnosprawnych	Opłacalność nie jest duża ze względu na konieczność ciągłych napraw wynikających z charakteru obiektu (drewniana zabudowa niszczone przez warunki atmosferyczne).
Wioska Kowalstwa	do ok. 100 tys. zł	ok. 70 tys. zł	produkty takie jak: klucz wiolinowy, nuty, dedykowane zasłużonym osobom puchary, podkowy z sercem lub różą do ozdobienia sal weselnych, dla strażaków z symbolem straży pożarnej
Einstein na Łące	dochód z przedszkola prowadzonego przez stowarzyszenie; oferta tematyczna wioski jest bezpłatna	tworzenie nowych wystaw, wzbogacanie zbiorów, inne działania	rekonstrukcja bitwy pod Stefankowicami podczas Pikniku Historycznego

Wioska tematyczna	Przychody (w skali roku)	Koszty (w skali roku)	Produkty przynoszące największe zyski
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	Trudno określić przychody wioski, ponieważ trudno je oddzielić od budżetu KGW. Działalność wioski zapisana w statucie KGW. KGW często realizuje projekty z Funduszu Inicjatyw Obywatelskich (FIO). Dotacje w części przeznaczone są na działalność wioski. Nie są to duże kwoty.	Wszyscy członkowie KGW pracują społecznie i nie pobierają wynagrodzenia. Animatorzy dla dzieci także pracują społecznie.	zajęcia dla dzieci
Wioska Gotów	brak danych – prezes Stowarzyszenia nie jest w stanie podać dokładnej kwoty.	koszty zależą od ilości obsługiwanych grup – warsztaty, pokazy walk, gotowania	bilety wstępu, oprowadzenie grup, warsztaty
Wioska Garncarstwa	Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskim jest instytucją kultury i jego głównym celem nie jest przyniesienie dochodu. Wsparcie pozyskuje z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.	brak danych	Ogólnopolskie Spotkanie Garncarzy, warsztaty garncarskie prowadzone przez A. Żelasko
Wioska Fantasy	aktualnie brak dochodów – wioska w remoncie i rozbudowie	planowane wydatki: przygotowanie miejsc noclegowych, poprawienie infrastruktury gastronomicznej	pikniki słowiańskie, gry terenowe oparte na fantastyce

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Podczas tworzenia wiosek tematycznych najczęściej główny nacisk kładziony był na niematerialne produkty (np. warsztaty) i ograniczenie wydatków na infrastrukturę ze względu na niedostatki finansowe wiosek. Liderzy często dążą do wykorzystania istniejących budynków i do ratowania ich przed dewastacją, np. stodoł, obór, szkół [Sala 2016, s. 119]. Na przykład Kraina Rumianku zmodernizowała starą szkołę i otworzyła w niej Ośrodek Edukacji Regionalnej im. Janusza Bilkiewicza, a Dawna Osada Tatarska chce ocalić budynek dawnej szkoły w Studziance (stał tam zburzony meczet) i zaadaptować go na Centrum Interpretacji

Dziedzictwa z miejscami noclegowymi. Wioska Einstein na Łące dostosowała budynek dawnej szkoły w Stefankowicach na potrzeby Izby Pamięci Historii Stefankowic. W wiosce znajduje się także stary gospodarczy budynek, który również planuje się zagospodarować i prezentować w nim maszyny i narzędzia rolnicze.

Tabela 3.5. Podatki odprowadzane przez wioski tematyczne

Wioska tematyczna	Podatki dochodowe	Podatek VAT
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	podatek dochodowy od osób fizycznych	nie
Wieś Drewniana	nie	nie
Wioska Bulwy	nie	nie
Dawna Osada Tatarska	nie	nie
Mleczna Wieś	nie	nie
Kraina Rumianku	podatek dochodowy od osób prawnych	tak
Słowiński Gród	podatek dochodowy od osób fizycznych	nie
Wioska Kowalstwa	podatek dochodowy od osób fizycznych (wcześniej przez wiele lat karta podatkowa)	tak
Einstein na Łące	przedmiotowo zwolniony z podatku dochodowego od osób prawnych (art. 17 Ustawy z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych)	nie
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	zwolniona jako KGW	nie
Wioska Gotów	zwolnieni z podatków od przychodów jako Stowarzyszenie	nie
Wioska Garncarstwa	podatek dochodowy od osób prawnych	nie
Wioska Fantasy	podatek dochodów od osób fizycznych	tak

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Odwiedzający najczęściej są przyjmowani na kilka godzin, a liderzy wiosek tematycznych w swojej ofercie nie gwarantują noclegów, co obniża zarówno zyski, jak i koszty prowadzenia takiej działalności. Wyjątkiem są trzy wioski:

- Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata, który oferuje noclegi w spichlerzu;
- Kraina Rumianku, która oferuje pokoje sypialne na ostatniej kondygnacji Ośrodka Edukacji Regionalnej oraz możliwość zatrzymania się w dwóch domkach urządzonych w stylu wiejskim (Domku Białym, Domku z Gliny i Słomy);
- Wioska Kowalstwa, która oferuje noclegi w Agroturystyce u Kowalowej.

W części wiosek lub w ich najbliższej okolicy znajdują się gospodarstwa agroturystyczne czy inne obiekty noclegowe, które są polecane przez liderów wiosek.

Liderzy wiosek tematycznych w większości nie płacą podatków. Wynika to z tego, że wioski działające jako stowarzyszenia lub w ramach KGW są zwolnione z podatków. Stowarzyszenia, które zatrudniają pracowników, płacą podatki związane z podpisywanymi umowami. Część wiosek tematycznych płaci także podatki za użytkowane grunty czy budynki. Podatek VAT odprowadzają liderzy trzech wiosek (Kraina Rumianku, Wioska Kowalstwa i Wioska Fantasy). Pozostałe wioski są z niego zwolnione ze względu na niewielką skalę prowadzonej działalności bądź ulgi, z których korzystają (tab. 3.5).

3.3. Promocja wiosek tematycznych i przedsiębiorstw

Sukces wioski nie kończy się na dobrze przygotowanym produkcie. Konieczne są też różne modele marketingowe wspierane przez systemy informatyczne i rozwój technologii [Jumriani i in. 2021a, s. 103–109; 2021b, s. 236–244; Rizayani i in. 2022, s. 74–81]. Zdaniem Herawati i in. [2018, s. 235] turystyka wiejska powinna być dobrze zarządzana przez mieszkańców, szczególnie w zakresie promocji. Konieczna jest skuteczna promocja, aby jak najwięcej osób dowiedziało się o istnieniu wioski.

Badane wioski tematyczne mają różne strategie promocji. Wykorzystują do tego różne kanały – Internet, media, materiały papierowe, bezpośredni kontakt, a także polecenia (marketing szeptany). Wszyscy liderzy wiosek wymienili jako wykorzystywaną formę promocji drogę pantoflową oraz poprzez udział w imprezach oraz targach (tab. 3.6). Zdaniem Sali [2016, s. 122] bardzo ważną rolę w promocji produktów turystyki wiejskiej odgrywają imprezy wystawiennicze. Podczas nich odwiedzający mają możliwość uzyskać foldery/katalogi, ale też bezpośrednio zapoznać się z ofertą (spróbować miejscowych specjałów i posłuchać regionalnej muzyki).

Popularne okazało się posiadanie konta wioski tematycznej na Facebooku (69,2% badanych wiosek). Mało rozpowszechnione okazały się natomiast inne media społecznościowe – Instagram (2 wioski mają konta: @krainaruminaku, @wioska_fantasy) oraz YouTube (4 wioski publikują filmy we współpracy z zewnętrznymi twórcami) – tabela 3.6. Obecność wioski w Internecie umożliwia szybszy kontakt z jej liderem. Media interaktywne, np. Facebook, pozwalają na dwukierunkową komunikację w czasie rzeczywistym, m.in. zadawanie pytań i udzielanie odpowiedzi na nie [Belch i Belch 2007, s. 20]. Chociaż Facebook jest nadal popularnym portalem społecznościowym, to ograniczenie się tylko do niego należy uznać za błąd. Na innych portalach również można zachęcić internautów do aktywności (polubienia, udostępnienia, udział w konkursach), szczególnie

młodsze pokolenie, które najczęściej jest obecne na wielu portalach społecznościowych [Deloitte 2014, s. 18].

Ważne dla liderów były też publikacje o wiosce i ogłoszenia w gazetach owydarzeniach odbywających się w niej (69,2% wiosek), a także prowadzenie strony internetowej wioski tematycznej, tworzenie plakatów oraz dbanie o jakość prowadzonych zajęć (po 61,5% wiosek). Wzmianki o wioskach tematycznych pojawiają się także w lokalnym radiu. O niektórych wioskach przygotowano programy, które były transmitowane w telewizji. Większość wiosek wykorzystywała większość wymienionych w tabeli 3.6 form promocji. Niektóre urzędy gminy aktywnie wspierają rozwój wiosek tematycznych i je promują, np. na stronie gminy wiejskiej Hrubieszów w zakładce „Turystyka” umieszczono opisy trzech wiosek znajdujących się na tym terenie – w Moroczynie, Masłomęczu i Stefankowicach [<https://gminahrubieszow.pl/turystyka/atrakcje-turystyczne>]. Gmina promowała także wioski w materiałach drukowanych.

Naramski i współautorzy [2014, s. 119–129] zwracają uwagę na nieustanne zmiany, jakie zachodzą w sposobach promocji produktów turystycznych oraz na coraz to nowe instrumenty i metody realizacji tej promocji. Coraz częściej wykorzystywane są różne techniki i narzędzia komputerowe, co jest następstwem postępu cyfryzacji i rozwoju technologicznego. Technologia informacyjna stała się obecnie jednym z ważnych czynników, które wspierają i promują potencjał turystyczny danego obszaru, gdyż informacja o nim może być przekazywana odwiedzającym bez granic przestrzennych i czasowych [Herawati i in. 2018, s. 225].

W ostatnich latach znacznie wzrosła popularność i dostępność informacji o atrakcjach turystycznych w sieci [Król i Bedla 2016, s. 20]. Osiem spośród trzynastu badanych wiosek tematycznych (61,5%) publikuje materiały na stronach internetowych. Cztery spośród nich są poświęcone wyłącznie wiosce tematycznej. Natomiast pozostałe to strony gmin, lidera wioski lub imprezy odbywającej się w wiosce, na których pojawiają się też informacje o samej wiosce tematycznej. Dalej pojawia się więc potrzeba edukowania liderów z zakresu marketingu i zarządzania – o możliwościach jakie dają nowoczesne techniki komputerowe w promowaniu i sprzedaży usług i produktów (tab. 3.7).

Na stronach czterech wiosek jest komplet niezbędnych informacji, czyli ogólne informacje o wiosce, jej oferta, informacje o zrealizowanych wydarzeniach i galeria zdjęć. Natomiast pozostałe wioski powinny je uzupełnić, zwłaszcza o opis samej wioski i proponowanej odwiedzającym oferty. Wszystkie strony mają zakładkę z danymi kontaktowymi. Natomiast prawie wszystkie (7 na 8 witryn) informacje o samej wiosce, galerię zdjęć i archiwum wydarzeń. Na sześciu stronach pojawiła się mapa dojazdu do wioski. Liderzy mają więc

Tabela 3.6. Strategie promocji wiosek tematycznych

Wioska tematyczna	Formy promocji																	Łącznie	
	własna strona internetowa	informacje na stronie internetowej urzędu gminy	informacje na stronie https://wioska-tematyczna.pl/	własne konto na Facebooku	konto lidera wioski na Facebooku	własne konto na Instagramie	YouTube	udział w targach	ulotki, foldery informacyjne	plakaty	własna gazeta	artykuły i ogłoszenia o wydarzeniach w prasie	udział w audycji radiowej	udział w programach telewizyjnych	polecenia pocztą pantoflową	dbanie o jakość prowadzonych zajęć	prezentowanie oferty bezpośrednio w szkołach		
																		liczba	odsetek (%)
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	+		+	+				+	+	+		+			+	+	+	9	52,9
Wieś Drewniana			+	+	+			+	+	+		+			+	+		9	52,9
Wioska Bulwy		+	+	+	+			+		+		+			+	+		9	52,9
Dawna Osada Tatarska	+		+		+			+		+	+	+	+	+	+	+		11	64,7
Mleczna Wieś	+							+		+		+			+	+		5	29,4
Kraina Rumianku	+		+	+		+	+	+		+				+	+	+		10	58,8
Słowiański Gród	+			+			+	+				+		+	+	+		8	47,1
Wioska Kowalstwa	+	+			+			+		+			+	+	+	+		9	52,9
Einstein na Łące		+			+		+	+				+			+			6	35,3
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii		+		+	+			+	+				+	+	+			8	47,1
Wioska Gotów	+	+		+				+				+	+	+	+	+		9	52,9
Wioska Garncarstwa	+	+		+			+	+	+	+		+	+	+	+			11	64,7
Wioska Fantasy			+	+		+		+							+			5	29,4
Łącznie	liczba	8	6	6	9	6	2	4	13	4	8	1	9	5	7	13	8	1	–
	odsetek (%)	61,5	46,2	46,2	69,2	46,2	15,4	30,8	100	30,8	61,5	7,7	69,2	38,5	53,8	100	61,5	7,7	–

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

świadomość że mapa lokalizacji wioski czy też dojazdu do niej jest integralnym elementem witryny. Dwie strony (wioski Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata i Wioski Kowalstwa) mają więcej wersji językowych, a nie tylko polską. Tylko trzy strony można uznać za nowoczesne i przygotowane zgodnie z obecnymi trendami. Podczas wywiadów liderzy często mówili, że ich strona jest „przestarzała” i założona dawno temu oraz że chcieliby stworzyć nową stronę. Są więc świadomi tego problemu (tab. 3.7). Witryna internetowa powinna być traktowana jako inwestycja przyczyniająca się do sukcesu marketingowego [Król i Bedla 2016, s. s. 27]. Zdaniem Króla i Wojewodzica [2006, s. 59–62] odpowiednio przygotowana witryna internetowa może zwiększyć szanse na pozyskanie klienta. Borzyszkowski [2015, s. 108–116] zauważa, że Internet stworzył praktycznie nieograniczone możliwości pozyskiwania klientów, a Gustomski i Michałowski [2014, s. 11–25], że Internet stworzył zupełnie nowe możliwości w zakresie sprzedaży produktów i usług.

Jak podkreśla Król [2015, s. 91–99] dostępność oraz dynamiczny rozwój nowych technik i narzędzi programistycznych sprawia, że witryny internetowe ewoluują. Stają się one bardziej interaktywne i pełnią coraz to nowe funkcje. Na znaczeniu zyskuje wizualizacja danych, geomarketing oraz kartografia internetowa. Interaktywna forma udostępniania treści powiązanych z geoinformacją znajduje szerokie zastosowanie [Król i Bedla 2016, s. 22]. Wioska Gotów w Masłomęczu przygotowała witrynę z wirtualnym spacerem po wiosce tematycznej⁵. Użytkownik może zobaczyć poszczególne budynki i dowiedzieć się więcej o ich mieszkańcach i wykonywanych przez nich zawodach. Na stronie dostępna jest też zakładka „Multimedia” z galerią zdjęć, filmów oraz 360-stopniowymi modelami Gotów (rys. 3.3 i 3.4). Zdaniem Króla i Bedli [2016, s. 22] informacje, które są przekazywane w formie interaktywnej mapy są lepiej zapamiętywane i relatywnie proste w interpretacji. Mogą także wpływać na decyzje konsumentów, czyli chęć odwiedzenia danej atrakcji turystycznej.

⁵ W ramach projektu „Gocka ścieżka: wspólna przebudowa historyczna i wirtualna podróż do przeszłości” dofinansowanego z Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Ukraina-Białoruś 2014–2020 w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa [<https://3d.wioska-gotow.eu>].

Tabela 3.7. Charakterystyka stron internetowych, na których pojawiają się materiały o wioskach tematycznych

Wioska tematyczna	Adres strony internetowej	Dostępne informacje						Dostępność w innych językach	Nowoczesność strony*
		ogólne o wiosce	oferta	galeria zdjęć	archiwum wyda-rzeń	kontakt	mapa dojazdu		
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	https://pacowa-chata.pl/	+	+	+	+	+	+	ang.	+
Wieś Drewniana	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Wioska Bulwy	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Dawna Osada Tatarska	https://studzianka.eu/ (strona miejscowości Studzianka)	+	+	+	+	+	–	–	–
Mleczna Wieś	http://zeszczynka.pl/ (strona lidera wioski)	+	+	+	+	+	+	–	–
Kraina Rumianku	https://krainarumianku.pl/	+	+	+	+	+	+	–	+
Słowiański Gród	http://www.slowianski-grod.pl/	+	+	+	+	+	+	–	–
Wioska Kowalstwa	http://www.czerniec.pl/ (strona lidera wioski)	–	+	+	–	+	+	ang., fr., niem., ros., ukr.	+
Einstein na Łące	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Wioska Gotów	http://www.wioska-gotow.pl	+	–	–	+	+	–	–	–
Wioska Garncarstwa	http://www.osgmuzeum.pl/ (strona ogólnopolskich spotkań garncarskich, które odbywają się w wiosce)	+	–	+	+	+	+	–	–
Wioska Fantasy	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ilość wiosek, które mają na stronie daną informację (na 8 wiosek mających stronę internetową)	n	7	6	7	7	8	6	2	3
	%	87,5	75,0	87,5	87,5	100	75,0	25,0	37,5

* subiektywna ocena

Źródło: oprac. na podst. stron internetowych podanych w tabeli

Rysunek 3.3. Interaktywna mapa Wioski Gotów

Źródło: <https://3d.wioska-gotow.eu>

Rysunek 3.4. Wirtualny spacer po Wiosce Gotów

Źródło: <https://3d.wioska-gotow.eu>

Wykorzystanie mediów społecznościowych w celach marketingowych to zaangażowanie konsumentów w ciągły dialog, budowanie relacji, prowadzenie zaplanowanych kampanii marketingowych oraz przegląd opinii, recenzji i reakcji użytkowników i reagowanie na nie. Pojawianie się nowych portali i mediów społecznościowych wymuszają zmiany w sposobie postrzegania komunikacji rynkowej i współczesnego konsumenta, dla którego stanowią one ważne środowisko funkcjonowania [Kachniewska 2017, s. 184, 202; Stopczyński 2017, s. 316].

Facebook był początkowo serwisem o profilu towarzyskim. Z biegiem lat stał się profesjonalnym medium, które jest wykorzystywane w celach marketingowych przez różne podmioty, m.in. samorządy, miasta, regiony, przedsiębiorców, organizacje pozarządowe instytucje kultury [Manczak 2015, s. 126]. Dwie wioski tematyczne (Mleczna Wieś i Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii) nie posiadają profilu na Facebooku, z czego jedna utworzyła grupę („Wioska Strachów Moroczyn”), na której zostały zamieszczone tylko dwa posty w 2020 r. Cztery profile to strony liderów wiosek, a nie bezpośrednio stworzone dla wiosek tematycznych i tylko im poświęcone. Na profilu „Lipiny – Wioska Bulwy” posty nie pojawiają się od 2019 r., a na profilu „Kuźnia Wojciechów R. Czerniec i Agroturystyka u Kowalowej” od 2020 r. Na kolejnych dwóch („Pacowa Chata Przysiółek Szlachecki Wioska tematyczna” i „Stowarzyszenie «Sosenka»”) posty pojawiają się dość nieregularnie i jest ich mało. Natomiast siedem profili (58,3%) jest prowadzonych regularnie. Administratorzy kont najczęściej zamieszczają fotorelacje i plakaty promujące i zapraszające na wydarzenia, które odbywają się w wiosce lub w której ona uczestniczy. Publikowane zdjęcia przedstawiają warsztaty organizowane w wiosce, grupy zorganizowane, realizowane projekty, imprezy, które organizują, i w których biorą udział. Odnośnie zainteresowania profilem, to dwa bardzo się wyróżniają na tle pozostałych pod względem liczby polubień i obserwujących je osób. Są to profile „Kraina Rumianku” i „Wioska Fantasy” z ponad 10 tys. polubień i osób obserwujących. Na drugim miejscu plasuje się profil „Wioska Gotów w Masłomęczu” (tab. 3.8).

Najczęściej wybieranymi przez przedsiębiorców lub osoby przedsiębiorcze współpracujące z wioskami tematycznymi formami promocji były media społecznościowe (głównie Facebook) oraz polecenia pocztą pantoflową. Wielu z nich bierze także udział w różnego rodzaju imprezach kulturowych i regionalnych oraz przygotowuje ulotki albo foldery. Najczęściej są one rozdawane podczas tego typu imprez. Można zauważyć, że w zależności od profilu działalności, respondenci wybierali różne formy promocji. Najliczniej z wielu różnych form promocji korzystały osoby prowadzące obiekty noclegowe i muzeum, natomiast najmniej licznie – rolnicy (tab. 3.9).

Tabela 3.8. Statystyki kont Facebook wiosek tematycznych (stan na 17.08.2023)

Wioska tematyczna	Nazwa konta	Informacje o koncie	Liczba polubień konta	Liczba obserwujących konto
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	Pacowa Chata Przysiółek Szlachecki Wioska tematyczna	Posty nie są dodawane regularnie. W 2023 r. pojawił się jeden post. Dodawane są głównie plakaty zapraszające na wydarzenia i fotorelacje.	854	889
Wieś Drewniana	Borysówka – Wieś Drewniana	Regularnie dodawane posty. Duża liczba postów w ciągu roku, polubienia postów. Dodawane są głównie fotorelacje wraz z opisami wydarzeń oraz plakaty zapraszające na wydarzenia. W postach oznaczane są osoby, instytucje i firmy współpracujące.	945	1 000
Wioska Bulwy	Lipiny – Wioska Bulwy	Ostatni post z 2019 r. Wcześniej zamieszczano dużo postów w ciągu roku: fotorelacje i informacje o wydarzeniach.	324	334
Dawna Osada Tatarska	Stowarzyszenie Rozwoju Miejscowości Studzianka*	Regularnie dodawane posty. Duża liczba postów w ciągu roku, polubienia postów. Dodawane są głównie fotorelacje z opisami wydarzeń i plakaty zapraszające na wydarzenia. W postach oznaczane są osoby, instytucje i firmy współpracujące.	1300	1400
Mleczna Wieś	—	—	—	—
Kraina Rumianku	Kraina Rumianku	Regularnie dodawane posty. Duża liczba postów w ciągu roku, które uzyskują dużo polubień. Dodawane są głównie fotorelacje z opisami wydarzeń i plakaty zapraszające na wydarzenia. W postach oznaczane są osoby, instytucje i firmy współpracujące.	10 000	11 000
Słowiański Gród	Słowiański Gród w Wólce Bieleckiej	Regularnie dodawane posty. Duża liczba postów w ciągu roku, polubienia postów. Dodawane są głównie fotorelacje, plakaty zapraszające na wydarzenia i przemyslenia lidera wioski.	2700	2800

Wioska tematyczna	Nazwa konta	Informacje o koncie	Liczba polubień konta	Liczba obserwujących konto
Wioska Kowalstwa	Kuźnia Wojciechów Roman Czerniec i Agroturystryka u Kowalowej*	Ostatni post z 2020 r. Kilka postów z 2019 r. – fotorelacje i zaproszenia na wydarzenia. Niewielka liczba polubień postów na profilu wioski.	511	522
Einstein na Łące	Stowarzyszenie „Sosenska”*	Nieregularnie dodawane posty. Posty relacjonują wszystkie działania stowarzyszenia, nie tylko dotyczące wioski tematycznej. Dodawane są głównie foto- i wideorelacje. Niewielka liczba polubień postów na profilu.	185	195
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	–	Założono grupę „Wioska Strachów Moroczyn”, która liczy 247 osób. Są na niej dwa posty z 2020 r.	–	–
Wioska Gotów	Wioska Gotów w Masłomęczu	Regularnie dodawane posty. Duża liczba postów w ciągu roku, dużo polubień poszczególnych postów na profilu wioski. Dodawane są głównie fotorelacje z opisami wydarzeń oraz plakaty zapraszające na wydarzenia. W postach oznaczane są osoby, instytucje i firmy współpracujące.	5700	6100
Wioska Garnarstwa	Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskim*	Regularnie dodawane posty. Duża liczba postów w ciągu roku, polubienia postów. Dodawane są głównie fotorelacje, plakaty zapraszające na wydarzenia i własne przemyslenia. Posty przedstawiają wszystkie działania Muzeum.	brak danych na koncie	1700
Wioska Fantasy	Wioska Fantasy	Regularnie dodawane posty. Duża liczba postów w ciągu roku, dużo polubień poszczególnych postów na profilu wioski. Dodawane są głównie foto- i wideorelacje oraz plakaty zapraszające na wydarzenia.	11 000	11 000

* profile liderów wiosek

Źródło: opracowanie własne na podstawie kont facebookowych wiosek tematycznych

Tabela 3.9. Formy promocji wybierane w zależności od profilu działalności przedsiębiorców współpracujących z wioskami tematycznymi w Polsce Wschodniej

Formy promocji		Profil działalności przedsiębiorców/ osób przedsiębiorczych									Łącznie	
		regionalistyka	przewodnicy	muzeum	edukacja, prowadze- nie warsztatów	usługi noclegowe	usługi gastronomiczne	sprzedaż rękodzieła	sprzedaż produktów spożywczych	rolnictwo		
											Liczba	odse- tek (%)
Media społeczno- ściowe		+	+	+	+	+	+	+	+		8	88,9
Strona internetowa						+		+	+		3	33,3
Strona internetowa re- gionu/gminy						+					1	11,1
Udział w imprezach kulturowych, regionalnych		+		+	+		+	+	+		6	66,7
Udział w festynach, piknikach, dożynkach		+					+	+	+		4	44,4
Polecenia pocztą pantoflową			+	+	+	+	+	+	+	+	8	88,9
Ulotki, foldery informacyjne		+		+	+	+		+			5	55,6
Banery reklamowe						+	+			+	3	33,3
Polskie Towarzystwo Turystyczno- -Krajoznawcze			+								1	11,1
Współpraca ze stowa- rzyszeniami zajmują- cymi się rozwojem miejscowości				+							1	11,1
Promocja przez wioskę tematyczną			+			+				+	3	33,3
Prasa lokalna i regionalna		+		+			+				3	33,3
Radio				+							1	11,1
Telewizja				+							1	11,1
Oferty wysyłane bez- pośrednio, np. do szkół					+	+					2	22,2
Jakość oferowanego produktu					+		+				2	22,2
Łącznie	liczba	5	4	8	6	8	7	6	5	3	–	–
	odsetek (%)	31,3	25,0	50,0	37,5	50,0	43,8	37,5	31,3	18,8	–	–

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z przedsiębiorcami współpracującymi z wioskami tematycznymi

3.4. Wizerunek wiosek tematycznych w środowisku lokalnym

Liderzy wiosek tematycznych określają swój wizerunek w środowisku lokalnym jako pozytywny. Na tę opinię wpływają następujące czynniki:

- wsparcie okazywane przez mieszkańców (liderzy mogą liczyć na pomoc),
- wzbogacanie przestrzeni wioski w obiekty małej architektury (np. place zabaw, siłownie plenerowe, wiaty, miejsca na ognisko), które powstają z inicjatywy liderów wiosek lub z uzyskanych przez nich funduszy z projektów),
- organizowane warsztaty, w których uczestniczą również mieszkańcy.

Liderzy czują się doceniani za działania na rzecz wioski. Liderzy, którzy są pomysłodawcami wioski, często angażują w swoje działania mieszkańców, przez co uzyskują ich poparcie. Dzięki współpracy obie strony mogą się lepiej poznać, a początkowa niepewność i strach zmieniają się w akceptację i aprobatę. Jednym z celów tworzenia wiosek jest aktywizacja społeczności wiejskich [Kłoczko-Gajewska 2018, s. 107].

Część liderów wiosek na początku działalności była niekorzystnie postrzegana przez społeczność lokalną, co było głównie wynikiem niepewności i braku wiedzy o tym, co ich sąsiedzi robią. Po pewnym czasie większość osób przekonała się do nich albo wręcz była dumna z powstałej w ich miejscowości wioski tematycznej. Niezaangażowani w jej tworzenie mieszkańcy często chwalą się tą atrakcją turystyczną rodzinie lub znajomym i polecają jej odwiedzenie (marketing szeptany). Początek tworzenia wioski tematycznej może być dla mieszkańców wsi zjawiskiem szokującym i przekraczającym ich wyobraźnię. Jednym z czynników osiągnięcia sukcesu jest przekonanie mieszkańców i władz samorządowych do nietuzinkowych pomysłów i włączenie ich do swoich działań [Neumeier 2012, s. 48–69; Kłoczko-Gajewska 2014, s. 57]. Warto podkreślić, że są również liderzy, którzy nie odczuwają krytyki, ale też czują się docenieni (tab. 3.10).

Tabela 3.10. Wizerunek wiosek tematycznych w środowisku lokalnym zdaniem liderów

Wioska tematyczna	Wizerunek wioski w środowisku lokalnym według lidera wioski	Uzasadnienie samooceny liderów wioski
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	ma nadzieję, że dobry	– wioska ma dobrą infrastrukturę, z której korzystają mieszkańcy: mały plac zabaw dla dzieci, wiaty, miejsce na ognisko; – Koło Gospodyń Wiejskich i Biblioteka Publiczna czasami wspierają ich w działalność.
Wieś Drewniana	praca wioski nie jest doceniana	– wioska nie ma wrogów czy ludzi, którzy krytykują jej działalność; – z powodu braku młodych i wykształconych mieszkańców praca nad wioską tematyczną często nie jest doceniana

Wioska tematyczna	Wizerunek wioski w środowisku lokalnym według lidera wioski	Uzasadnienie samooceny liderów wioski
Wioska Bulwy	ma nadzieję, że odbiór jest pozytywny	– organizowane są warsztaty dla lokalnego środowiska, tj. dla dzieci podczas ferii
Dawna Osada Tatarska	wioska jest rozpoznawalna	– młoda kadra, która współpracuje z okolicznymi wioskami tematycznymi; – organizowane są ogólnodostępne spotkania nt. kultury tatarskiej i regionalnej oraz dni kultury tatarskiej
Mleczna Wieś	wioska jest rozpoznawalna	– wioska jest identyfikowalna; – większość członków stowarzyszenia jest w zaawansowanym wieku, mają ograniczoną energię do działania; – wioska współpracują z innymi okolicznymi wioskami tematycznymi; – przed pandemią każdego roku organizowane było Święto Mleka
Kraina Rumianku	świetny	– wioskę odwiedził Minister Edukacji i Nauki
Słowiański Gród	obecnie raczej pozytywny (na początku działalności wioska była określana jako sekta)	– wioskę odwiedzają rodziny z sąsiednich miejscowości oraz zagraniczni goście; – mieszkańcy wioski angażują się w prowadzenie warsztatów, – młodzież może uczyć się tańczyć z ogniem
Wioska Kowalstwa	wioska wzbudza zazdrość wśród mieszkańców	– konflikt z radą gminy z powodu przebudowy kuźni, – sąsiedzka zazdrość wynikająca z rozbudowy posesji i tworzenia nowych obiektów, które przynoszą dochód
Einstein na Łące	pozytywny	– odczuwalne wsparcie mieszkańców, np. przy powstawaniu Izby Pamięci – mieszkańcy pomagali ją wyposażać, przynosili eksponaty, np. stuletnie łóżko, – mieszkańcy korzystają z altany, miejsca na ognisko, siłowni na powietrzu
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	obecnie dobry (na początku działalności mieszkańcy odnosili się do niej z rezerwą)	– obecnie mieszkańcy są zainteresowani bieżącymi sprawami wioski, – w różnych punktach w miejscowości umieszczono tzw. witacze
Wioska Gotów	wioska jest rozpoznawalna w środowisku	– wioska „przyjęła się” wśród mieszkańców gminy Hrubieszów i miejscowości Masłomęcz, – wiedza mieszkańców wsi o Gotach jest duża
Wioska Garncarstwa	bardzo dobry	– mieszkańcy wioski utożsamiają się z garncarzami
Wioska Fantasy	obecnie dobry (wcześniej pojawiały się skargi)	– kontakt wioski z mieszkańcami jest dobry; – wcześniej pojawiały się skargi na zbyt duży hałas na posesji

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Zapytano także przedsiębiorców i osoby przedsiębiorcze współpracujące z wioskami, jaki ich zdaniem jest ich wizerunek w środowisku lokalnym. Według 41,0% ankietowanych jest on bardzo dobry, 28,2% – dobry, 5,1% – pozytywny. Część respondentów (17,9%) odpowiedziała, że są rozpoznawalni. Jeden uznał, że jego wizerunek jest negatywny, ponieważ: „Raczej słaby, brak współpracy z gminą”. Natomiast dwóch ankietowanych oceniło swój wizerunek jako częściowo negatywny: „Ci co się zetknęli z efektem pracy – to dobre. Polityczne problemy, lokalne władze – zazdrość”, „Pół/na pół. Są osoby które nas kochają i wspierają. Część mówi, że ***⁶ jest niepotrzebny, to jest wydzielanie, turystyka niepotrzebna, dziura w drodze, miejsca pracy niepotrzebne. Wielkie spotkanie otwarte i dla radnych, ksiądz proboszcz – pod wrażeniem *** i zaprasza na dni otwarte. Są osoby zawistne. Ludzie tu dużo plotkują. Są niektórzy racjonalnie podchodzi do nas. Przez *** gmina bankrutuje – plotka”.

3.5. Przeszkody w tworzeniu przedsiębiorczości na wsi

Zdaniem Nuryatin et al. [2022, s. 152–160] i Putro et al. [2020, s. 151–158] rozwój potencjału wsi musi opierać się na inicjatywie, samodzielności i kreatywności społeczności lokalnej. Również Kutkowska [2012, s. 157] i Olejniczak [2021, s. 67] uważają, że rozwój obszarów wiejskich ma w znacznym stopniu charakter rozwoju lokalnego. A kluczowe są działania miejscowych społeczności, które wykorzystują endogeniczne zasoby obszaru. Istotną rolę w procesach rozwoju, wzrostu gospodarczego oraz utrzymania i powiększania przewagi konkurencyjnej przypisuje się obecnie czynnikom miękkim, które odnoszą się do wiedzy, kapitału ludzkiego i społecznego [Fiedor 2007, s. 35].

Na podstawie obserwacji i wywiadów z liderami i przedsiębiorcami w wioskach tematycznych można zauważyć kilka przeszkód w tworzeniu się przedsiębiorczości na wsi. Na podstawie obserwacji funkcjonowania wiosek tematycznych i współpracujących z nimi przedsiębiorstw widać, że część z nich nie przynosi dochodu, a prowadzona działalność jest traktowana bardziej jako hobby, pasja lub jako główny cel stawiana jest działalność społeczna na rzecz rozwoju miejscowości. Wiele wiosek prowadzonych jest przez osoby starsze, które nie mają następców. Osoby młode nie widzą sensu prowadzenia takiej wioski lub firmy związanej z turystyką czy edukacją, gdyż nie dostrzegają w tym źródła dochodu, a ponadto taka praca wiąże się z dużym zaangażowaniem, kreatywnością i proak-

⁶ W cytatach nazwę przedsiębiorcy zastąpiono przez ***, aby pozostał anonimowy.

tywnością. Starzenie się społeczeństwa oraz odpływ i migracja, zwłaszcza młodzieży, do miast dodatkowo zmniejsza szanse na tworzenie wiosek tematycznych czy przedsiębiorstw turystycznych na wsi.

Dotacje regionalne i granty często utrzymują stowarzyszenia i KGW. Organizacje te nie czują potrzeby zakładania działalności gospodarczej, gdyż wiązałoby się to z koniecznością prowadzenia bardziej skomplikowanej księgowości. Usługi księgowe to stały miesięczny wydatek, a wiele stowarzyszeń prowadzi działalność sezonową i nie stać ich na to. Sytuacja kół gospodyń wiejskich uległa zmianie wraz z uchwaleniem w 2018 r. ustawy o kołach gospodyń wiejskich⁷. Ustawa ta określa formy i zasady dobrowolnego zrzeszania się w KGW, tryb ich zakładania oraz organizację KGW działających na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. KGW od 2018 r. jest osobą prawną i podlega wpisowi do Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich [Olejniczak 2021, s. 70]. Dzięki temu KGW o charakterze formalnym⁸ może osiągać przychody nieprzekraczające 100 tys. złotych w roku podatkowym (art. 24 ust. 1 pkt 2 i 3) z określonych w ustawie źródeł (art. 24 ust. 1 pkt a–d), m.in. dotacji, darowizn, sprzedaży wyrobów sztuki ludowej i żywności regionalnej [Nowicki i Kucharski 2019, s. 101–102]. Liderka Wioski Strachów – Bajkowej Krainy Gotanii zwróciła uwagę podczas wywiadu, że zmiany prawne dają wiosce szansę na zachęcenie mieszkańców do działania.

Wiele osób współpracujących z liderami wiosek można uznać za osoby przedsiębiorcze. Jednak nieliczni zakładają własne firmy. Część nie chce stracić dodatków socjalnych, inne osoby są już w podeszłym wieku i nigdy wcześniej nie prowadziły żadnej firmy. Rękodziełem i sprzedażą produktów spożywczych często zajmują się gospodynie domowe, które nigdy nie pracowały poza gospodarstwem. Praca tych osób jest sezonowa lub nie jest prowadzona na taką skalę, aby uzyskać większy dochód, pozwalający na utrzymanie rodziny i firmy. Taka działalność jest dodatkowym dochodem.

Autorki, poszukując przedsiębiorców, z którymi mogłyby przeprowadzić wywiady, spotkały się z dość dużym oporem. Wiele osób obawiało się, że autorki chcą skontrolować ich działalność, nie chciało, aby ich wymieniano w opracowanych materiałach. Autorki podejrzewają, że takie osoby nie prowadzą legalnej działalności.

Kolejnym powodem odmowy udzielenia wywiadu był okres pandemii, skutkujący zmniejszonym ruchem turystycznym, zamknięciem lub zawieszeniem wielu działalności związanych z turystyką i edukacją. Niektóre osoby straciły zapał do dalszej pracy, natomiast część z przedsiębiorców dopiero wznawiała działalność i tworzyła plany na przyszłość. Ich zdaniem w tamtym momencie nie były odpowiednimi osobami do udzielenia autorkom informacji o prowadzonej działalności.

⁷ Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (Dz.U. z 2018 r. poz. 2202).

⁸ Obecnie koła gospodyń wiejskich prowadzą działalność formalnie jako „zarejestrowane” i nieformalnie jako „niezarejestrowane”.

Kolejną przeszkodą w rozwoju przedsiębiorczości na wsi jest kolektywizm odróżniający społeczność wiejską od miejskiej. Mieszkańcy wsi często uważają, że lepiej jest pomagać i pracować społecznie, częstować własnymi zbiorami czy wytworzonymi produktami, a nie je sprzedawać.

Warto w tym miejscu pochylić się nad problemem zawieszania działalności przez wioski tematyczne. Wywiady Kłoczko-Gajewskiej i Markiewicz [2018, s. 199] z liderami, którzy zrezygnowali z prowadzenia wioski tematycznej, wskazują, że przyczynami porzucenia takiej działalności były:

- kłopoty ze zdrowiem oraz sprawy rodzinne głównych aktywistów;
- zmiana profilu działalności;
- konflikty pomiędzy liderami a władzami gminnymi;
- konflikty wewnątrz wsi, które dotyczyły działalności wioski tematycznej;
- znalezienie pracy przez osoby zaangażowane w działalność wiosek;
- spadek zainteresowania działalnością wiosek tematycznych;
- zmęczenie.

Autorki, opracowując w 2022 r. listę wiosek tematycznych w Polsce Wschodniej, przeprowadziły również rozmowy z liderami wiosek, które zakończyły swoją działalność. Powodem były problemy zdrowotne głównych aktywistów oraz trudna sytuacja na granicach polsko-białoruskiej i polsko-ukraińskiej.

Aby podnieść poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, należy wdrożyć szereg działań:

- budować otwartość na innowacje,
- położyć nacisk na różnorodność przedsięwzięć,
- budować interakcje między rolnictwem a innymi rodzajami aktywności,
- łączyć prowadzone w skali lokalnej działania,
- wprowadzić jakościowe podejście do działań [Zrobek 2017, s. 353],
- zwiększyć efektywność i ofertę instytucji otoczenia biznesu w zakresie wsparcia przedsiębiorczości wiejskiej, a także poziom korzystania z ich usług,
- uprościć i ujednolicić przepisy i regulacje dotyczące działalności gospodarczej na wsi,
- podnosić kwalifikacje zawodowe i poziom wykształcenia przedsiębiorców [Bański 2015, s. 68; Subiak 2015, s. 103–16].

Atrakcje i ruch turystyczny w wioskach tematycznych

4.1. Produkty turystyczne wiosek tematycznych

Podstawą produktów turystycznych oferowanych odwiedzającym przez wioski tematyczne są zasoby, jakimi one dysponują. Inwentaryzacja zasobów wsi to pierwszy etap w tworzeniu wioski tematycznej [Mazurek-Kusiak 2020, s. 151–162]. Dla badanych 13 wiosek tematycznych Polski Wschodniej można zaproponować pewną syntezę posiadanych przez nie zasobów.

1. Zasoby kulturowe wsi:

- zasoby kultury materialnej: rękodzieło – garncarstwo (Łązek Garncarski); rzemiosło (Masłomęcz, Hołowno); tradycyjne metody wytwarzania przedmiotów i świadczenia usług (Masłomęcz, Hołowno); stroje ludowe – szlacheckie (Krypno); tatarskie (Studzianka); rumianek (Hołowno);
- zasoby kultury duchowej: obyczaje – szlachty sarmackiej (Krypno), wczesnosłowiańskie (Wólka Bielecka); obrzędy – wiejskie (Hołowno), wczesnosłowiańskie (Wólka Bielecka); tradycje – wiejskie (Hołowno); szlachty sarmackiej (Krypno); wczesnosłowiańskiej (Wólka Bielecka); obchody świąt – wiejskie (Hołowno); wczesnosłowiańskie (Wólka Bielecka); gusła – wczesnosłowiańskie (Wólka Bielecka); strachy (Mroczyń); zwyczaje – wiejskie (Hołowno), wczesnosłowiańskie (Wólka Bielecka); język – wiejski (Hołowno); gwara – wiejska (Hołowno); legendy – nazwa miejscowości (Krypno, Studzianka, Kuńkowce);
- zasoby kultury przestrzennej: położenie wsi – przy trakcie królewskim (Krypno), przy trakcie brzeskim, królewskim z Krakowa do Wilna (Studzianka), na trakcie handlowym z Krakowa na Litwę przez Urzędów, Bełżyce, Wojciechów, Kock i Łuków (Wojciechów); dostęp do wody (Wojciechów, Łązek Garncarski); zabudowania – wschodniej wsi (Hołowno), ślady zabudowy grodu słowiańskiego (Wólka Bielecka); architektura – drewniana (Borysówka, Hołowno), zabudowania pozostałości dworu i park dworski (Stefankowice, Mroczyń); krajobraz wiejski (Krypno Wielkie, Lipiny, Borysówka, Studzianki, Hołowno, Żeszczynka, Wólka Bielecka, Wojciechów, Stefankowice, Mroczyń, Masłomęcz, Łązek Garncarski, Kuńkowce).

2. Zasoby historyczne:

- stoczone bitwy i potyczki – Stefankowice, 5 września 1920 r., bitwa 15. Pułku Piechoty „Wilków” z kawalerią Budionnego;
- ważne wydarzenia historyczne – nadanie ziemi Tatarom i założenie mizaru (Studzianka); sposoby obronności wsi – gród obronny (Wólka Bielecka); wykopaliska archeologiczne: cmentarzysko birtualne założone przez Gotów (Moroczyn); wykopaliska archeologiczne: zespół osad i cmentarzysk Gotów z okresu rzymskiego (koniec II – koniec IV w.);
- postacie historyczne związane ze wsią – król Jan III Sobieski i Tatarzy wojownicy (Studzianka); Atanazy Międzyński Herb Suchekomnaty (Wólka Bielecka); Jan ze Szczekockich herbu Odrowąż – kasztelan lubelski, Michał Ostrowski – pierwszy kowal w 1920 r., Bronisław Pietrak – pomysłodawca spotkań kowali (Wojciechów); podchorąży Stanisław Bąk, zamordowany 25 września 1939 r. przez Armię Czerwoną; Wincenty Cierpisz vel Cierpisz, który założył pierwszą wytwórnię garncarską (Łązek Garncarski).

3. Zasoby przyrodnicze:

- fauna – sowy (Borysówka);
- flora – lipy (Borysówka); łąki (Żeszczynka, Wojciechów, Łązek Garncarski); rumianek (Hołowno); park dworski z XVII w. (Stefankowice);
- kompleksy leśne (Wólka Bielecka, Wojciechów, Łązek Garncarski);
- doliny rzek (Łązek Garncarski, Wojciechów);
- źródła – lewy dopływ rzeki Bystrej (Wojciechów);
- wąwozy – lessowe (Wojciechów).

W badanych wioskach tematycznych Polski Wschodniej ich zasoby materialne i niematerialne, a także idee niezwiązane z wiejskością miały znaczenie w stworzeniu specjalizacji danej wsi i określeniu jej motywu przewodniego. Warto zatem analitycznie zaprezentować poszczególne wioski pod kątem ich zasobów, a następnie pokazać etap drugi w procesie tworzenia wiosek tematycznych, czyli innowacyjne i oryginalne produkty, które wyróżnią daną wioskę w regionie lub całej Polsce.

Krypno jest dawną wsią królewską. Leży w gminie Krypno w powiecie monieckim (województwo podlaskie). Aktualnie funkcjonuje jako jedna wieś, choć tworzą ją dwie odrębne, znacznie oddalone od siebie osady, założone w różnym czasie na odrębnych zasadach. Przez wieki obie wsie „rozrosły się” i prawie połączyły, a odrębność pozostała w oficjalnych nazwach: Krypno Wielkie i Krypno Kościelne. Obecnie jednym z miejsc upamiętniających dawne zwyczaje i tradycje szlacheckie jest wioska tematyczna Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata [Mazurek-Kusiak i in. 2023]. Motyw przewodni wioski Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata to życie i gościnność polskiej szlachty. W tabeli 4.1 zaprezentowano zasoby wioski Krypno oraz produkty oferowane turystom wioski Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata wraz z produktami oferowanymi przez przedsiębiorców, którzy z wioską współpracują.

Borysówka to wieś położona w gminie Hajnówka, w powiecie hajnowskim (woj. podlaskie). Motyw przewodni Wsi Drewnianej to drewniana architektura

i dawne zawody związane z drewnem. W tabeli 4.2 zaprezentowano zasoby wsi oraz produkty oferowane turystom Wsi Drewnianej.

Wieś Lipiny położona jest w gminie Hajnówka, w powiecie hajnowskim (woj. podlaskie). Dawniej była to wieś królewska. Zgodnie żyją w niej mieszkańcy wyznań prawosławnego i rzymskokatolickiego [Mazurek-Kusiak i in. 2023]. Motyw przewodni Wioski Bulwy opiera się na kuchni regionalnej przygotowywanej na bazie ziemniaka. Produkty oferowane turystom Wioski Bulwy przedstawiono w tabeli 4.3.

Studzianka to wieś położona w gminie Łomazy, w powiecie bialskim (województwo lubelskie). Od 1679 r. do początku XX w. przybywali do wsi Tatarzy, stanowiła centrum życia i kultury muzułmańskiej [Mazurek-Kusiak i in. 2023]. Motyw przewodni Dawnej Osady Tatarskiej to kultura tatarska – zachowanie i kultywowanie sprawności tatarskich. Zasoby wsi oraz produkty oferowane turystom wioski tematycznej zaprezentowano w tabeli 4.4.

Żeszczynka to wieś położona w gminie Sosnówka, w powiecie bialskim (woj. lubelskie). Nazwa wsi pochodzi od staropolskiego słowa „reszt” (reszta, końcówka), od którego powstał wyraz Rzeszczynka, a następnie Żeszczynka [Mazurek-Kusiak i in. 2023]. Mleczna Wieś w Żeszczynie znana jest z hodowli krów mlecznych, czemu sprzyjają duże powierzchnie łąk. W związku z tym motywem przewodnim Mlecznej Wsi zostało mleko i jego przetwórstwo. Produkty oferowane turystom Mlecznej Wsi zostały zaprezentowane w tabeli 4.5.

Hołowno to wieś położona w gminie Podedwórze, w powiecie parczewskim (woj. lubelskie). Wieś słynie z tradycji uprawy rumianku. Motywem przewodnim Krainy Rumianku jest pokazanie życia i pracy, w tym korzystania z ziół, dawnych mieszkańców wsi poleskiej. Produkty oferowane turystom Krainy Rumianku prezentuje tabela 4.6.

Wólka Bielecka jest to wieś położona w gminie Milejów, w powiecie łęczyńskim (woj. lubelskie). Zrekonstruowano tu grodowe obiekty z X–XIII w., których ślady odkryli archeologowie w pobliskim Klarowie [Niedbał 2020, s. 165]. Motywem przewodnim Słowiańskiego Grodu zostały różne aspekty kultury życia Słowian oraz jej pozostałości we współczesnych świętach, zwyczajach i obrzędach ludowych. Zasoby Wólki Bieleckiej oraz produkty wioski tematycznej oferowane turystom zaprezentowano w tabeli 4.7.

Wojciechów znajduje się w gminie o tej samej nazwie, w powiecie lubelskim (woj. lubelskie). Jest typową wsią agroturystyczną, w której malownicze tereny, lessowe wąwozy, wzgórza oraz urokliwe lasy zachęcają do spacerów oraz wycieczek rowerowych. Ze względu na miejscowe zasoby motywem przewodnim wioski tematycznej stało się zachowanie i kultywowanie kowalstwa. W tabeli 4.8 zaprezentowano produkty oferowane turystom z Wioski Kowalstwa.

Stefankowice, położone w gminie Hrubieszów, w powiecie hrubieszowskim (woj. lubelskie), są usytuowane na niewielkich wzniesieniach, gdzie pola uprawne urozmaicają skupiska drzew i krzewów [Mazurek-Kusiak i in. 2023]. Dostępne

w wiosce zasoby (tab. 4.9) wpłynęły na wybór motywu przewodniego wioski tematycznej Einstein na Łące: krzewienie patriotycznych postaw i edukacja poprzez praktyczne doświadczanie otaczającego świata przyrody. W tabeli 4.9 zaprezentowano produkty oferowane turystom wioski Einstein na Łące.

Moroczyn to wieś położona w gminie Hrubieszów, w powiecie hrubieszowskim (woj. lubelskie). Miejscowość ta była ośrodkiem dóbr ziemskich, które należały do znakomitego rodu Rulikowskich, potem przeszły w ręce rodziny Tuszowskich, a następnie znalazły się w rodzinie Chrzanowskich [Kondrat 2006, s. 35]. Motyw przewodni Wioski Strachów – Bajkowej Krainy Gotanii zostały bajki. W tabeli 4.10 zaprezentowano zasoby wioski oraz produkty oferowane turystom.

Masłomęcz to wieś położona w gminie Hrubieszów, w powiecie hrubieszowskim (woj. lubelskie). Wieś słynie z największych w Europie cmentarzysk góckich oraz śladów po osadzie Gotów [Mazurek-Kusiak i Prukop 2016, s. 103–110]. Analiza zasobów Masłomęcza została zaprezentowana w tabeli 4.11. Motyw przewodni Wioski Gotów to popularyzacja kulturowo-historycznego dziedzictwa regionu hrubieszowskiego – odtwarzanie życia, rzemiosła i rytuałów ludzi, którzy mieszkali na tym terenie ok. 1700 lat temu. W tabeli 4.11 zaprezentowano produkty Wioski Gotów oferowane turystom.

Łązek Garncarski to niewielka wieś położona w południowej części sosnowych Lasów Janowskich, założona na śródleśnych polanach. Wieś wydzieliła się ze wsi Łązek Ordynacki. Początkowo nazywała się Bąki, dopiero później zaczęto ją nazywać Łązek Garncarski. Jest zlokalizowana w gminie Janów Lubelski, w powiecie janowskim (woj. lubelskie) [Mazurek-Kusiak i in. 2023]. Motyw przewodni Wioski Garncarstwa to garncarstwo. W tabeli 4.12 zaprezentowano zasoby wsi oraz produkty oferowane turystom Wioski Garncarstwa.

Kuńkowce to malownicza wieś położona nieopodal lasu i rzeki San. Znajduje się w gminie Przemyśl, w powiecie przemyskim (woj. podkarpackie). Motyw przewodnim Wioski Fantasy jest osada wzorowana na drewnianym średniowiecznym grodzie warownym, w którą wpleciono świat fikcji i baśni. W tabeli 4.13 zaprezentowano miejscowe zasoby oraz produkty oferowane turystom Wioski Fantasy.

Podsumowując powyższą analizę, warto zwrócić uwagę, że niektóre wioski tematyczne bardzo prężnie działają i stale rozwijają swoją ofertę o kolejne produkty, inne zaś oferują niewiele produktów i ich oferta turystyczna nie jest rozbudowywana. Warto też dodać, że przejawem myślenia kreatywnego w wioskach tematycznych jest tworzenie produktów, które wcześniej nie posiadały odpowiednich zasobów. Tworzenie produktów na potrzeby turystów to element przedsiębiorczości.

Pozytywnym aspektem analizowanych wiosek tematycznych jest to, że w większości z nich organizowane są imprezy cykliczne, odbywające się co roku, które stanowią autoreklamę wiosek. Syntetyczny zbiór takich imprez przedstawiono w tabeli 4.14. Szczegółowo zostały opisane powyżej w tabelach dotyczących danej wioski.

Niektóre wioski tematyczne zadbały szczególnie o zasoby kultury materialnej czy przestrzennej i stworzyły swego rodzaju muzea o charakterze regionalnym.

Niektóre też na bazie zasobów historycznych zadbały przede wszystkim o zachowanie pamięci narodowej. Syntetyczny wykaz tych miejsc znajduje się w tabeli 4.15, ich charakterystyka została zaprezentowana w tabelach dotyczących poszczególnych wsi tematycznych.

Tabela 4.1. Zasoby wsi Krypno oraz produkty oferowane turystom przez Przysiółek Szlachecki Pacową Chatę oraz współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	regionalne i etnograficzne aspekty wsi polskiej	– muzeum historyczno-etnograficzne – warsztaty edukacyjno-historyczne: • stroje szlacheckie – możliwość robienia zdjęć w szlacheckiej czapce, żupanie, sukni, • „Jak to dawniej było...” – zajęcia, podczas których można zobaczyć, jak wyglądały kiedyś codzienne obowiązki, np. mielenie na żarnach, pranie na tarze, prasowanie starym żelazkiem, ważenie na beźmianie, • warsztaty tkackie – tkanie na bardku bransoletki z muliny, pokaz tkania na krosnach, • wypiek podplomyków na piecu, • malowanie gotowych form gipsowych (np. obrazki, zwierzątka, serduszka), • warsztaty „Laleczki z chusteczki”; – zakup pamiątek, np. pamiątkowej monety z Pacowej Chaty
Kulturowe duchowe	tradycje sarmatów: w XVII w. (życie i zwyczaje szlachty)	– nauka tańca dworskiego lub ludowego z XVI i XVII w.
Historyczne	położenie przy trakcie królewskim	– Mała Galeria Królów Polskich, np. tablice z portretami królów oraz ciekawostki i anegdoty o królach
Przyrodnicze	las, otulina lasu	– zabawy na świeżym powietrzu, np. desko-chody, przeciąganie liny, równoważnia, rzut podkówną do kosza, szczudła; – zabawa z animacją na placu zabaw, np. „Dwie Wieże”, teatrzyk dla przedszkolaków; – Centrum Terapii Lasem – Katarzyna Simonienko, dobrostan osiągany poprzez kontakt ze środowiskiem leśnym

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.2. Zasoby wsi Borysówka oraz produkty oferowane turystom Wsi Drewnianej

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	dawne zawody związane z drewnem	– Szlak Drewnianych Zawodów – tablice z opisem zawodów: bednarz, drwal, kołodziej, snycerz, tracz; – warsztaty „Drewniany Artysta”, np. malowanie na drewnie, cięcie drewna; – Drewniana Olimpiada – gry i zabawy integracyjne, w których wykorzystuje się naturalne proste drewniane przyrządy. Podczas zajęć trwa nauka, jak rozpoznać gatunki drewna po usłojeniu i korze
Kulturowe przestrzenne	drewniana architektura	– Maciejukowa Zagroda – stary drewniany dom

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.3. Zasoby wsi Lipiny oraz produkty oferowane turystom Wioski Bulwy

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Przyrodnicze	tradycyjne potrawy kuchni regionalnej bazujące na ziemniakach	– warsztaty kulinarne, artystyczne i zajęcia rekreacyjne: • pakiet „Pierwsza przygoda z ziemniakiem”: warsztaty kulinarne „Zamieszany ziemniak”, warsztaty artystyczne „Bulwoludki”; fotobulwa – ścianka do zdjęć, „Bulwapiada”, czyli animowane gry i zabawy oraz poczęstunek ziemniaczanej bezy, • pakiet „Druga przygoda z ziemniakiem”: warsztaty kulinarne „Babka”, czyli nie tylko rodzina; warsztaty artystyczne Bulwastemple, Bulwapiada, • pakiet „Trzecia przygoda z ziemniakiem”: warsztaty kulinarne „Zakręcona bulwa”; warsztaty artystyczne „Kukielki bulbelki”; „Bulwapiada”, • „50 twarzy ziemniaka” – gra terenowa

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.4. Zasoby wsi Studzianka oraz produkty oferowane turystom przez Dawną Osadę Tatarską oraz współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	kultura tatarska i tatarskich wojowników	– Izba Pamięci Kultury Tatarskiej w Szkole Podstawowej w Studziance, np. zdjęcia i dokumenty, które ilustrują tatarską spuściznę; kwartalniki „Echo Studzianki”; banery zewnętrzne, które ilustrują historię tatarską w Studziance; reportaże radiowe i telewizyjne o Studziance; – Muzeum Wsi Podlaskiej w Studziance, np. wystawa broni tatarskiej, wystawa narzędzi i przyrządów gospodarstwa domowego używanych na wsi podlaskiej kilka dekad temu, m.in.: lodówka z początku XX w. (jeden z dwóch egzemplarzy w kraju), dwustuletni drewniany ul usytuowany w pniu drzewa; – pamiątki ze Studzianki, np. do zakupienia pamiątki nawiązującej do symboli studni i kultury tatarskiej w postaci koronkowych i haftowanych prac, biżuterii, rzeczy robionych z wikliny: studnie, kielichy, torby, osłonki na doniczki, flakony i inne produkty na – życzenie, rzeźbione w drewnie studnie, domki wsi – lubelskiej, produkty z wikliny i drewna na życzenie
Kulturowe duchowe	kultura tatarska i tatarskich wojowników	– spotkania z kulturą tatarską i regionalną; – Dni Kultury Tatarskiej – impreza coroczna – np. poznanie kultury, obyczajów i obrzędów tatarskich, potomków tatarskich
Kulturowe przestrzenne	mizar	– zwiedzanie cmentarza muzułmańskiego; – warsztaty genealogiczne; odczytywanie nagrobków na cmentarzu tatarskim; – murale – malowidła ściennie na przystankach autobusowych nawiązujące do tematyki tatarskiej i legendy o Studziance – zwiedzanie
Historyczne	nadanie ziemi tatarskim wojownikom przez króla Jana III Sobieskiego	– łucznictwo: np. nauka strzelania z łuku; warsztaty łucznictwa tradycyjnego; turnieje łucznicze, np. Tatarski Turniej Rodzinny czy Tatarski Turniej Łuczniczy; pokazy lokalnej grupy łuczniczej Tatarzynowie; – zawody biegowe: Tatarski Półmaraton, Tatarski Maraton, UltraTatar, Tatarski Bieg Ekstremalny, Tatarski Bieg Nocny; – sprawności tatarskie: rzucanie podkową i strzałą na odległość, przenoszenie tatarskich tarczy, pokonywanie ekstremalnego toru przeszkód; tatarski zwiadowca: biegi na orientację, gra terenowa „Poszukiwanie tatarskiego skarbu”, „Przygoda na Łysej Górze”, rajdy rowerowe i piesze śladami miejscowości tatarskich; spływy kajakowe

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.5. Zasoby wsi Żeszczynka oraz produkty oferowane turystom przez Mleczną Wieś oraz współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	architektura wiejska	– Ośrodek Kultury, Tradycji i Edukacji: • Izba Mleczna oferuje możliwość zapoznania się z wystawą przedmiotów służących do przerobu mleka, np. maselnice, wirówki, chłodziarki, dzbanki, kanki; • warsztaty bicia masła i wytwarzania sera, a także degustacje produktów wykonanych własnoręcznie z lokalnego mleka, np. masła, maślanki, lodów smakowych, serów białych i żółtych
Przyrodnicze	chów i hodowla krów mlecznych na dużych obszarach łąk	– Święto Mleka – impreza cykliczna, np. biesiadna piosenka mleczna; wiersz i praca plastyczna dotyczące tematyki mleka; strzelanie z bata; wyścig wożenia na taczkach; rzut lassem na krowie rogi, rzut workiem siana; przelewanie i przenoszenie mleka; bicie masła i wytwarzanie sera; degustacja produktów wykonanych z mąki i mleka oraz możliwość ich zakupu, np. sękaczy; – Farma Mleczna – zwiedzanie i demonstracja zautomatyzowanego procesu dojenia krów; degustacja mleka od krowy; – Agroturystyka Rossa – noclegi w budynku głównym, domkach, imprezy okolicznościowe; leśne SPA, jacuzzi, sauna; spacer po lesie; miejsce na ognisko i grill; zarybiony staw dla wędkarzy

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.6. Zasoby wsi Hołowno oraz produkty oferowane turystom przez Krainę Rumianku i współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	architektura wsi poleskiej	– Ośrodek Edukacji Regionalnej – budynek z salami do zajęć i ekspozycjami; • warsztaty etnograficzne i rękodzielnicze; • warsztaty od ziarna do chleba – uczestnicy poznają dawne sposoby uprawy zboża i jego przechowywania, można spróbować młócenia cepem, czyszczenia ziarna, mielenia w ręcznych żarnach, przygotowywania ciasta, chleba, słodkości i wypieku w piecu chlebowym; • warsztaty, np. słodkie kukielki; od włókna do tkaniny (z lnem); szalone tkaczki; motanki ceramiczne; dawne zajęcia domowe; zajęcia wielkonoce i bożonarodzeniowe i inne okolicznościowe
Kulturowe duchowe	tradycja wsi poleskiej	– warsztaty: teatralne, śpiewu starych pieśni ludowych – organizacja imprez okolicznościowych i uroczystości, np. wieczór panieński i kawalerski w stylu słowiańskim – plenery: artystyczne, malarskie
Kulturowe przestrzenne	architektura wsi poleskiej	– skansen: drewniane domy, stodoła, spichlerze – zwiedzanie; – Święto Krainy Rumianku – coroczna impreza, np. kiermasz produktów zielarskich; stoiska z produktami ekologicznymi i prozdrowotnymi; żywnością tradycyjną; pokazy destylacji ziół; tłoczenia olejków roślinnych, wypiekania podpłomyków z ziołami; konkursy związane z ziołami, aukcje dzieł sztuki, koncerty zespołów ludowych i potańcówki; – wiejskie SPA, sauna sucha, tężnia solankowa, beczka japońska, aromaterapia, – gry terenowe dla młodzieży, m.in. wyprawa po skarby
Przyrodnicze	uprawa rumianku	– Manufaktura Zielarska – budynek z salami zajęciowymi i ekspozycjami oraz uprawą ziół wokół budynku: • warsztaty ziół w medycynie ludowej, kuchni i kosmetyce – zajęcia prowadzone przez pracowników naukowych Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie oraz fitoterapeutów i naturoterapeutów, tematy np. wykorzystanie związków pochodzenia roślinnego w terapii chorób układu pokarmowego i nowotworów, • warsztaty zielarskie i ziołolecznicze – poznanie właściwości ziół; procesu destylacji olejków; tworzenie hydrolatów i olejków, w tym ze świeżego rumianku; wykonywania wyciągu olejowego z koszyczków rumianku lub kwiatów lawendy tradycyjną metodą, • wakacje z ziołami – pod kierunkiem instruktora z wioski rumianku można zrobić m.in. kiszonki, octy, syropy, naturalne kosmetyki oraz konfitury z kwiatów magnolii i młodych pędów świerka, herbatki, a także je zakupić, • warsztaty robienia pączków, które nie tuczą, • dzika, zdrowa i ziołowa kuchnia – praktyczny warsztat przygotowywania zdrowych i smacznych posiłków z roślin z ogrodu, łąki i pola, • warsztaty wytwarzania mydła glicerynowego – okazja do poznania historii mydła oraz zrobienia własnego i zabrania go ze sobą; – zielone szkoły dla dzieci i młodzieży; – sklep internetowy i sprzedaż stacjonarna produktów

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.7. Zasoby wsi Wólka Bielecka i produkty oferowane turystom przez Słowiański Gród oraz współpracujących z wioską przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	ślady wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego z X–XIII w. odkrytego przez archeologów w Klarowie	– pokazy: uzbrojenia, wykonywania pancerzy, przymierzalnia na stanowisku bojowym; – słowiańska dyskoteka, tańce dawne i konkurs taneczny z nagrodami; – pokazy mody wczesnośredniowiecznej i pierwotnej, – nauka pisania gęsim piórem, lakowanie korespondencji, pieczętowanie, szyfrowanie i utajnianie poczty; – drzeworyt i plecionkarstwo, np. wykonywanie paciorków i ozdób z modeliny oraz miedzi; – tkactwo – wykonywanie krajek na bardku, czyli wzorzystych pasów lub wstążek na małym narzędziu tkackim z cienkich drewnianych listewek; – prezentacja epoki kamiennej w sekcji pierwotnej – głównie narzędzi i broni krzemiennej, kamiennej i kościanej, strojów oraz rysowania krzemiennym rylcem na kamieniu; – lepienie z gliny metodą wałeczkowo-wstęgową; – strzelanie z łuku i procy; – kram z pamiątkami
Kulturowe duchowe	wierzenia Słowian	– widowiska plenerowe: obchody słowiańskich świąt, np. powitania wiosny, postrzyżyn, sobótki, dożynek – spotkania z historią, np. pokazy walk rytualnych, wiece i sojusze plemion, zaślubiny, ceremonie, obrzędy, wróżby, tańce z ogniem oraz warsztaty – pełne widowisko plenerowe z bractwem rycerskim i grupą wojów konnych – odwzorowana siedziba bóstwa opiekuńczego (gaj młodych dębów z posągami Świętowita) – posągi bogów w hełmach i pancerzach z wyrytymi imionami – kręgi kamienne – świder ogniowy do rytualnego krzesania ognia – kurhan i miejsce palenia stosów ofiarnych – kącina (świątynia) – magiczna wiekowa wierzba – majdan do wiecowania – szalas zielarki – naturalnie ukształtowany na wzniesieniu amfiteatr w zakolu rzeki – zarys fundamentów kaplicy romańskiej na planie krzyża

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe przestrzenne	kompleks osadniczy z X–XIII w.	– replika trzech typów wczesnośredniowiecznych grodów – grodu wieloczłonowego, pierścieniowego (na wyspie) i stożkowego, który posiada wszystkie elementy dla tego rodzaju obiektu obronnego o umocnieniach ziemno-drewnianych • w grodzie wieloczłonowym (gród właściwy/ siedziba bóstwa opiekuńczego i podgrodzie): pomost, przykopa, wał, ostrokół, bramy tunelowe, wieżowe i zatokowe, palisada, płot polski (zastrzone pale, między którymi przepleciono łożę), budynek muzeum, studnia zrębowa, wał, trebusz, katapulta, • w grodzie na wyspie (pierścieniowym): pomosty rozbierane, wał, płot polski (docelowo ma być palisadą), dwie furty do grodu, • w grodzie stożkowym – podgrodzie z przystanią
Historyczne	– Zamek w Zawieprzycach – Pałac Sonnenbergów w Kijanach	– Stowarzyszenie Chorągiew Zamku w Zawieprzycach Atanazego Miączyńskiego Herbu Suchekomnaty: • Muzeum Broni Białej w Ludwinie – broń sieczna, obuchowa, kłująca, stroje, meble, portrety, gabloty z pamiątkami, • Muzeum Broni Białej i Strojów XVII w. w Zawieprzycach, • Izba Regionalna w Kijanach: makatki, serwetki, wyszywane obrusy, naczynia, • budowa pomnika Powstańców Styczniowych w Spiczynie, • widowiska kostiumowe, • pokaz musztry dragonów, np. wystrzały z armat, moździerzy, muszkietów, spotkania z katem, • lekcje historyczne w Gminnej Bibliotece Publicznej w Ludwinie, np. na temat broni białej, kultury XVII w., gawędy staropolskiej, • dzieciniec historyczny – zabawy: kręgle, wianki, szyszki, kostki do gry, drewniane konie, poje-dynki na szable
Przyrodnicze	Nadwieprzański Park Krajobrazowy Rzeka Wieprz	– ścieżki spacerowe i rowerowe, – spływy kajakowe

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.8. Zasoby wsi Wojciechów oraz produkty oferowane turystom przez Wioskę Kowalstwa i współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	tradycje kowalstwa (pierwszy kowal w Wojciechowie Michał Ostrowski)	– Kuźnia Kowala Roman Czernieca – zwiedzanie kuźni i galerii wyrobów kowalskich, pokazy kucia metali z lekcją edukacyjną, opowieści kowala o rzemiośle – procesie obróbki metalu, kuciu i hartowaniu, zamawianie prac, zakup pamiątek, np. podkowy jako certyfikowanego produktu Polskiej Marki Turystycznej Krainy Lessowych Wąwozów; – Stowarzyszenie Kowali Polskich – Aleja Zasłużonych Kowali – uhonorowanie mistrzów kowalstwa – Pracownia Fusingu Klimaty w Starym Gaju – poznanie rodzajów szkła, warsztaty: malowanie pejzaży w szkłe, szklanych kwiatów; wyrób biżuterii ze szkła
Kulturalne duchowe	tradycje kowalstwa	– imprezy cykliczne: Ogólnopolskie Spotkania Kowali, Ogólnopolskie Warsztaty Kowalskie
Przestrzenne	położenie: trójkąt turystyczny: Nałęczów – Kazimierz Dolny – Puławy	– Szlak Tradycji Kowalskich
Historyczne	wieża obronno-mieszkalna – dzisiaj Wieża Ariańska	– Muzeum Kowalstwa – wystawa prac kowalskich, pieca kowalskiego; – Muzeum Regionalne – wystawa wyposażenia wojciechowskiej chałupy i kuchni z lat 1920–1930, ekspozycja narzędzi codziennego użytku, którymi posługiwali się mieszkańcy Wojciechowa, makieta średniowiecznego grodziska, warsztaty ostrzenia siekiery na ręcznej szlifierce, podkowa z masy solnej, wybite pamiątkowej monety, granie marsza kowalskiego na kowadle, podkówkowy test na inteligencję, opowieści o życiu codziennym kowala, legendy o podkowie szczęścia, sprzedaż pamiątek
Przyrodnicze	wzgórza, łąki i lasy graniczące z otuliną Kazimierskiego Parku Krajobrazowego lessowe wąwozy – Nowy Gaj, Lipcyk, Biała Droga	– Młyn Hipolit: Muzeum Mineralów Skamieniałości i Meteorytów, warsztaty: • geologiczne – poszukiwanie minerałów i ich rozpoznawanie, • paleontologiczne – poszukiwanie skamieniałości zwierząt, • płukanie złota, • „Geoart” – warsztaty edukacyjne paleontologiczno-plastyczne – odkrywanie informacji o wymarłych gatunkach prehistorycznych zwierząt oraz zdobienie ich modeli, • „Stemple z natury” – warsztaty malowania metodą stempli roślinnych nietypowych wzorów na tkaninach, • kosmetyczne – samodzielne przygotowanie kremów, maści, mydła, esencji do pielęgnacji skóry z użyciem naturalnych surowców, • bicie i odlewanie monet o nominalne 1 hipolita, • mobilne planetarium, • gra terenowa – z ręcznie rysowaną mapą należy dotrzeć do historycznych wyrobisk wapiennych i odnaleźć skrzynię ze skarbami, • dwie kopuły glampingowe: noclegowo-pobytowe; – Wojciechowskie Zoo – zwiedzanie, pokazy karmienia zwierząt; – szlaki piesze, rowerowe i nordic walking

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.9. Zasoby wsi Stefankowice oraz produkty oferowane turystom przez wioskę Einstein na Łące i współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	kuchnia z 1897 r. i kuchnia dworska, które wchodziły w skład nieistniejącego już kompleksu dworskiego z przełomu XIX i XX w.	– boisko piłkarskie; – opowieści o dawnym dworze
Kulturowe przestrzenne	krajobraz polskiej wsi	– miniskansen Stare Stefankowice – przybliżający obraz dawnej wsi
Historyczne	5 września 1920 r. – zwycięska bitwa 15. Pułku Piechoty Wilków nad kawalerią Budionnego	– Izba Pamięci Historii Stefankowic z wystawami: • etnograficzną, • „Ocalmy od zapomnienia. Gdzie ta młodość, gdzie te czasy” – dzieje miejscowości, • „oni walczyli za Ojczyznę” – 4. Pułk Piechoty Legionów, 9. Pułk Artylerii Polowej, 15. Pułk Piechoty Wilków; – piknik historyczny (rekonstrukcja bitwy pod Stefankowicami) – cykliczna impreza z posiłkiem z kuchni polowej; – biegi: Szlakiem Niepodległej, Tropem Wilków – trasę wyznaczają kopce i cmentarze z 1915 r., miejscowości, przez które prowadził tragiczny odwrót żołnierzy 4. Pułku Piechoty Legionów i szlak zwycięskich walk 15. Pułku Piechoty Wilków
Przyrodnicze	pozostałości pięciohektarowego parku krajobrazowego, z zachowanymi fragmentami XVIII-wiecznej regularnej kompozycji dworskiej drzew	– park dworski ze stanowiskiem sosny czarnej, buka purpurowego, magnolii japońskiej; – dęby pamięci – zwiedzanie

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.10. Zasoby wsi Moroczyn i produkty oferowane turystom Wioski Strachów – Bajkowej Krainy Gotanii

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	tradycja ustawiania strachów na polach	– wystawy plenerowe – dawne strachy polne
Kulturowe duchowe	bajki i legendy	– Plac Bajkowej Krainy – ustawione są bajkowe domki i drewniane figury postaci ze znanych bajek; – organizowane są gry i zabawy o tematyce bajkowej
Historyczne	– ruiny dworu Chrzanowskich (XVIII–XX w.); ruiny spichlerza z pierwszej połowy XIX w.; – kapliczka z ludową rzeźbą św. Jana Nepomucena z XVIII w. – wykopaliska archeologiczne od czasów kamienia do Piastów	– ścieżka historyczno-edukacyjna Dwór w Moroczynie; – makietę Dworu Chrzanowskich; – wystawa fotograficzna przedstawiająca obiekty w Moroczynie; – mogiła podchorążego Stanisława Bąka – wystawa plenerowa poświęcona prowadzonym w Moroczynie wykopaliskom archeologicznym – cmentarzysko brytualne założone przez Gotów
Przyrodnicze	pozostałość po dworskim parku krajobrazowym o powierzchni 15 ha, w którego otoczeniu jest staw	– teren prywatny

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.11. Zasoby wsi Masłomęcz oraz produkty oferowane turystom przez Wioskę Gotów i współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	kompleks osadniczy gockich plemion	– warsztaty archeologii doświadczalnej, np. nauka naturalnego tkactwa, farbiarstwa, jadła Gotów, wykonywania paciorków szklanych, produkcji naczyń; – pokazy walki gladiatorów, strzelanie z łuku; – Sklepik Wioski Gotów – do nabycia są publikacje książkowe, bawełniane torby, biżuteria i biżuteria szklana wyrabiana na wzór biżuterii noszonej przez Gotki
Kulturowe duchowne	siedziby gockich plemion	– Biesiada Archeologiczna – cykliczna impreza – stanowiska rzemieślnicze grup rekonstrukcyjnych, dawne techniki metalurgiczne, tkackie, przędzalnicze, jubilerskie, kowalskie, garncarskie, ceramiki mincerskie
Kulturowe przestrzenne	siedziby gockich plemion	– Skansen Wioska Gotów – zwiedzanie zrekonstruowanej osady z przewodnikiem, chat tematycznych prezentujących różne rzemiosła, jakimi trudnili się Goci, np. chatę garncarza, kowala, tkaczki, wojownika; żywe lekcje historii, np. strój, praca, uzbrojenie
Historyczne	wykopaliska archeologiczne zespołu osad i cmentarzysk Gotów z okresu rzymskiego (koniec II–koniec IV w.) pałac Pohoreckich w Czumowie	– Centrum Dziedzictwa Archeologicznego i Kulturowego. Laboratorium Historiae Gothorum (w budowie, prognozowany termin ukończenia: 2025 r.); – Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie z wystawami: Archeologia, Historia, Etnografia, Sztuka; – zwiedzanie z Przewodnikiem Hrubieszowskim – Anną Gałąn – Gościniec Królewski Kąt Mariana Pawłaka: • Izba Pamięci Regionalnej – przedstawia historię i tradycje regionu hrubieszowskiego, zbiory archeologiczne, historyczne, etnograficzne, numizmatyczne, które udało się pozyskać z hrubieszowskich gospodarstw, strychów, komórek, piwnic i składnic złomu, • freski autorstwa artysty plastyka Wiesława Misiaka przedstawiające postaci mające wpływ na losy tych ziem, • wystawa, Pracujący Hrubieszów ocalić od zapomnienia poświęcona zakładom pracy w Hrubieszowie – kilkadziesiąt plansz z fotografiami i tekstami, które dotyczą zakładów pracy, w tym wykaz wszystkich zlikwidowanych zakładów, stan zatrudnienia w momencie rozkwitu, profil działalności i najbardziej zasłużeni dyrektorzy i prezesi, • Izba Pamięci poświęcona prof. dr. hab. Wiktorowi Zinowi, który był wybitnym historykiem architektury urodzonym w Hrubieszowie
Przyrodnicze	Pola uprawne, tereny rolnicze	– olejarnia Zielony Olej – własne produkty wytwarzane w olejarni usługi – tłoczenie oleju, prażenie nasion (z nasion dostarczonych przez klienta lub własnych: sezamu, lnu, rzepaku, pestek dyni i słonecznika), konfekcjonowanie, produkcja kontraktowa; maszyny i urządzenia – firma projektuje i udoskonala maszyny do tłoczenia oleju, a także pomaga w doborze urządzeń i technologii produkcyjnych; sklep internetowy i stacjonarny firmowy z olejami, kosmetykami naturalnymi; – Gospodarstwo Agroturystyczne Pokoje na Górcze; – Agroturystyka Zacisze; – Agroturystyka nad Bugiem

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.12. Zasoby wsi Łązek Garncarski oraz produkty oferowane turystom przez Wioskę Garncarstwa i współpracujących z nią przedsiębiorców

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe materialne	Wincenty Cierpis vel Cierpisz – założył pierwszą wytwórnię garncarską	– warsztaty: toczenie naczyń na kole garncarskim w pracowni Adama Żelazko
Kulturowe duchowe	tradycje garncarstwa	– Ogólnopolskie Spotkania Garncarskie – impreza cykliczna; • pokazy: budowa pieca kopułowego; wypalanie naczyń w piecach z różnych zakątków Polski i Europy, techniki toczenia naczyń glinianych, • warsztaty: toczenie naczyń na kole garncarskim, prezentacja różnych technik toczenia naczyń glinianych, ceramiki dawnej; kulinaria, • wykłady na temat ceramiki kuchennej i stołowej, • zakupy – gliniane naczynia i zabawki
Kulturowe przestrzenne	bliskość lasu, dostęp do gliny na polach uprawnych i w rzece	– oznakowane miejsca po byłych i obecnych pracowniach garncarskich
Historyczne	tradycje garncarstwa i aspekty życia na wsi janowskiej	– Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskich – wystawa wyrobów garncarskich w Ośrodku Edukacji Ekologicznej w Janowie Lubelskim
Przyrodnicze	– sosnowe lasy i śródleśne polany – Rzeka Bukowa, Park Krajobrazowy Lasy Janowskie	– Park Naukowo-Rekreacyjny Zoom Natury Sp. Zoo • Laboratorium Zoom Natury w Janowie Lubelskim – ukazuje florę i faunę za pomocą nowoczesnych środków multimedialnych, sensoryczno-ruchowych oraz warsztatowych, • Laboratorium Awifauny i Troposfery - można zapoznać się ze zjawiskami atmosferycznymi, bogactwem awifauny janowskiej oraz zasadami aerodynamiki, • Laboratorium Runo Leśne - można rozwijać umiejętności obserwacji przyrody, • Laboratorium Energii i Recyklingu; – Winnica Dwa Wzgórza w Modliborzycach – zwiedzanie z degustacją win, opowieści o winnicy i pracach podczas winobrania, dzień otwarty, sprzedaż win na miejscu i z wysyłką; – Kasina Zagroda – noclegi i warsztaty; – Muzeum Przyrodnicze w Ośrodku Edukacji Ekologicznej w Janowie Lubelskim; – spływy kajakowe; – ostoja dawnego tarpana; – szlaki piesze, rowerowe, konne, narciarskie

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.13. Zasoby wsi Kuńkowce oraz produkty oferowane turystom Wioski Fantasy

Rodzaj zasobów	Zasoby	Produkty na bazie dostępnych zasobów
Kulturowe duchowe	– literatura magii i miecza, świata fikcji i baśni, m.in. powieści, takich jak <i>Władca pierścieni</i>, <i>Hobbit</i>, cykl opowiadań i powieści o Wiedźminie, baśnie braci Grimm, polskie legendy i baśnie; – kontekst czasowy średniowiecznej Polski	– cykliczne wydarzenia: Piknik Słowiański, Festyn Majowy, Noc Kupały, święta lokalne i społeczne, – gra zimowa w świecie <i>Pieśni lodu i ognia</i> George’a Martina, – terenowe gry i zabawy dla dzieci i młodzieży, – rekonstrukcja bitew średniowiecznych i ze świata baśni
Kulturowe przestrzenne	tradycyjna średniowieczna drewniana zabudowa	– Drewniany Gród Warowny: sieć fortyfikacji z palisadą, wieżami i wałami obronnymi, fort obronny z kaszelem, karczma, łaźnia, kuźnia, stajnia oraz dziesięć średniowiecznych chat
Historyczne	kontekst historyczny okres zaboru austro-węgierskiego	– Fort VIII Łętownia zbudowany w latach 1854–1855 w czasie kryzysu związanego z wojną krymską
Przyrodnicze	– las – sąsiedztwo z Przemysko-Dynowskim Obszarem Chronionego Krajobrazu	– gry terenowe, – pomniki przyrody, – ścieżki spacerowe

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.14. Imprezy cykliczne w wioskach tematycznych Polski Wschodniej

Nazwa wioski	Impreza cykliczna
Dawna Osada Tatarska	– Spotkania z Kulturą Tatarską i Regionalną, – Dni Kultury Tatarskiej, – Tatarski Maraton, – Tatarska Piątka, – Ultra Tatar
Mleczna Wieś	– Święto Mleka
Kraina Rumianku	– Święto Krainy Rumianku
Wioska Kowalstwa	– Ogólnopolskie Spotkania Kowali, – Ogólnopolskie Warsztaty Kowalskie
Einstein na Łące	– Piknik Historyczny z rekonstrukcją bitwy pod Stefankowicami, – Biegi: Sztafetowy Szlakiem Niepodległej, Tropem Wilczym
Wioska Gotów	– Biesiada Archeologiczna
Wioska Garncarstwa	– Ogólnopolskie Spotkania Garncarskie
Wioska Fantasy	– Noc Kupały

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Tabela 4.15. Muzea regionalne i miejsca pamięci narodowej w wioskach tematycznych Polski Wschodniej

Nazwa wioski	Muzea regionalne i miejsca pamięci narodowej
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	– Muzeum historyczno-etnograficzne
Dawna Osada Tatarska	– Izba Pamięci Kultury Tatarskiej, – Muzeum Wsi Podlaskiej w Studziance, – Murale związane z historią miejscowości
Mleczna Wieś	– Ośrodek Kultury, Tradycji i Edukacji: Izba Mleczna
Kraina Rumianku	– Ośrodek Edukacji Regionalnej, – Skansen
Słowiański Gród	– park historyczny – replika trzech typów wczesnośrednio-wiecznych grodów, – Muzeum Broni Białej w Ludwinie, – Muzeum Broni Białej i Strojów XVII w. w Zawieprzycach
Wioska Kowalstwa	– Muzeum Kowalstwa, – Kuźnia Kowala R. Czernieca, – Muzeum Regionalne, – Aleja Zasłużonych Kowali, – Młyn „Hipolit” – Muzeum minerałów, skamieniałości i meteorytów
Einstein na Łące	– Izba Pamięci Historii Stefankowic, – Miniskansen „Stare Stefankowice”, – Skwer artylerzystów przed kuźnią – upamiętniający sześciu artylerzystów, – sosna upamiętniająca bestialsko zabita sanitariuszkę Teresę Grodzińską, – dęby upamiętniające żołnierzy katyńskich, którzy dostali krzyże Virtuti Militari za udział w bitwie (Dolina „Wilków”)
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	– wystawa plenerowa poświęcona wykopaliskom archeologicznym prowadzonym w Moroczynie, – wystawa plenerowa przedstawiająca dawne strachy polne – makiety chat wiejskich, – ścieżka historyczno-edukacyjna „Dwór w Moroczynie” – wystawa fotograficzna przedstawiająca obiekty zabytkowe w Moroczynie i działalność KGW, – makietę dworu Chrzanowskich, – mogiła podchorążego Stanisława Bąka
Wioska Gotów	– Skansen Wioska Gotów – Centrum Dziedzictwa Archeologicznego i Kulturowego – Laboratorium Historiae Gothorum (w budowie), – Gościniec „Królewski Kąt” Mariana Pawłaka, – Muzeum im. Stanisława Staszica w Hrubieszowie
Wioska Fantasy	– wybudowane w stylu średniowiecznym sieć fortyfikacji z palisadą, wieżami i wałami obronnymi, fort obronny z kasztelem, karczma, łaźnia, kuźnia, stajnia oraz dziesięć średniowiecznych chat, – Fort GHW VIII „Łętownia”

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Turyści odwiedzający wioski tematyczne konsumują oferowane produkty kultury materialnej, duchowej czy historycznej, ale także zaspokajają swoje potrzeby żywieniowe w ramach dostępnych ofert wiosek tematycznych.

4.2. Kulinarne produkty wiosek tematycznych

Oferta gastronomiczna poszczególnych wiosek tematycznych powinna opierać się na tradycji regionu oraz istniejących na danym terenie zasobach przyrodniczych [Podolska i Niedźwiecka-Filipiak 2016, s. 117–135]. Motyw kulinarny również może wpływać na rozpoznawalność wioski tematycznej. Ważnym kapitałem w tworzeniu oferty kulinarnej wiosek tematycznych są umiejętności i przepisy lokalnych mieszkańców [Mazurek-Kusiak 2011, s. 814–825]. Odtworzenie dawnego produktu kulinarnego może być we współczesnych warunkach trudne, ale jest możliwe. Innowacyjne przepisy inspirowane dawnymi recepturami to prognozowany kierunek rozwoju wiejskiej gastronomii w wioskach tematycznych.

W tabeli 4.16 zostały zaprezentowane specyficzne propozycje kulinarne oraz innowacyjność produktów lokalnych przedsiębiorców, często współpracujących z wioskami tematycznymi.

Tabela 4.16. Charakterystyczne produkty kulinarne wiosek tematycznych i przedsiębiorców z nimi współpracujących

Nazwa wioski	Charakterystyczne produkty kulinarne
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	potrawy szlacheckie: – kasza pęczak z mięsem i warzywami, – pierogi, – podplomyki na piecu, – chleb wieloziarnisty na zakwasie
Wieś Drewniana	wypiekane regionalne ciasteczka Drewniaka, które są wyciskane ręczną maszynką
Wioska Bulwy	potrawy z ziemniaka: – ziemniaczana babka, – ziemniaczana hopa – inna wersja babki ziemniaczanej z dodatkiem kaszy, – ziemniaczana kiszka, – ziemniaczane bezy, – lipowa herbata
Dawna Osada Tatarska	potrawy tatarskie: – czebureki, – pilaw, – pieróg tatarski

Nazwa wioski	Charakterystyczne produkty kulinarne
Mleczna Wieś	produkty mleczne: – mleko prosto od krowy – z dojarki, – masło ubite w maselnicy, – ser zrobiony ręcznie, – sękacz
Kraina Rumianku	produkty ekologiczne z ziół i owoców: – konfitura z rumianku serwowana z lodami, – zupa żebraczki Anastazji z grzankami z ziół Oferta warsztatowa: Wakacje z ziołami – pod kierunkiem instruktora z Wioski Rumianku można zrobić m.in: kiszonki, octy, syropy, konfitury z kwiatów magnolii i młodych pędów świerka, herbatki ziołowe i rumiankowe; „Kuchnia – dzika, zdrowa i ziołowa” – praktyczny warsztat przygotowywania zdrowych i smacznych posiłków z roślin z ogrodu, łąki i pola, kiszenie i octowanie jako prosty sposób przetwarzania owoców i warzyw w zdrową żywność, przygotowywanie mieszanek ziołowych – sole i pasty na cały rok, zastosowanie jadalnych kwiatów nie tylko jako ozdób na talerzu, przygotowywanie znanych dań w nowej odsłonie – pasztety, zapiekanki, pierogi, racuchy, sałatki, placki, dania jednogarnkowe, poznanie siły soków, wypieki chlebowe i ciast oraz degustacja. Pastyła Poleska – lokalny smakołyk; rodzaj żelków bez cukru, za to z ogromną ilością witamin i składników odżywczych; jest owocową przekąską w formie naleśniczków z owoców lub owocowych rolek. Pastyła występuje w wielu wariantach, m.in. truskawkowym, wieloowocowym, jabłkowym, z czarnej porzeczki, jagodowym, malinowym, morelowym, śliwkowym, żurawinowym, rokitnikowym. Do zakupienia na miejscu lub wysyłkowo u Tomasza Lutomskiego.
Słowiański Gród	potrawy wczesnośredniowieczne: – zupa z pokrzywy (nagroda w konkursie Nasze Kulinarne Dziedzictwo – Smaki Regionów), – kasza pęczak w sosie grzybowym z kawałkami drobiu (nagroda w konkursie Nasze Kulinarne Dziedzictwo – Smaki Regionów), – kasza jaglana z miodem i bakaliami, – jagnięcina po słowiańsku, – groch z kapustą, – chwaściki – ciasto z miętą smażone na głębokim oleju, – tradycyjny kołacz, – pieczenie podłomyków warsztaty prezentujące narzędzia kuchenne (blachy, ceramiki, kotły żelazne, piec, wędzarka) i degustacja potraw kuchni słowiańskiej
Wioska Kowalstwa	syrop z kwiatów czarnego bzu i innych ziół wykonany metodą ekologiczną – produkowany w Młynie Hipolit

Nazwa wioski	Charakterystyczne produkty kulinarne
Einstein na Łące	potrawy z kuchni wojskowo-polowej wykonywane przez L. Mizerskiego: – grochówka, – bigos, – golonka, – kawa zbożowa potrawy z lawendą wykonywane przez Renatę Mirowską-Cibis w Lawendowym Poletku: – lawendowy sernik, – lawendowa kawa
Wioska Gotów	gockie jadło w kociołkach z ogniska: – mięsny gulasz z kaszą pęczak, – kurczaki i inne mięsiwa nad ogniskiem, – mięsa na ciepło – wodzarka, – wypiekane chleby, podpłomyki, – smalec Olejarnia Zielony Olej; oleje z: czarnuszki, ogórecznika, orzecha włoskiego, ostropestu pestek dyni, rokitnika, wiesiołka, konopny, lniany, rydzowy z lnianki siewnej, kameliowy), rzepakowy. W zależności od rodzaju oleje można go wykorzystać w kuchni m.in. jako dodatek do potraw – dań mięsnych, ciast, naleśników, past warzywnych, pesto, placzków, sałatek, soków, surówek, twarożków, zup, w zastępstwie masła do polania pieczywa
Wioska Garncarstwa	placki jaglane, gryczaki oferta winnicy „Dwa Wzgórza” w Modliborzycach: wino białe oraz wino „pierwszy mróz”: Hiberna, Seyval, Bianca, Blanc, Jutrzenka, Vidal Blanc; wino szare – Rondo, Leon Millot, Marechal Foch
Wioska Fantasy	kuchnia średniowieczna: – gryczaki, – kiszka ziemniaczana, – kaszanka

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Podsumowując aspekt kulinaryny oferty wiosek tematycznych Polski Wschodniej, warto zwrócić uwagę, że jest on, z nielicznymi wyjątkami, jeszcze słabo zagospodarowany w ofercie turystycznej. Może być zatem podstawą dalszego rozwoju wiosek tematycznych w przyszłości.

4.3. Wielkość i sezonowość ruchu turystycznego oraz segmentacja turystów

Polska jest krajem o klimacie umiarkowanym, który w różnych porach roku zachęca do wyjazdów na wieś i doświadczania wiejskich atrakcji. Wieś jest piękna o każdej porze roku, ale w pewnych miesiącach i porach roku turyści przyjeżdżają najchętniej. Kwestia wielkości, sezonowości oraz segmentacji ruchu turystycznego w badanych wioskach tematycznych Polski Wschodniej została zaprezentowana syntetycznie w tabeli 4.17.

Tabela 4.17. Ruch turystyczny w 13 wioskach tematycznych Polski Wschodniej

Nazwa wioski	Wielkość ruchu rocznie (liczba turystów)	Obsługiwany segment turystów	Kraj pochodzenia turystów	Rozkład sezonowy ruchu turystycznego
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	1000	grupy zorganizowane, przedszkola, grupy szkolone z klasy I–VIII, młodzież starsza (rzadko), dzieci ze specjalnymi potrzebami, osoby z domów środowiskowych, grupy półkolonijne	Polska, Litwa, Łotwa	maj, czerwiec, wrzesień, październik
Wieś Drewniana	100	grupy zorganizowane, dzieci, osoby późnodorosłe	Polska, Litwa, Łotwa, Ukraina	maj–sierpień wioska jest otwarta po wcześniejszym uzgodnieniu telefonicznym
Wioska Bulwy	200	grupy zorganizowane, dzieci, młodzież, dzieci ze specjalnymi potrzebami, dorośli	Polska, Litwa, Łotwa, Niemcy	maj, czerwiec, wrzesień, październik wioska jest otwarta po wcześniejszym uzgodnieniu telefonicznym
Dawna Osada Tatarska	200–kilkaset	zorganizowane grupy dzieci i młodzieży, dorośli, osoby późnodorosłe, rodziny z dziećmi	Polska, Włochy, Anglia, USA, Holandia, Malta, Węgry, Irlandia, Czechy, Łotwa	czerwiec–wrzesień
Mleczna Wieś	100–kilkaset	zorganizowane grupy dzieci i młodzieży, dorośli, osoby późnodorosłe, rodziny z dziećmi	Polska, Włochy, Holandia, Malta, Węgry, Irlandia, Czechy, Łotwa	czerwiec–wrzesień

Nazwa wioski	Wielkość ruchu rocznie (liczba turystów)	Obsługiwany segment turystów	Kraj pochodzenia turystów	Rozkład sezonowy ruchu turystycznego
Kraina Rumianku	40 000	zorganizowane grupy dzieci i młodzieży, dorośli, osoby późnodorośle, rodziny z dziećmi, klienci biznesowi, turyści indywidualni	Polska, Anglia, Włochy, Holandia, Węgry, Irlandia, Czechy, Ukraina, Niemcy	całoroczny, największy ruch od maja do września
Słowiański Gród	2000	zorganizowane grupy, wycieczki szkolne, półkolonie, rodziny, grupy integracyjne dorosłych, osoby późnodorośle, osoby indywidualne	Polska, Węgry, Ukraina, Niemcy, Grecja	czerwiec, lipiec, wrzesień wioska jest otwarta po wcześniejszym uzgodnieniu telefonicznym lub e-mailowym
Wioska Kowalstwa	4000	dzieci i młodzież, dorośli, kuracjusze, klienci biznesowi, rodziny z dziećmi, goście zagraniczni – urzędnicy ambasadorzy, grupy zorganizowane, osoby indywidualne	Polska i 50 innych krajów świata	maj–październik w wakacje odbywają się kolonie i półkolonie w okresie zimowym bardzo mało osób odwiedza, głównie rodziny z dziećmi z Warszawy i Lublina.
Einstein na Łące	1000	zorganizowane grupy, wycieczki szkolne, osoby późnodorośle, osoby dorosłe, rodziny z dziećmi, osoby indywidualne	Polska	maj–sierpień
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	800	zorganizowane grupy, przedszkola, szkoły podstawowe do V klasy, osoby indywidualne – głównie rodziny z dziećmi, młodzież	Polska	maj–sierpień
Wioska Gotów	6000	zorganizowane grupy, przedszkola i szkoły, dorośli, uczestnicy szkoleń firmowych, turyści indywidualni, rodziny z dziećmi, osoby późnodorośle	Polska, Ukraina, Niemcy, Wielka Brytania, Argentyna	maj–październik
Wioska Garncarstwa	100	miłośnicy garncarstwa, młodzież szkolna	Polska, Ukraina, Niemcy	czerwiec–sierpień
Wioska Fantasy	30 000	miłośnicy fantastyki, młodzież szkolna – wycieczki, dorośli	Polska	maj–wrzesień

* osoby późnodorośle – osoby po 60. roku życia

Źródło: oprac. na podst. wywiadów przeprowadzonych z liderami wiosek tematycznych

Warto podkreślić, że badania były prowadzone po okresie pandemii i liczba osób odwiedzających nie była duża. Podawane liczby mogły być zaniżone i nie oddawać rzeczywistego stanu. Najwięcej, ok. 30–40 tys. osób odwiedzających, zadeklarowały dwie wioski – Wioska Fantasy i Kraina Rumianu. W innych wioskach ruch określano na poziomie od 100 do kilkuset osób.

Biorąc pod uwagę segmenty turystów, należy stwierdzić, że były to grupy od czterolatków do późnodorosłych. Dwie wioski: Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata i Wioska Bulwy zadeklarowały pobyt turystów ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi. Wioski najczęściej są odwiedzane przez grupy wycieczkowe. Gośćmi wiosek są też osoby indywidualne, a wśród nich głównie rodziny z dziećmi i osoby późnodorośle.

Turystami najczęściej odwiedzającymi wszystkie wioski byli Polacy. Jednak liderzy wiosek wymienili także wiele innych narodowości europejskich. Bardzo atrakcyjna dla obcokrajowców okazała się Wioska Kowalstwa, którą odwiedzili turyści z pięćdziesięciu różnych krajów.

Jedynie Kraina Rumianu prowadzi intensywną działalność przez cały rok, co ma związek z zagospodarowaniem budynków oraz wzmożonym ruchem turystycznym od maja do października. Zarówno wielkość ruchu turystycznego, jak i jego sezonowość mogą być podstawą do dalszego rozwoju wiosek tematycznych.

Edukacja, wychowanie i wypoczynek w wioskach tematycznych

Szeroko rozumiana edukacja staje się stopniowo priorytetem rozwoju człowieka w XXI w. Bez względu na rodzaj pracy, miejsce zamieszkania, tryb życia oraz wiek świadomość edukacyjna społeczeństwa wzrasta. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym, postępem technicznym, poprawą warunków życia funkcje społeczne (turystyka, rekreacja i edukacja) na obszarach wiejskich nabierają nowego znaczenia. Wioski tematyczne są coraz częściej odwiedzane przez społeczeństwo, a edukacja i turystyka w Polsce nabierają nowego i szerszego znaczenia w kształtowaniu charakteru człowieka. Ludzie coraz częściej wybierają krajowe i lokalne miejsca wypoczynku, chcąc dogłębniej poznać walory przyrodnicze, kulturowe czy historyczne poszczególnych regionów. Dodatkowo

Treść terminu „edukacja”		Naczelna idea edukacyjna
Nauczanie	Uczenie się	
1. _____	_____	edukacja dorosłych (<i>adult education</i>)
Nauczanie	Uczenie się	
2. _____	_____	kształcenie ustawiczne (<i>lifelong education</i>)
		edukacja permanentna (<i>continuing education</i>)
Nauczanie	Uczenie się	
3. _____	_____	całozyciowe uczenie się (<i>lifelong learning</i>)

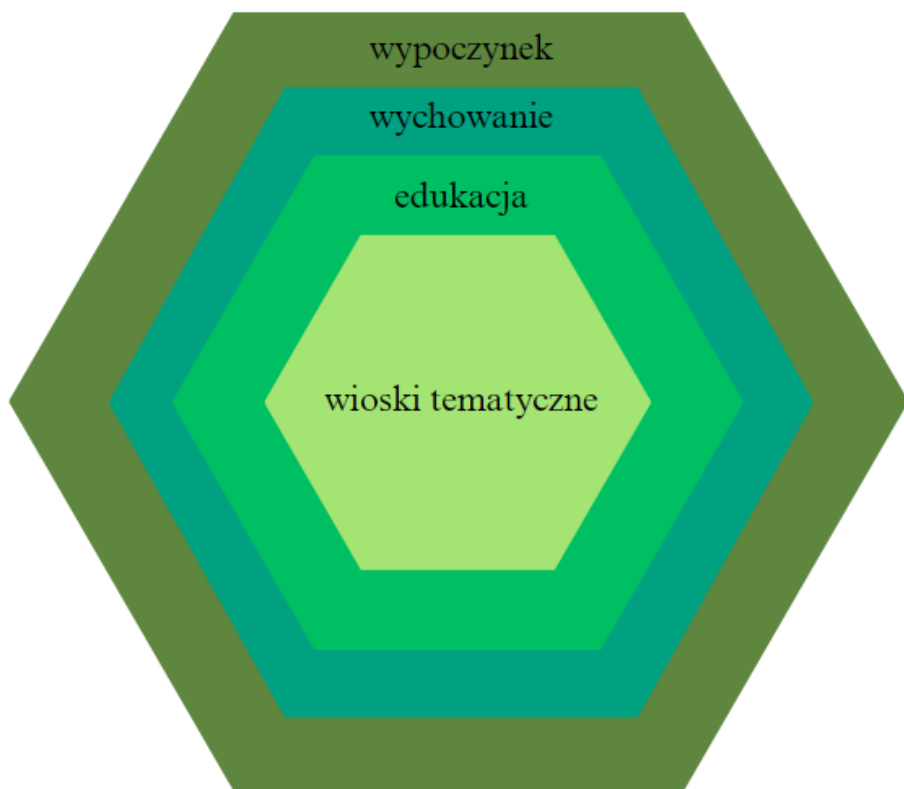
Rysunek 5.1. Zmienność znaczenia terminu „edukacja” w odniesieniu do ludzi dorosłych

Źródło: Malewski [2010, s. 45]

warto zaznaczyć, iż obecnie coraz bardziej powszechne staje się spędzanie wolnego czasu w nieskażonym środowisku, w otoczeniu przyrody, w co wpisuje się idealnie idea wiosek tematycznych.

Dzięki swej różnorodności spełniają one wiele funkcji, m.in. edukacyjną i wychowawczą. Zdaniem Malewskiego [2010, s. 46] edukacja „może oznaczać ogół zabiegów kształcących i odpowiadających im czynności poznawczych zorientowanych na osiągnięcie intencjonalnie przyjętych celów rozwojowych, formułowanych w odniesieniu do jednostek, grup społecznych i całych społeczeństw”. Edukacja składa się z treści nauczania i czynności uczenia się. Ich ranga w procesach edukacji zmieniała się wraz ze zmianą społecznych funkcji, jakie dla tego typu edukacji zakładano (rys. 5.1). Jak wskazują Malewski [2010] i Muszyński [2014], termin edukacja nabiera nieco innego znaczenia w odniesieniu do etapów życia człowieka i aktualnych problemów gospodarczo-społecznych [Stevens i Weale 2004, Cellary 2020, Riswan 2022] oraz sposobu wychowania.

Odpowiednikiem znaczeniowym polskiego „wychowania” jest grecki termin *paideia* po raz pierwszy użyty przez Arystofanesa [Salamucha 2004]. Jednak za głównego teoretyka tego pojęcia uważa się Platona, według którego wychowanie to proces obejmujący całe życie człowieka, polegający na formowaniu go na podstawie idealnego obrazu bytu, dający ogłód prawdziwej i idealnej rzeczywistości [Salamucha 2004]. Lorenc [2015] z kolei rozumie wychowanie jako wszelkie oddziaływanie na człowieka, które współtworzy jego osobowość indywidualną. Na człowieka, jego postępowanie, decyzje, poglądy wpływają bodźce rodzinne, szkolne, sąsiedzkie, koleżeńskie, zawodowe, grup rówieśniczych czy z mediów masowych będące elementami wychowania nieformalnego [Lorenc 2015]. Dodatkowo, coraz bardziej powszechna staje się nieformalna edukacja ekologiczna, która przybiera różne formy i rozszerza spektrum zainteresowań wielu jej uczestników. Zdaniem Chojanckiej-Ozgi i Ozgi [2014] wioski tematyczne idealnie wpisują się w założenia edukacji i wychowania poprzez poznawanie otoczenia wszystkimi zmysłami, najczęściej w środowisku przyrodniczym. Produkty turystyczne wiosek są unikalne, przyczyniają się do lepszego zrozumienia środowiska przez turystów, a także wpływają na aktywizację regionu, natomiast współpraca z przedsiębiorcami zajmującymi się np. promowaniem lokalnych produktów rękodzieła poszerza działalność edukacyjną i wychowawczą wiosek tematycznych (rys. 5.2). Wioski, dzięki swoim różnorodnym ofertom, pozwalają również na wypoczynek, czyli regenerację i odzyskanie sił w czasie wolnym od pracy.

Rysunek 5.2. Edukacyjny aspekt funkcjonowania wiosek tematycznych

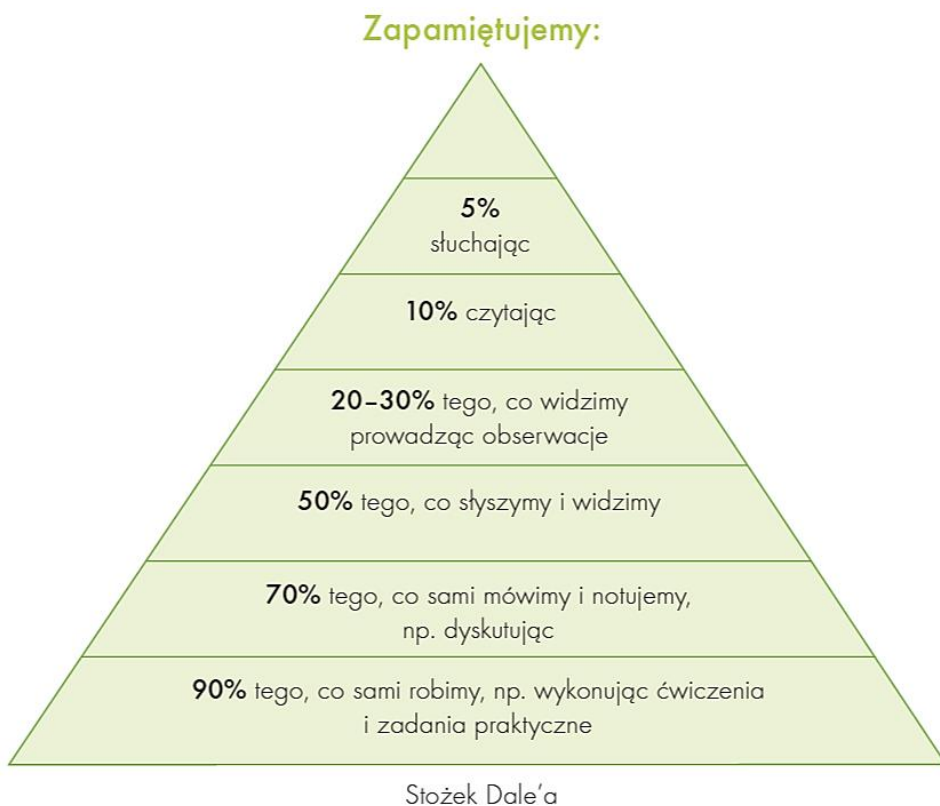
5.1. Edukacyjno-wychowawcza funkcja wiosek

Jednym z głównych kierunków działalności wiosek tematycznych jest edukacja związana z poznawaniem otaczającego świata przez doznania, emocje, tworzenie i aktywne uczestniczenie w nim [Chojancka-Ozga i Ozga 2014]. Wszelkie informacje przekazywane są poprzez zastosowane różnorodne formy i metody edukacji. Uczenie się jest procesem, w toku którego na podstawie doświadczenia, poznania i ćwiczenia, powstają nowe formy zachowania się i działania lub ulegają zmianom formy wcześniej nabyte. Informacje można nabywać poprzez: przyswajanie, odkrywanie, przeżywanie i działanie [Okoń 1987]. Wszystkie cztery formy uczenia się wpływają bezpośrednio na psychikę odbiorcy, poddając jego nowo nabyte umiejętności oraz wiedzę ocenie i refleksjom. Formy uczenia się można podzielić na:

- indywidualne;
- grupowe;
- zbiorowe [Kupisiewicz 1984].

Według Okonia [1987] formą edukacji jest organizacyjna jednostka nauczania, obejmująca dobór odbiorców i nauczycieli, ich sposób współpracy, rodzaj zajęć oraz warunki miejsca i czasu pracy dydaktycznej.

Poglądy na temat uczenia się poddawane są ewaluacji. Na metody edukacji wpływa wiele czynników – aktualne trendy społeczne, problemy gospodarczo-ekonomiczne czy bezpośrednie podejście nauczyciela edukatora, przewodnika czy lidera wioski. Mimo wielu różnorodnych czynników, dobierając odpowiednią technikę do przekazywania najistotniejszych informacji, należy mieć na uwadze przede wszystkim wiek odbiorców, wykorzystanie maksymalnie różnorodnych ćwiczeń i zadań, ponieważ najwięcej informacji jest przyswajanych poprzez ćwiczenia, czyli samodzielne wykonywanie danych prac (rys. 5.3).

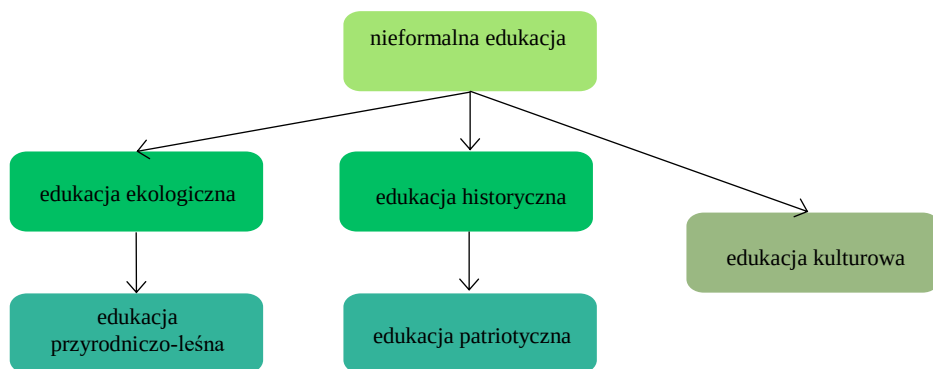

Rysunek 5.3. Piramida zapamiętywania Dale'a

Źródło: Mrowińska i Mrowiński 2007, s. 39

W działalności wiosek tematycznych można wyróżnić kilka rodzajów nieformalnej edukacji (rys. 5.4):

- ekologiczną – powinna ona przede wszystkim prowadzić do rozumienia podstaw zrównoważonego gospodarowania środowiskiem naturalnym, wprowadzania nowoczesnych technologii ochrony środowiska, działania na rzecz oszczędnego korzystania z dóbr przyrody, kształtowania nawyków kultury i kreowania moralnych postaw, wdrażania umiejętności myślenia holistycznego, polegającego na rozumieniu potrzeb człowieka i przyrody [Sobczyk 2003]. W kontekście edukacji ekologicznej Grzywacz [2000] wyodrębnił edukację przyrodniczo-leśną, definiując ją jako długotrwały proces nauczania i edukacji dzieci, młodzieży i dorosłych. Jest to pozytywne oddziaływanie na człowieka w celu kształtowania jego świadomości przyrodniczej i leśnej – w ramach którego nauczane są wybrane aspekty środowiska leśnego. Edukacja przyrodnicza ma również na celu integrowanie wiedzy przyrodniczej, społecznej i ekonomicznej oraz różnicowanie celów i treści kształcenia z uwzględnieniem zadań i potrzeb lokalnych, widzianych na tle problemów globalnych [Shidiq i Permanasari 2020, Xu i Luo 2020]. Częścią edukacji ekologicznej jest również wychowanie prośrodowiskowe, obejmujące zarówno przekazywanie wiedzy o przyrodzie czy środowisku kulturowym [Shidiq i Permanasari 2020, Xu i Luo 2020];

Rysunek 5.4. Rodzaje nieformalnej edukacji prowadzone najczęściej w wioskach tematycznych

- edukację historyczną – dotyczy szeroko pojętej przeszłości. Obejmuje nie tylko instytucjonalne formy przekazu, ale także różnego rodzaju oddziaływania niezamierzone, o charakterze mniej lub bardziej spontanicznym [Maternicki 1989]. Zdaniem Maternickiego [1984] zmiany polityczne wywołane

w Polsce II wojną światową wywarły wpływ na istotę celów nauczania historii, a te z kolei na zakres i dobór treści historycznych, dlatego też wyróżniono:

- naukę historii oficjalną – sterowaną przez państwo: szkoły i państwowe środki przekazu;
- naukę historii potoczną – w rodzinie i najbliższym środowisku;
- naukę historii opozycyjnej – skupioną wokół Kościoła oraz niezależnych organizacji społeczno-politycznych i niezależnych oficyn wydawniczych [Maternicki 1984, Garbula-Orzechowska 2016].

Edukacja historyczna ściśle powiązana jest z edukacją patriotyczną, wskazuje, kształtuje i pielęgnuje cnoty obywatelskie, czyli zachowania, w których przejawia się troska o ojczyznę oraz konkretnie realizuje się poczucie odpowiedzialności za jej rozwój [Tytko 2017].

- edukację kulturową – służy rozpoznawaniu wartości, które są właściwe zarówno dla pojedynczych osób, jak i całych społeczności [Ferenz 2000, s. 47].

5.2. Formy i metody edukacji stosowane przez wioski tematyczne oraz przedsiębiorców w procesie edukacji i wychowania

Ze względu na dużą różnorodność tematyczną omawianych wiosek, ich indywidualny charakter, często utożsamiany bezpośrednio z danym miejscem, historią, kulturą czy szeroko pojętymi walorami przyrodniczo-kulturowymi, formy i metody edukacji są dobierane zarówno do potrzeb indywidualnych odbiorców, jak i ofert edukacyjnych wiosek.

Najpopularniejszą formą edukacji, stosowaną wśród dzieci i młodzieży, a także osób dorosłych, są zajęcia terenowe, które poprzez swobodne obcowanie z naturą pobudzają ciekawość świata uczestników [Okoń 1987]. Zdaniem Fronczaka [2017] i Pikus [2019] zajęcia przeprowadzane bezpośrednio w obszarach naturalnych pozwalają uczestnikom kontaktować się z naturą, dostrzegać różnorodność i atrakcyjność danego obszaru. Są to najczęściej zajęcia praktyczno-teoretyczne, wymagające dużej aktywności i zaangażowania zarówno prowadzącego, jak i uczestników. Aby taka forma edukacji była jak najskuteczniejsza, czyli wymuszała zastanowienie się nad danym tematem i utkwiała na długi czas w pamięci uczestników, powinna składać się z następujących etapów: wprowadzenia, podania nowego materiału, powiązania go z wiedzą i doświadczeniem odbiorców, uporządkowania, zastosowania w praktyce oraz podsumowania. Lekcje terenowe powinny być poprzedzone postawieniem hipotez, które będą weryfikowane

w trakcie zajęć w drodze obserwacji lub eksperymentu. Tego typu zajęcia prowadzone są np. w Krainie Rumianku.

Ścieżki przyrodnicze poznawcze (zw. również dydaktycznymi) są to trasy wiodące przez tereny leśne, z kilkoma, a czasem kilkunastoma przystankami tematycznymi, o bardzo różnym stopniu zagospodarowania [Pigan 2012]. Będkowska [2009] zauważyła, iż poprzez kontakt z przyrodą i kulturą uczniowie mają bezpośredni dostęp do „rzeczywistości wychowawczej”. Bardzo ważnym aspektem zajęć terenowych jest to, aby ich uczestnicy mogli zdobywać nową wiedzę i umiejętności poprzez wykonywanie rozmaitych zadań – pomiarów, rysunków, szkiców, konstrukcji, fotografowania przyrody, rozpoznawania gatunków roślin, poszukiwania tropów i śladów zwierząt i innych. Tego typu zadania sprawiają, że uczestnicy rozwijają swoją wrażliwość na środowisko i lokalną kulturę, zdobywają nowe doświadczenia i odkrywają w sobie nowe emocje [Buk i in 2014]. Bandura [2001] wskazuje, iż edukacja na świeżym powietrzu oddziałuje pozytywnie na zdrowie fizyczne i psychiczne oraz wspiera rozwój emocjonalny i społeczny uczniów [Jalinik 2010, s. 5]. Korcz i Janeczko [2022] podkreślają, iż edukacja plenerowa skutecznie zaspokaja potrzeby fizyczne, duchowe i fizjologiczne odbiorców zajęć.

Dobrym przykładem ścieżki edukacyjnej prezentującej historyczne informacje dotyczące nazewnictwa dawnych zawodów związanych z różnorodnym wykorzystaniem drewna jest trasa edukacyjna „Szlak drewnianych zawodów” we wsi Borysówka – Wioska Drewniana (fot. 5.1).

Obecnie na całym świecie główną metodą przekazywania informacji są metody podające. Polegają one na przekazywaniu konkretnych „gotowych” informacji z danej dziedziny. Wykład informacyjny jest najczęściej stosowaną metodą podającą. Polega on na przekazywaniu treści przez wykładowcę, prezentera, edukatora czy przewodnika w postaci gotowej do zapamiętania. Ta metoda pozwala w usystematyzowany sposób przekazać duży zasób wiadomości, jest odpowiednia dla osób dorosłych. Uczestnictwo w wykładzie wymaga dużego wysiłku umysłowego oraz odpowiedniej ilości czasu. Wykład powinien być możliwie jak najkrótszy, tak aby nie zniechęcić odbiorców. Prezenter powinien łatwo, przyjaźnie i żartobliwie nawiązywać kontakt z odbiorcami, tak aby wzbudzić w nich zaufanie oraz złamać barierę wykładowca-słuchacz. Ważna jest również asymilacja głosu mówcy [Mrowińska i Mrowiński 2007, Petty 2010, Schrade 2010]. Serdyński [2019] podkreśla, iż aby uatrakcyjnić wykład informacyjny, należy wzbogacić go o dodatkowe metody i elementy, np. wykład problemowy (aktywowanie odbiorców poprzez dyskusje).

Fot. 5.1. Ścieżka dydaktyczna „Szlak drewnianych zawodów” z przewodnikiem p. Mirosławem Maciejukiem [fot. Natalia Korcz]

Tego typu zajęcia oferowane są m.in. w wiosce Słowiański Gród. Wykłady zazwyczaj odbywają się na zaproszenie osób zainteresowanych. Liderzy wioski oferują wykłady dotyczące tradycji, kultury czy historii słowiańskiej. Wioska Kraina Rumianku również oferuje wykłady z zakresu ziołolecznictwa, rozpoznawania ziół, współpracuje z naukowcami z Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie.

Pogadanka z kolei polega na rozmowie prowadzącego zajęcia z uczestnikami, w której prowadzący z reguły zna odpowiedzi na stawiane pytania. Tego typu konwersacja jest skuteczna, gdy przybiera charakter dynamiczny, interesujący zarówno odbiorców, jak i słuchaczy. W tej metodzie, podobnie jak podczas prowadzenia wykładu, mówca musi zachowywać szacunek do swoich słuchaczy, bez względu na ich wiek. Metoda ta mobilizuje odbiorców do współpracy i wymusza dyskusję [Mrowińska i Mrowiński 2007, Petty 2010, Mamulska 2019]. Kerley i in. [2003] wskazują, że korzystanie z pomocy przewodników, edukatorów, którzy rozmową przybliżają świat kultury, przyrody, wpływa pozytywnie na jakość obserwacji i rozumienie świata przez użytkowników. Pogadanka jest nieodłączną metodą działalności wszystkich wiosek tematycznych oraz współpracujących z nimi przedsiębiorców (fot. 5.2).

Fot. 5.2. Pani Mariola Cebula podczas oprowadzania turystów po Owadolandii
[fot. Anna Mazurek-Kusiak]

Metody praktyczne, takie jak modelowanie, obserwacja, wykonywanie projektów, różnego rodzaju zajęcia techniczne, angażują uczestników bezpośrednio w wykonywanie zadań. Są bardzo skuteczne, ponieważ poprzez samodzielne wykonywanie czynności człowiek zdobywa nowe umiejętności, poznaje świat oraz swoje możliwości psychiczne i manualne, otrzymuje zachętę do dalszego działania, ukierunkowuje się na konkretny temat [Mrowińska i Mrowiński 2007, Marmulska 2019]. Tworzenie modeli często w mniejszej skali, np. domków dla owadów, własnoręcznie robionych dzbanków z gliny, ozdób choinkowych i innych podnosi sprawność manualną uczestników zajęć. Dzięki modelowaniu zdobywa się informacje i formułuje sądy o obiekcie lub zjawisku kulturowym, przyrodniczym czy historycznym. Metody praktyczne wykorzystywane są w większości wiosek tematycznych, np. w formie warsztatów garncarskich, rękodzielniczych, plastycznych, przyrodniczych czy też kulinarnych, a także przez współpracujących z wioskami przedsiębiorców.

Obserwacja polega na uważnym śledzeniu obiektów, zjawisk w naturalnych warunkach czy pomieszczeniach zamkniętych. Poznawanie przyrody, tradycji, kultury czy patriotyzmu przez ludzi zazwyczaj ma charakter dwustopniowy. Pierwszy stopień to poziom poznania konkretno-zmysłowego, w którym duże

znacznie ma gromadzenie przez osobę bogactwa i wrażeń, spostrzeżeń w bezpośrednim kontakcie ze światem przyrody, konkretnymi wystawami, rekonstrukcjami czy też wydarzeniami. Drugi stopień stanowi poznanie pojęciowe. Prawidłowo zorganizowana i ukierunkowywana obserwacja, staje się ważnym źródłem poznania rzeczywistości przyrodniczej, rozwija umiejętności dostrzegania różnic i związków wnioskowania, wykorzystania w praktyce zdobytej wiedzy. Zdaniem Utrat-Mileckiej [2013] właściwy stopień rozwoju percepcji wzrokowej u ludzi uważa się za jeden z najważniejszych czynników warunkujących sukcesy bądź niepowodzenia szkolne uczniów, a także osób dorosłych w późniejszych etapach życia. Czyżewski i in. [2013] i Woźnicka i in. [2014] podkreślają, iż ok. 80% informacji dociera do nas za pomocą wzroku. Zmysł ten jest przystosowany do rejestrowania ruchu i światła, abyśmy mogli dowiedzieć się jak najwięcej szczegółów o świecie, który nas otacza. Uczenie się za pośrednictwem wzroku wymaga oczywiście aktywnie pracować we współpracy z pozostałymi zmysłami. Wszelkie bodźce zewnętrzne działające na narząd wzroku w fazie końcowej przekładają się na odbierane wrażenia i spostrzeganie, wywołujące w nas emocje [Czyżewski i in. 2013, Chrzanowska 2015, Czerwińska 2017]. Obserwowanie otoczenia jest bardzo istotne w przypadku kąpieli leśnych. Dla przykładu K. Simonienko, zajmująca się prowadzeniem kąpieli leśnych, bardzo często organizuje tego typu aktywności w rejonach Puszczy Białowieskiej, ukazując turystom i osobom zainteresowanym piękno lokalnej przyrody i kultury. Wyniki wielu badań wskazują, iż ekspozycja na krajobraz leśny wpływa pozytywnie na poczucie odprężenia u badanych osób, a także na zaangażowanie układu autonomicznego [Park i in. 2008, Lee i in. 2009, Tsunetsugu i in. 2013]

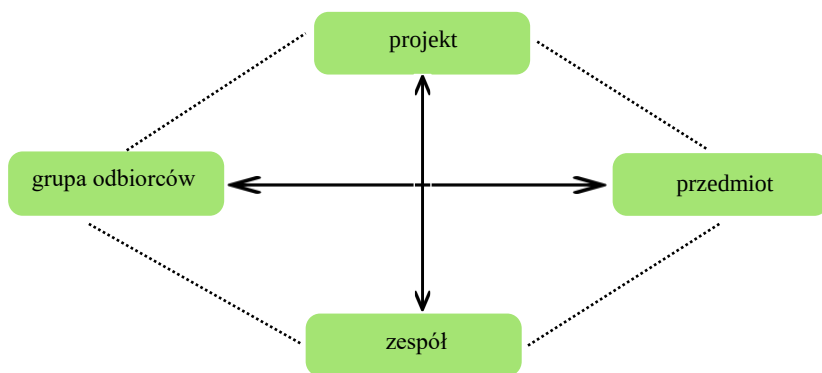
Wykonywanie projektów wiąże się z dużą samodzielnością oraz współpracą osób w nich uczestniczących. W przypadku wykonywania ćwiczeń np. przez dzieci ważne jest, aby angażować w niewielkim stopniu ich opiekunów i rodziców, tak aby czuły wsparcie ze strony najbliższych i miały możliwość rozwoju swoich manualnych zdolności. Wykonywanie projektów należy do zajęć grupowych, ponieważ zazwyczaj jest czasochłonne. Ćwiczenia techniczne polegają na wielokrotnym wykonaniu jakiejś czynności w celu nabycia wprawy i uzyskania coraz większej sprawności umysłowej i praktycznej. Ważną rolę odgrywają w tej metodzie opis (instrukcja) oraz pokaz wzorcowego wykonania ćwiczenia przez nauczyciela [Mrowińska i Mrowiński 2007, Będkowska 2009, Buk i in. 2014].

Zdaniem [Gołębniak 2002] projekty stanowią z jednej strony egemplifikację prezentowanych wcześniej tez i kroków postępowania „projektowego”, z drugiej zaś przez swoją różnorodność przedstawiają nieograniczone możliwości zastosowań i rozwiązań, prowadzących do twórczego, niekonwencyjnego myślenia. Spałek [2011] wskazuje, iż zdobywanie głównie wiedzy teoretycznej nie wystarczy

do poznania i zrozumienia aktualnych problemów, relacji czy zjawisk zachodzących w życiu, przyrodzie czy relacjach międzyludzkich. Nauczanie przez „projekty” (ang. project based learning – PBL) pozwala znacznie szerzej podejść do danego zagadnienia, ukazując, iż w wielu przypadkach istnieje więcej niż jedna konkretna odpowiedź czy rozwiązanie [Frank i in. 2003, Heitmann 2005]. Według Kaźmierczak [2021, s. 11] projekty powinny być też traktowane jako składowa część systemu edukacyjnego, a co więcej, postrzegane jako sposób myślenia i działania. Wszystkie wyżej opisane czynniki powinny wchodzić ze sobą w interakcje, powodując uzupełnienie tradycyjnego systemu kształcenia, co w ostateczności wpłynie pozytywnie na proces edukacji i wychowania odbiorców (rys. 5.5).

Metody eksponujące nazywane są również metodami waloryzacyjnymi. Najważniejszym ich celem jest to, aby emocjonalnie zaangażować odbiorcę w dane zadanie oraz skłonić go do refleksji, która stanie się podstawą kształtowania odpowiedniej postawy proekologicznej. W tej metodzie duże znaczenie odgrywa pokaz.

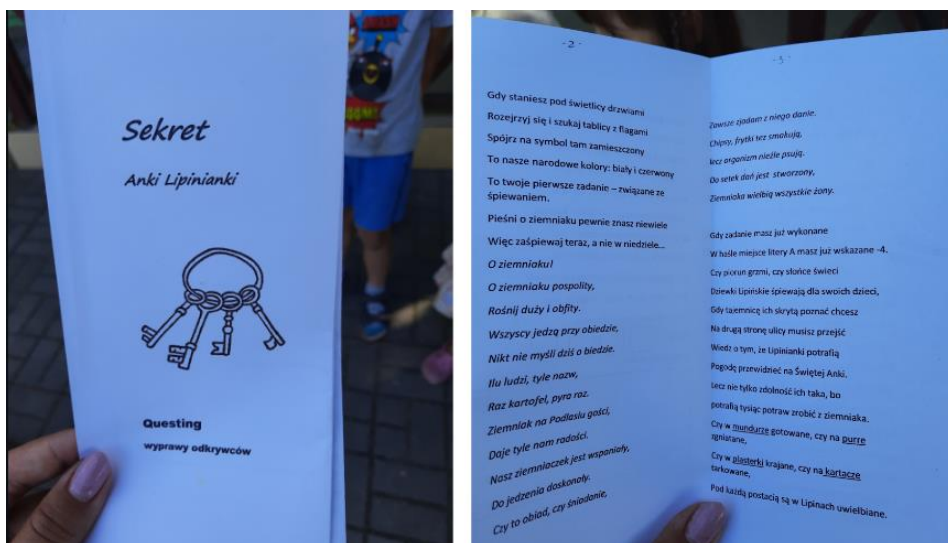
Pokaz to zespół czynności dydaktycznych wykonywanych przez prowadzącego zajęcia, polegający na demonstrowaniu uczestnikom naturalnych przedmiotów lub ich modeli, a także określonych zjawisk, wydarzeń lub procesów ze stosownym objaśnieniem ich istotnych cech. Pokaz może odbywać się w środowisku naturalnym, jak również w salach edukacyjnych. Uczestnicy mają za zadanie głównie obserwować oraz słuchać towarzyszących komentarza słownego i objaśnienia. Wszystkie czynności podczas pokazu powinny odbywać się pod czujnym okiem osoby prowadzącej zajęcia, przy zachowaniu zasad bezpieczeństwa [Mrowińska i Mrowiński 2007, Będkowska 2009, Buk i in. 2014].

Rysunek 5.5. Interakcje zachodzące podczas wykorzystania metody projektu w procesie edukacji i wychowania

Nieodłącznym wizerunkiem wielu wiosek tematycznych są gry dydaktyczne, podczas których uczestnicy uczą się mimowolnie przez zabawę. Gry wspomagają kształcenie wielostronne oraz uczą przestrzegania przyjętych reguł. Pozwalają poznać uczucia związane z wygraną i porażką. Często wprowadzają element rywalizacji, a podczas pracy zespołowej sprzyjają także współdziałaniu. Wprowadzanie elementów zabaw i relaksacji podnosi atrakcyjność zajęć [Stańdo i Spławska-Murmyło 2017]. Według Likhtarovich i Szustka [2013] questing, to metoda poznawania danego miejsca przy pomocy informacji zawartych w wierszowanych i najczęściej rymowanych wskazówkach. Kolejne miejsca na trasie odnajduje się poprzez znalezienie odpowiedzi na zagadki i odszukanie w terenie odpowiadających im miejsc. Tego typu gry plenerowe stanowią innowacyjną alternatywę dla wielu zabaw prowadzonych zazwyczaj w pomieszczeniach zamkniętych. Przykładowo w Wiosce Bulwy powstał questing pt. „Sekret Anki Lipianki” (fot. 5.3).

Większość wiosek tematycznych oraz współpracujących z nimi przedsiębiorców w swej ofercie edukacyjnej zawiera różnorodne formy i metody stosowane podczas zajęć edukacyjnych (tab. 5.1 i 5.2). Są one dostosowane do różnorodnych grup odbiorców, co pozytywnie wpływa na rozwój działalności turystycznej i edukacyjnej zarówno w wioskach, jak i u przedsiębiorców.

Fot. 5.3. Questing „Sekret Anki Lipianki” jako przykład gry dydaktycznej w Wiosce Bulwy [fot. Natalia Korcz]

Tabela 5.1. Wybrane formy i metody edukacji stosowane w wioskach tematycznych, dostosowane do różnorodnych grup odbiorców

Wioska tematyczna	Formy i metody edukacji w wioskach tematycznych	Grupa odbiorców
Pacowa Chata	– zajęcia terenowe, – ścieżki dydaktyczne, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty, – pokaz, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Wieś DREW- niana	– zajęcia terenowe – ścieżki dydaktyczne, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe
Wioska Bulwy	– zajęcia terenowe – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja – projekty, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Dawna Osada Tatarska	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Mleczna Wieś	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Kraina Rumianku	– zajęcia terenowe, – wykład informacyjny, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Słowiański Gród	– zajęcia terenowe, – wykład informacyjny, – pogadanka,	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy,

Wioska tematyczna	Formy i metody edukacji w wioskach tematycznych	Grupa odbiorców
Słowiański Gród	– warsztaty, – obserwacja	– grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Wioska Kowalstwa	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi,
Einstein na Łące	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – obserwacja, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	– zajęcia terenowe z tablicami edukacyjnymi, – pogadanka, – obserwacja, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi
Wioska Gotów	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Wioska Garncarstwa	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Wioska Fantasy	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacja, – projekty, – gry dydaktyczne, – gry terenowe	– rodziny z dziećmi – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi

Źródło: oprac. na podst. badań

Tabela 5.2. Wybrane formy i metody edukacji stosowane przez wybranych przedsiębiorców w wioskach tematycznych, dostosowane do różnorodnych grup odbiorców

Nazwa przedsiębiorstwa	Wioska tematyczna	Profil działalności	Formy i metody edukacji	Grupy odbiorców
Barbara Goralczuk	Pacowa Chata	– kulturowy	– pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe
Jerzy Rajecki	Pacowa Chata	– kulturowy	– pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe
Katarzyna Simonienko, „Centrum Terapii Lasem”	Pacowa Chata	– kulturowy	– pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe
Katarzyna Szuma – Fanera Podlaska Pracownia Sklejki	Wieś Drewniana	– rękodzieło	– pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe
Mieczysław Józefaciuk, Muzeum Wsi Podlaskiej w Studziance	Dawna Osada Tatarska	– kulturowy	– pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Stowarzyszenie Chorańców Zamku w Zawieprzycach Atanazego Międzyńskiego Herbu Sucheckomnaty	Słowiański Gród	– kulturowy, – edukacyjny	– pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe
Młyn Hipolit	Wioska Kowalstwa	– kulturowy, – edukacyjny	– pogadanka, – warsztaty, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi
Owadolandia Mariola Cybula	Wioska Kowalstwa	– przyrodniczy, – edukacyjny	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy szkolne, – seniorzy, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi

Nazwa przedsiębiorstwa	Wioska tematyczna	Profil działalności	Formy i metody edukacji	Grupy odbiorców
Klimaty Mateusz Szydłowski	Wioska Kowalstwa	– rękodzielniczy	– pogadanka, – warsztaty, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy szkolne, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi
Marian Pawlak „Królewski Kąt”	Wioska Gotów	– kulturowy, – edukacyjny	– pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe
Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie	Wioska Gotów	– kulturowy, – edukacyjny	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – warsztaty, – obserwacje, – warsztaty	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Przewodnik Hrubieszowski Anna Gałań	Wioska Gotów	– przewodniczy	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – obserwacje, – warsztaty, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Kasina Zagroda	Wioska Garncarstwa	– edukacyjny, – przyrodniczy, – artystyczny	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – obserwacje, – warsztaty, – gry dydaktyczne, – gry terenowe	– rodziny z dziećmi, – grupy szkolne, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi

Nazwa przedsiębiorstwa	Wioska tematyczna	Profil działalności	Formy i metody edukacji	Grupy odbiorców
Zoom Natury Sp. z o.o.	Wioska Garnarstwa	– edukacyjny, – przyrodniczy	– zajęcia terenowe, – obserwacje, – warsztaty, – gry dydaktyczne, – doświadczenia	– rodziny z dziećmi, – grupy szkolne, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi
Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemysł	Wioska Fantasy	– kulturowy, – edukacyjny, – przyrodniczy	– obserwacje, – rekreacja	– rodziny z dziećmi, – grupy szkolne, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi
Przemyskie Stowarzyszenie Dobrego Wojaka Szejka	Wioska Fantasy	– kulturowy, – edukacyjny	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – obserwacje, – warsztaty, – gry dydaktyczne	– rodziny z dziećmi, – grupy szkolne, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi
Mariusz Bednarz – przewodnik	Wioska Fantasy	– przewodniczy	– zajęcia terenowe, – pogadanka, – obserwacje	– rodziny z dziećmi, – grupy szkolne, – grupy młodzieżowe, – seniorzy, – grupy biznesowe, – osoby ze specjalnymi potrzebami wzrokowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami słuchowymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami intelektualnymi, – osoby ze specjalnymi potrzebami ruchowymi

Źródło: oprac. na podst. badań

Wyniki przeprowadzonych wywiadów bezpośrednich z liderami wiosek tematycznych wskazują, iż funkcja wychowawcza i edukacyjna wiosek tematycznych stanowi fundament działalności tych podmiotów (tab. 5.3).

Tabela 5.3. Realizacja funkcji edukacyjnej przez wioski tematyczne

Wioska tematyczna	Realizacja funkcji edukacyjnych
Pacowa Chata	Edukacja z zakresu historii rycerstwa poprzez działanie i zabawę. Zabawy historyczne uczą dzieci zasad zdrowej rywalizacji, kultury, wzajemnego poszanowania.
Wieś Drewniana	Szeroka oferta edukacyjna w postaci warsztatów kulinarnych, rękodzielniczych, obserwacji, zajęć z wykorzystaniem ścieżki edukacyjnej dostosowanych do potrzeb wiekowych i intelektualnych uczestników.
Wioska Bulwy	Organizowane są warsztaty dla grup zorganizowanych w różnych kategoriach wiekowych. Program warsztatów zawiera elementy edukacyjne dotyczące tradycji regionu oraz zdrowego odżywiania. Wspólne przygotowywanie posiłków uczy pracy w grupie, a warsztaty plastyczne – kreatywności, część sportowa zaś integruje grupę i poprawia kondycję.
Dawna Osada Tatarska	Wioska wspiera rozwój społeczny, kulturalny i gospodarczy lokalnego środowiska. Prowadzi działania na rzecz rozwoju edukacji, oświaty, sportu i turystyki oraz działań na rzecz ochrony lokalnego dziedzictwa kulturowego.
Mleczna Wieś	Wioska wspiera rozwój społeczny, kulturalny i gospodarczy lokalnego środowiska. Prowadzi działania na rzecz rozwoju edukacji, oświaty, sportu i turystyki oraz na rzecz ochrony lokalnego dziedzictwa kulturowego, przyrodniczego i ekologicznego. Obok ośrodka kultury przy stowarzyszeniu działa zespół Biesiadnicy. Stowarzyszenie organizuje wiele atrakcji, m.in. festyny, koncerty muzyki biesiadnej i folklorystycznej, zawody, biesiady.
Kraina Rumianku	Działania wioski są proekologiczne, głównie poprzez działalność na rzecz rozwoju edukacji, oświaty, ochrony środowiska oraz lokalnego dziedzictwa kulturowego.
Słowiański Gród	W programie wycieczek jest część teoretyczna, podczas której przekazywane są informacje o Słowianach. Wycieczki mają charakter edukacyjny, rekreacyjny i historyczny.
Wioska Kowalstwa	Przekazywanie wiedzy i umiejętności dotyczących zawodu kowala osobom młodym odbywa się w formie słownej. Dotyczy to także osób wymagających resocjalizacji.
Einstein na Łące	Edukacyjny charakter wioski wynika ze statutu stowarzyszenia. Działania koncentrują się na edukacji przyrodniczej, historycznej i wychowaniu patriotycznym. Organizowane są liczne wydarzenia edukacyjne, kiermasze świąteczne i jarmarki bożonarodzeniowe.
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	Organizowane są warsztaty i wystawy głównie dla najmłodszych (dzieci z szkół podstawowych i przedszkoli), mające na celu naukę porządku, kultury i wzajemnego poszanowania.
Wioska Gotów	Przewodnicy opowiadają gościom o historii, archeologii i pradziejach regionu. Organizowane są warsztaty, pokazy oraz żywe lekcje historii.
Wioska Garncarstwa	Warsztaty garncarstwa organizowane głównie dla dzieci i młodzieży.
Wioska Fantasy	Wioska koncentruje się na analizowaniu literatury fantastycznej, uczy pracy zespołowej oraz historii średniowiecznej Polski.

Źródło: oprac. na podst. badań

5.3. Nauka patriotyzmu w wioskach tematycznych

Szeroko pojęta turystyka wiejska w ostatnim okresie przeszła dość szybki rozwój [Sikorska-Wolak i Zawadka 2011, Kuźniar 2013, Andrzejczyk i Niedziółka 2019]. Statystyki pokazują dynamiczny wzrost liczby gospodarstw wczasowych [Koral 2016] oraz silną potrzebę wypoczywania ludzi na obszarach wiejskich, z dala od aglomeracji miejskich [Roman i Niedziółka 2017]. Rosnąca potrzeba spędzania wakacji w ciszy i spokoju, w bliskim kontakcie z naturą, często w rodzinnej atmosferze przyczynia się do rozwoju tej formy turystyki, która z roku na rok przyciąga coraz więcej osób [Koral 2016]. Jak wskazują dane GUS 2021: w 2021 r. ponad 429,7 tys. osób (o 44,7 tys. więcej niż rok wcześniej) zmieniło miejsce stałego zamieszkania, przeprowadzając się do innej gminy, a także ze wsi do miasta lub odwrotnie (w ramach gminy miejsko-wiejskiej). Od kilkunastu lat, w wyniku migracji wewnętrznych tereny wiejskie zyskują nowych mieszkańców – w 2021 r. dodatnie saldo dla wsi wyniosło ponad 49,2 tys. osób. Zdecydowana większość migrantów przemieszczała się w ramach swojego województwa (330 tys.), tylko co czwarty zmienił województwo zamieszkania [GUS 2021]. Dodatkowo jak wskazują Hospers [2013] oraz Srivatsa [2015] zjawisko to pogłębiła pandemia związana z COVID-19, chęć posiadania większej przestrzeni do zamieszkania za mniejsze pieniądze, jak również zwiększona potrzeba obcowania z naturą oraz powrót do korzeni, związanych z zamieszkiwaniem przez rodziny (dziadków, pradziadków) obszarów wiejskich [Duch-Dyngosz 2012]. Zdaniem Idziaka i Wilczyńskiego [2013] współczesne wsie, jak i turystyka wiejska oparta na nowych przybyszach z miast przechodzi swego rodzaju odnowienie, w którym z jednej strony dąży się do poprawy warunków życia na wsi przy jednoczesnym zachowaniu jej swoistego charakteru (unikanie umiastowienia). Ubocznym skutkiem dynamicznie rozwijających się zmian społecznych może być szerzenie patriotyzmu lokalnego przez mieszkańców, a także duma z przynależności do pewnej wspólnoty lokalnej na obszarach wiejskich poprzez tworzenie wiosek tematycznych.

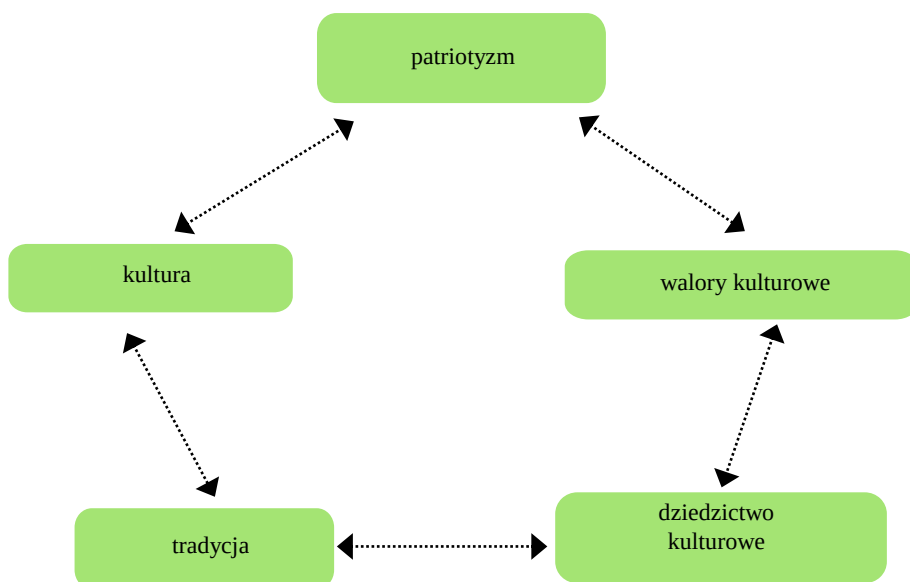
Według badań przeprowadzonych przez Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA Polacy w czerwcu 2018 r. mieli małą świadomość istnienia polskiego dziedzictwa kulturowego. Dlatego też istnieje duża konieczność podejmowania działań na rzecz kształtowania świadomości Polaków oraz rozbudowywania poczucia patriotyzmu.

Słowo patriotyzm pochodzi od łacińskiego *patria* – ojczyzna. Dosłownie oznacza szacunek, umiłowanie i oddanie się własnej ojczyźnie, chęć ponoszenia odpowiedzialności za nią i ofiar dla niej. Według Brzozowskiej [2009] patriotyzm to postawa (lub ideologia) przejawiająca się w umiłowaniu swojej ojczyzny i poświęceniu dla niej (a także jej obronie w razie potrzeby), trosce o jej rozwój i dobro. Kozub-Karkut [2016] definiuje patriotyzm jako emocjonalny stosunek do

ojczyzny, uwzględniający postawę wobec tych, których określamy mianem „obcych”. Heywood [2008] określa patriotyzm jako uczucie przywiązania do własnego narodu, czyli dosłownie – miłość do ojczyzny. Lutomierski [2022] wskazuje, iż wielu współczesnych pisarzy wnosi do dziecięcych i dorosłych utworów literackich kilka refleksji o patriotyzmie rozumianym dość szeroko jako narodowe oblicze patriotyzmu (tożsamość, tradycja), społeczne oblicze patriotyzmu (współdziałanie, współodpowiedzialność), a także indywidualne oblicze patriotyzmu (osobiste zaangażowanie).

W kontekście edukacji i wychowania patriotyzmowi z pomocą przychodzi szeroki wachlarz walorów kulturowych, które współcześnie nazywane są antropogenicznymi. Wyróżniamy w nich sferę materialną: kościoły, muzea, skanseny, cerkwie, pałace, zamki, wiatraki oraz sferę niematerialną, czyli duchową: tradycje, obyczaje, legendy i inne. Opisane dobra stanowią nieodłączny element budowania wiosek tematycznych oraz działalności przedsiębiorców współpracujących z nimi [Niedziółka 2010]. Dobrymi przykładami walorów kulturowych pomagających w nauce i wychowaniu turystów w duchu patriotyzmu są np. muzea: Muzeum Kowalstwa (Wioska Kowalstwa), Muzeum historyczno-etnograficzne (Pacowa Chata) czy „żywe muzeum” (Słowiński Gród), które oferuje turystom zwiedzanie pomieszczeń zamkniętych i otwartych. Istotna jest też działalność regionalistów, np. fotografie Jerzego Rajckiego, który prowadzi na Facebooku fanpage „Klimaty Podlasia”, który obecnie obserwuje 160 tys. osób, czy twórczość Barbary Goralczuk, która jest wybitną pisarką. W swoich książkach (*Miód, Nadzieja aż po horyzont*) z łatwością łączy historię, patriotyzm oraz wielokulturowość Podlasia. Powyższe przykłady stanowią bogaty dorobek dziedzictwa kulturowego.

Dziedzictwo kulturowe Niedziółka [2010] określa jako ogół dorobku społeczeństw w zakresie nauki, sztuki, architektury, oświaty, techniki, wytworzonego w trakcie jego historycznego rozwoju i przekazywanego z pokolenia na pokolenie. Kobyliński [2011] definiuje dziedzictwo kulturowe jako wytwory człowieka, a także wytwory natury, które posiadają również wartości duchowe. Petrykowski [2013] wskazuje, iż pojęcie tradycji w kontekście dziedzictwa kulturowego jest bardzo elastyczne. Burszta [1974, s. 342] definiuje tradycje jako wszelkie dziedzictwo przeszłości, materialne i niematerialne, istniejące w przeszłości czy w danym momencie. Pojęcie kultury jest dość szerokie. W kontekście turystyki używa się go jednak najczęściej w zawężonym znaczeniu. Odnosi się do pewnego okresu (kultura dawna, współczesna, średniowieczna), obszaru (kultura polska, niemiecka, europejska), grup społecznych (kultura ludowa, szlachecka) czy kręgu odbiorców (kultura elitarna, powszechna) [Stasiak 2007]. Na proces wychowania i edukacji ma bardzo duży wpływ sposób promocji tych wartości kulturowych, patriotycznych i innych. Często jest on bezpośrednio powiązany z lokalnym miejscem, metodami i formami edukacji czy marketingiem. W celu promowania idei patriotyzmu musi zachodzić szereg interakcji (rys 5.6).

Rysunek 5.6. Interakcje dotyczące promowania patriotyzmu w wioskach tematycznych

Na podstawie przeprowadzonych wywiadów bezpośrednich z liderami wiosek tematycznych oraz współpracującymi z nimi przedsiębiorcami wykazano najważniejsze informacje dotyczące promowani tradycji, kultury regionalnej i patriotyzmu.

Działalność przedsiębiorców współpracujących bezpośrednio z wioskami tematycznymi bardzo często utożsamiana jest z miejscem, w jakim wioska się znajduje czy jego otoczeniem. Dla przykładu Przemysław Szuma – Szuma Desing zajmuje się artystycznym zdobnictwem domów, wyrobem drewnianych konstrukcji czy meblarstwem. Swój fach zdobył od wcześniejszych pokoleń – od ojca lub dziadka. Na Podlasiu szczególną uwagę zwraca się na zdobnictwo domów (malownicze kolorowe elewacje, szczyty, narożniki nad i pod okiennicami) [Naumiuk-Jakuc 2019, Rajecki 2021]. Zdobnictwo drewnianych domów przypada na XIX i XX w. Pierwsza wojna światowa spowodowała przymusową migrację ludności wiejskiej w głąb Rosji. Osoby, którym udało się powrócić do kraju, zapożyczyły niektóre obyczaje z wywózki, dotyczące artystycznego zdobnictwa domów. Są to tzw. wyrzki czy też wyrezki, rodzaj dębowych lub sosnowych wycinanek, w postaci dekoracyjnych drewnianych koronek [Rajecki 2021] (fot. 5.4).

Tabela 5.4. Charakterystyka działalności wiosek tematycznych pod względem nawiązania do tradycji, kultury i patriotyzmu

Wioska tematyczna	Tradycje obecne w działalności wioski	Sposób promowania kultury regionalnej	Sposób promowania patriotyzmu
Przysiółek Szlachecki Pacowa Chata	historia polskiej szlachty z XVII w.	różnego rodzaju zajęcia edukacyjne	aktywny udział w imprezach patriotycznych, np. Narodowym Święcie Niepodległości (11 listopada), stroje historyczne wypożyczane na imprezy, spotkania i apele szkolne
Wieś Drewniana	historia wsi Borysówka, lokalizacja wioski – na skraju Puszczy Białowieskiej; historia nazewnictwa dawnych zawodów, które były związane z wykorzystaniem drewna w życiu codziennym	eksponowanie architektury charakterystycznej dla regionu Podlasia, działalność wychowawczo-edukacyjna związana z kulturą regionalną	działalność dydaktyczno-wychowawcza – przekazywanie wiedzy o tradycjach (tradycyjne stare pieśni, spotkania, z ciekawymi ludźmi, warsztaty, wystawy)
Wioska Bulwy	ziemniaki jako podstawa regionalnej kuchni Podlasia	promowanie tradycyjnej kuchni regionalnej opartej na ziemniakach	przygotowywanie różnorodnych potraw z kuchni polskiej, ukraińskiej czy tatarskiej, białoruskiej, w których głównym produktem jest ziemniak
Dawna Osada Tatarska	tradycja tatarska	coroczne spotkania z kulturą tatarską i regionalną, dni kultury tatarskiej, dbanie o cmentarz tatarski w Studziance (jeden z nielicznych zachowanych mazarów w kraju)	zachowanie tradycji narodowej bezpośrednio związanej z tatarami, publikacje popularnonaukowe, prowadzenie badań etnograficznych
Mleczna Wieś	wielowiekowa tradycja hodowli krów i wytwarzanie mlecznych produktów spożywczych	promocja tradycyjnej hodowli krów i przetwórstwa mlecznego	zachowanie tradycji i umiejętności rodzinnych, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie

Wioska tematyczna	Tradycje obecne w działalności wioski	Sposób promowania kultury regionalnej	Sposób promowania patriotyzmu
Kraina Rumianku	rumianek jako główna roślina uprawiana dawniej we wsi Hołowno	promocja poprzez działalność edukacyjno-wychowawczą	zachowanie tradycji regionalnych związanych z rumiankiem
Słowiański Gród	dawne życie Słowian	promocja poprzez działalność edukacyjno-wychowawczą	udział w obchodach okolicznościowych i patriotycznych
Wioska Kowalstwa	wiedza, umiejętności i tradycja kowalstwa przekazywane w wiosce z pokolenia na pokolenie	promocja poprzez działalność edukacyjno-wychowawczą	udział w obchodach okolicznościowych i patriotycznych, w których pokazywany jest kunszt kowala
Einstein na Łące	historia wsi Stefankowice	miniskansen „Stare Stefankowice” przybliżający obraz dawnej wsi, promocja poprzez działalność edukacyjno-wychowawczą	udział w różnego rodzaju świętach narodowych i okolicznościowych
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	historia i tradycja wsi Moroczyn	promocja poprzez działalność edukacyjno-wychowawczą	udział w różnego rodzaju świętach narodowych i okolicznościowych
Wioska Gotów	rzemiosło, rytuały Gotów, którzy mieszkali na terenie wsi Masłomęcz	promocja poprzez działalność edukacyjno-wychowawczą	brak
Wioska Garncarstwa	garncarstwo	organizowanie ogólnopolskich spotkań garncarskich, promocja poprzez działalność edukacyjno-wychowawczą	udział w różnego rodzaju świętach narodowych i okolicznościowych, np. rekonstrukcji bitwy o Janów
Wioska Fantasy	literatura specjalistyczna	organizacja pikników słowiańskich, obchodów Nocy Kupały, pokazy średniowiecznego rzemiosła	udział w różnego rodzaju świętach narodowych i okolicznościowych

Źródło: oprac. na podst. badań

Fot. 5.4. Tradycyjne zdobione okiennice w domach we wsi Koryciski [fot. Ryszarda Bernacka]

Jak wskazują Zbikowski i Kasprzyk [2010], wszelkie potrzeby związane z codziennym życiem zaspakajano, wytwarzając potrzebne sprzęty i naczynia do użytku dziennego we własnym zakresie. Stąd na wsiach podlaskich od wieków rozwijało się rzemiosło i rękodzieło ludowe. Tę tradycję do dziś pielęgnuje Katarzyna Szuma – Fanera Podlaska Pracownia Sklejki. K. Szuma prowadzi w Białowieży sklep „Drewutnia”. Jest to miejsce, w którym zakupić można pamiątki regionalne, różnego rodzaju zabawki wykonane z drewna, drobne upominki, jak również designerskie, ręcznie wykonane elementy drewniane do wyposażenia wnętrz, piękną biżuterię, różnorodne ozdoby, misy, stojaki na wina i inne (fot. 5.5). Poprzez wykorzystanie własnego talentu, a także nawiązanie do tradycji Podlasia małżeństwo Katarzyna i Paweł Szuma promują regionalną kulturę Podlasia.

Promocja regionalnej lub narodowej kultury odbywa się również przez ośrodki muzealne. Początki muzealnictwa w Hrubieszowie sięgają okresu międzywojennego, kiedy to regionalizm stał się czynnikiem integracji społecznej oraz dość silnym instrumentem aktywizacji społeczno-gospodarczej i kulturalnej w II Rzeczypospolitej. Uroczystego otwarcia Muzeum dokonano 6 listopada 1965 r., w trakcie

Fot. 5.5. Własnoręcznie plecione symbole białoruskiego haftu ludowego [fot. Natalia Korcz]

obchodów Dni Staszicowskich. Pierwszą ekspozycję opracowano na podstawie zbiorów Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego i Zakładu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie. W maju 1976 r. patronem instytucji został Stanisław Staszic. Siedziba Muzeum mieści się od 1970 r. w zabytkowym dworze DuChateau, ale dopiero w 1984 r. po remoncie przystąpiono do urządzania pracowni, biblioteki, magazynów i aranżacji wystaw stałych. Obecnie muzeum zajmuje budynek główny dworu i oficynę wschodnią (fot. 5.6). Natomiast w oficynie zachodniej mają swoje siedziby Powiatowa Biblioteka Publiczna im. prof. Wiktora Zina i Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie im. Stanisława Staszica. Jest to jedyne muzeum w powiecie hrubieszowskim [Panasiewicz 2007].

Innym przykładem promowania regionalnej kultury, opartej bezpośrednio na przyrodzie, jest Owadolandia prowadzona przez Mariolę Cybulę. Jest to park edukacyjno-rekreacyjny – certyfikowany produkt Polskiej Marki Turystycznej Krainy Lessowych Wąwozów. W naturalnym krajobrazie wojciechowskich łąk zostały ustawione repliki owadów wielkości dorosłego człowieka. Są wierną kopią prawdziwych owadów i przedstawiają szczegóły ich anatomii. Można obejrzeć m.in. tęcznika liszkarza, mrówki rudnickie, komara brzęczącego, biedronki oczatki,

Fot. 5.6. Dwór DuChateau mieszczący Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie [fot. Agata Kobyłka]

Fot. 5.7. Replika biedronki oczatki w Owadolandii [fot. Anna Mazurek-Kusiak]

widłogonki siwicy, żegnicę siną, pasikonika zielonego, jelonka rogacza, chrząszcza goliata, słonika orzechowca. Obok każdej repliki znajduje się tablica informacyjna z opisem życia owada, miejscem jego występowania, sposobem żywienia i rozmnażania oraz innymi ciekawostkami (fot. 5.7). W parku znajduje się także ścieżka dydaktyczna z ciekawymi gatunkami i odmianami roślin.

5.4. Oferta turystyczna, edukacyjna i wychowawcza przedsiębiorców działających na obszarach wiejskich dla osób ze szczególnymi potrzebami

Zmiany społeczne dotyczące podejścia do osób z niepełnosprawnościami przyniosły przeobrażenia w sferze języka. Słowa mogące mieć wydźwięk pejoratywny są zastępowane przez neutralne określenia niezawierające dodatkowego elementu oceny. W języku używanym w ustawodawstwie odchodzi się obecnie od terminu „osoby niepełnosprawne” na rzecz „osób ze szczególnymi potrzebami” [Kolwicz i Radlińska 2015, s. 273]. Kształtowanie się nowego paradygmatu niepełnosprawności wpłynęło na rozwój polityki społecznej wobec takich osób w państwach wysokorozwiniętych. W Traktacie o Unii z 1997 r. znalazła się klauzula o przeciwdziałaniu dyskryminacji niepełnosprawnych w życiu społecznym, a w 2000 r. wydano dyrektywę nakazującą państwom członkowskim wprowadzanie ustawodawstwa antydyskryminacyjnego. W 2006 r. również na forum ONZ została uchwalona Konwencja praw osób niepełnosprawnych [Kolwicz i Radlińska 2015, s. 274]. Znalazły się w niej postulaty dotyczące poszanowania autonomii, odmienności i godności osobistej, a także włączenie takich osób do aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym. Polska ratyfikowała tę konwencję w 2012 r. Aktualnie kraje unijne zmierzają do likwidacji barier architektonicznych oraz wyrównywania szans osób o specjalnych potrzebach w różnych dziedzinach [Kolwicz i Radlińska 2015, s. 274].

Słowo niepełnosprawność wiąże się z brakiem, ograniczeniem i dysfunkcją, które wpływają na przebieg życia osoby nimi dotkniętej. Jako niepełnosprawne można zdefiniować osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową lub intelektualną, co może, w zetknięciu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami [Kolwicz i Radlińska 2015, s. 270]. Zmiana w definiowaniu niepełnosprawności oznacza odejście od dominacji medycznego stanowiska dysfunkcji na rzecz możliwości funkcjonowania w społeczeństwie. Współczesna definicja zjawiska ekskluzji traktuje je jako wykluczenie jednostki z uczestnictwa, przy czym wy-

kluczenie społeczne jest łączone z brakiem uczestnictwa, niezdolności do uczestnictwa w płaszczyźnie społecznej, politycznej, kulturowej oraz z aktywnościami w obszarze społeczeństwa [Sen 2000, s. 129–132; Broda-Wysocki 2021].

W 1976 r. organizacja Union of the Physically Impaired Against Segregation w dokumencie *Fundamental Principles of Disability* przedstawiła założenia społecznego modelu niepełnosprawności, zgodnie z którym osoba staje się niepełnosprawną wówczas, kiedy jej uczestnictwo w życiu społeczności okazuje się niemożliwe lub bardzo ograniczone z powodu występowania barier. Mogą to być zarówno bariery fizyczne (problemy z poruszaniem się, np. trudny dostęp do budynków, bariery związane z korzystaniem ze środków transportu, bariery społeczne wynikające ze stereotypów na temat osób niepełnosprawnych, prowadzące do ich stygmatyzacji, jak również bariery ekonomiczne) [Paszkwicz i Garbat 2005, Żbikowski i Soroka 2011, Kurowska i in. 2014]. Społeczny model niepełnosprawności uznaje zatem, że źródłem niepełnosprawności nie jest samo uszkodzenie ciała, ale organizacja i warunki otoczenia społecznego oraz stosunek jego członków do osoby niepełnosprawnej [Woźnicka 2020, 2022].

W Polsce w 2012 r. została ratyfikowana Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych z 13 grudnia 2006 r. Kilka lat później 19 lipca 2019 r. w polskim porządku prawnym pojawiła się nowa ustawa o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. Osoby ze szczególnymi potrzebami to osoby, które ze względu na swoje cechy zewnętrzne lub wewnętrzne albo ze względu na okoliczności, w których się znajdują, muszą same podjąć dodatkowe działania lub zastosować dodatkowe środki w celu przezwyciężenia barier, aby uczestniczyć w różnych sferach życia i nie być z nich wykluczonymi przez swoje uwarunkowania [Gorgolewski 2019, Wojtas-Rduch 2021, Wojakowska i in. 2022, Mędrzycki 2023]. Braddock i Parish [2001] oraz Best i Best [2008] wskazują, iż niepełnosprawność jest problemem społecznym, który nie skupia się na danej osobie ani nie należy do zadań społeczeństwa. Badania warunków życia ludzi przeprowadzone w 2016 r. wskazują jednoznacznie, iż w Unii Europejskiej mieszka ok. 90 mln osób o specjalnych potrzebach [Hoffman i in. 2016, Domínguez i in. 2019], dlatego też jest to problem globalny [AbouZahr 2003, Leonardi 2005]. Aby dostosowywać otoczenie do potrzeb osób ze specjalnymi potrzebami, niezbędne są lokalne działania, które sprawią, że osoby te nie będą wykluczone z różnych płaszczyzn życia społecznego, w tym również z turystyki i rekreacji.

Osoby ze specjalnymi potrzebami to osoby:

- z dysfunkcją narządu ruchu,
- z dysfunkcją narządu wzroku (niewidzące i niedowidzące),
- z dysfunkcją narządu słuchu (niesłyszące i niedosłyszące),
- niepełnosprawne intelektualnie.

Są to również osoby z chorobami układów krążenia, oddechowego czy moczowo-płciowego [Kilian 2007, Ćwirlej-Sozańska i Wilmonska-Pietruszyńska 2015]. Jak wskazuje Woźnicka [2022] jednym z najsilniejszych czynników wpływających na niepełnosprawność jest wiek. Wraz z wiekiem rośnie prawdopodobieństwo zarówno stania się osobą niepełnosprawną, jak i uzyskania wyższego stopnia niepełnosprawności, a także posiadania więcej niż jednej niepełnosprawności. Fakt ten warunkuje, iż niepełnosprawni są grupą starszą niż ogół ludności.

W 2019 r. w Polsce uchwalono dwie ważne ustawy dotyczące udostępniania szeroko rozumianej przestrzeni: Ustawę z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji z niepełnosprawnościami mobilnych podmiotów publicznych, Ustawę z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami.

Pierwszy dokument dotyczy stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów takich jak urzędy czy uczelnie. Drugi z wymienionych aktów prawnych zobowiązuje sektor publiczny do zapewnienia minimalnej dostępności każdego podmiotu publicznego przez stosowanie uniwersalnego projektowania, nowych rozwiązań lub racjonalnych usprawnień w usuwaniu istniejących barier oraz modernizacji np. budynków.

Woźnicka [2017] podzieliła ograniczenia dostępności różnych form turystyki i rekreacji dla osób niepełnosprawnych na trzy główne kategorie:

- wewnętrzne – tkwiące w osobie niepełnosprawnej, tj. jej stan fizyczny (możliwość poruszania się, ból), psychiczny (wiera we własne możliwości), a także stan świadomości (niedostatek wiedzy, niższy poziom wykształcenia);
- środowiskowe – bariery architektoniczne, urbanistyczne, ekologiczne (warunki terenowe, pogoda), a także ograniczenia transportowe, w tym nieuwzględnienie potrzeb osób niepełnosprawnych w przepisach prawnych oraz regulaminach wewnętrznych różnych firm transportowych,
- interakcyjne – wzajemne oddziaływanie osób niepełnosprawnych i pełnosprawnych oraz ograniczenia wynikające z konieczności posiadania specjalnych umiejętności do realizowania niektórych form rekreacji.

Mimo wielu ograniczeń osoby ze specjalnymi potrzebami, w tym osoby starsze chętnie korzystają z możliwości wypoczynku na obszarach wiejskich [Matlegiewicz 2012, Popiel 2016]. Zarówno literatura krajowa, jak i zagraniczna wymaga pogłębienia tematu wypoczynku tej grupy odbiorców w wioskach tematycznych. Zdaniem Woźnicka [2017] działalność tego rodzaju w ramach zrównoważonej turystyki i rekreacji musi być dostosowana do tej grupy odbiorców poprzez odpowiednią ergonomię, np.

- wyznaczanie miejsc postojowych dla osób niepełnosprawnych,
- dźwigi osobowe w budynkach piętrowych,
- platformy, pochylnie, podjazdy przy wejściu do budynku oraz wewnątrz jego,
- brak progów w całym obiekcie,
- toalety dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych,

- plan obiektu przy wejściu,
- czytelny system informacyjny, stopnie schodów zaznaczone kontrastującymi taśmami [Woźnicka 2017].

Innymi dodatkowymi udogodnieniami dla osób niepełnosprawnych w wioskach tematycznych mogą być:

- tablice edukacyjne z alfabetem Braille’a,
- możliwość zwiedzania wioski z przewodnikiem, który posługuje się językiem migowym,
- mechanicznie utwardzona powierzchnia, która usprawni poruszanie,
- wypustki Braille’a na drogach, ścieżkach, wejściach do budynków,
- barieryk wzdłuż trasy umożliwiające poruszanie się.

Ze względu na lokalno-społeczny charakter inicjatyw powstawania polskich wsi tematycznych na bazie istniejącego historycznego stanu infrastruktury bardzo pożądana jest likwidacja barier architektonicznych w zakresie budynków i ich najbliższego otoczenia. Przestrzeń publiczna wsi tematycznych ma na celu realizację różnorodnych potrzeb, ale zasadniczo służy budowaniu relacji między ludźmi i ich aktywizację. Znając charakter danej przestrzeni, można określić, co należy architektonicznie poprawić, aby każdy jej użytkownik był bezpieczny i mógł zachowywać się w pełni swobodnie [Szmygin 2021, s. 100]. Warto wspomnieć, że regulacje w zakresie projektowania przestrzeni publicznych to wciąż zalecenia i wskazówki, a nie prawnie wiążące zapisy [Szmygin 2021, s. 101].

W badanych trzynastu wioskach tematycznych Polski Wschodniej zastana infrastruktura nie była projektowana z uwzględnieniem potrzeb osób ze specjalnymi potrzebami (tab. 5.6). Nie jest zatem dostosowana architektonicznie i technicznie ani w funkcjonowaniu stron internetowych. Jest to więc wyzwanie stojące przed wioskami, które warto uwzględnić w przyszłym planowaniu.

Do najczęściej wymienianych barier w przestrzeniach publicznych w zakresie dostępności osób ze specjalnymi potrzebami można zaliczyć przeszkody utrudniające bądź, w skrajnych przypadkach, uniemożliwiające fizyczne korzystanie z tych przestrzeni. Są to:

- poziomy, tj. różnice wysokości, np. brak pochylni, strome schody, zbyt wysokie krawężniki stanowiące bariery dla osób na wózkach inwalidzkich, osób starszych, osób poruszających się o kulach,
- elementy wyposażania przestrzeni publicznej – brak poręczy i miejsc wypoczynku lub źle zaprojektowane miejsca wypoczynku, brak toalet przystosowanych dla osób starszych i niepełnosprawnych, nieprzystosowane urządzenia do korzystania przez osoby ze specjalnymi potrzebami [Szmygin 2021, s. 103].
- nawierzchnie i płaszczyzny ruchu – zbyt długie płaszczyzny ruchu, nieodpowiednio zaprojektowana nawierzchnia w przestrzeniach publicznych, niewykorzystanie zróżnicowanej nawierzchni jako elementu informującego o zmianie charakteru przestrzeni (np. wypukłości w nawierzchni); bariery wynikające

z niejednoznacznego, nieintuicyjnego oznakowania; zbyt wąskie trakty, utrudniające komunikację z osobami poruszającymi się na wózkach inwalidzkich, osobami z wózkami dziecięcymi, osobami starszymi i poruszających się o kulach [Szmygin 2021, s.105].

Barierami w zakresie dostępności sensorycznej są elementy przestrzeni publicznej, takie jak: zbyt mała czcionka elementów informacyjnych, zbyt wiele elementów informacyjnych, brak informacji dla osób niewidomych, niejednoznaczne oznakowania utrudniające bądź uniemożliwiające wizualny odbiór przestrzeni, niejednoznaczne informacje dźwiękowe, które utrudniają korzystanie z przestrzeni osobom o osłabionym słuchu, wrażliwym na dźwięki, brak informacji dźwiękowych, zły dobór kolorystyki, np. agresywne zestawienie barw, zbyt duża ilość faktur czy nieintuicyjna artykulacja elementów informacyjnych stanowiąca barierę w poprawnym odbiorze przestrzeni [Szmygin 2021, s. 107].

Tabela 5.6. Udogodnienia dla osób ze specjalnymi potrzebami w wioskach tematycznych

Wioska tematyczna	Dostosowanie infrastruktury technicznej i turystycznej	Dostosowanie strony internetowej do potrzeb osób z niepełnosprawnościami
Pacowa Chata	brak	brak
Wieś Drewniana	brak	brak
Wioska Bulwy	parking, podjazd, barierki, toaleta dla osób niepełnosprawnych przy świetlicy wiejskiej, w której organizowane są zajęcia edukacyjne	brak
Dawna Osada Tatarska	brak	brak
Mleczna Wieś	brak	brak
Kraina Rumianku	brak	brak
Słowiański Gród	toalety dostosowane dla osób niepełnosprawnych	brak
Wioska Kowalstwa	brak	brak
Einstein na Łące	brak	brak
Wioska Strachów – Bajkowa Kraina Gotanii	brak	brak
Wioska Gotów	brak	brak
Wioska Garncarstwa	brak	brak
Wioska Fantasy	toalety dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych	brak

Źródło: oprac. na podst. badań

Tab. 5.7. Charakterystyka wybranych produktów lokalnych, regionalnych, kulturowych, jakie osoby niepełnosprawne mogą poznać w wioskach tematycznych

Wioska tematyczna	Nazwa produktu	Charakterystyka produktu
Pacowa Chata	podpłomyki	rodzaj chleba wypiekanego z wody i mąki bezpośrednio na piecu
Wieś Drewniana	ciasteczka drewniaka	ręcznie robione ciasteczka maślane, pieczone w piecu kaflowym, wyciskane przez ręczną maszynkę
Wioska Bulwy	kiszka ziemniaczana	jelito wieprzowe wypełnione ziemniakami z mięsem i warzywami, zapiekane w piecu
Dawna Osada Tatarska	mizar	tatarski cmentarz założony na pagórkach i obrzeżach lasu
Mleczna Wieś	krowie sery	sery, które w naturalny sposób są konserwowane bez użycia chemii
Kraina Rumianku	mydełka glicerynowe	wykonane z naturalnych produktów pozyskanych z ziół i innych roślin
Słowiański Gród	chwaściki	ciasto smażone na głębokim oleju z miętą
Wioska Kowalstwa	galeria wyrobów kowalskich, warsztaty ozdabiania szkła	zwiedzanie galerii z przewodnikiem, wykonanie ozdób i malowanie szkła
Wioska Gotów	repliki chat Gotów	zwiedzanie, udział w warsztatach i biesiadzie archeologicznej
Wioska Garncarstwa	warsztaty garncarskie warsztaty rękodzielnicze	toczenie garnków glinianych na kole garncarskim, wyrób magnezów, zabawek, ozdób, toreb, obrazków z włóczki i gwoździ
Wioska Fantasy	fort obronny z kasztelem, dziesięć chat, funkcjonująca karczma i kuźnia, łaźnia, altany ogniskowe, stajnia, sieć fortyfikacji z palisadą, wieżami i wałami obronnymi	zwiedzenie fortu ze średniowiecznymi zabudowaniami

Źródło: oprac. na podst. badań

Najtrudniejsze do zdefiniowania są bariery społeczne, gdyż ze względu na różnorodność podmiotowości i preferencji potrzeb oraz możliwości osób trudno je zdefiniować i sklasyfikować. Warto pamiętać, że w tym aspekcie istotną kwestią jest zachowanie się względem osób o specjalnych potrzebach w przestrzeni publicznej. Niejednokrotnie widząc osobę, np. poruszającą się przy użyciu laski odczuwa się potrzebę pomocy. Należy jednak zdawać sobie sprawę, iż taka osoba nie zawsze potrzebuje pomocy, a niespodziewane naruszenie jej prywatności

może zakłócać odbiór i wywołać dezorientację [Szymgin 2021, s. 108]. Przed udzieleniem pomocy należy zapytać, czy osoba jej potrzebuje. Osoba ze specjalnymi potrzebami najlepiej zna swoje możliwości i powinna mieć szansę samodzielnie zdecydować, co w danej przestrzeni może stanowić dla niej barierę i czy jej pokonanie wymaga pomocy z zewnątrz [Szymgin 2021, s. 108].

Brak udogodnień dla osób o specjalnych potrzebach jest prawdopodobnie uwarunkowany ograniczonymi środkami finansowymi wiosek tematycznych. Mimo że większość wiosek w swojej ofercie posiada różnego rodzaju zajęcia dla osób z niepełnosprawnościami czy osób starszych, to jednak wymagają one wcześniejszego odpowiedniego przygotowania ze strony liderów wiosek. Dodatkowe przygotowanie do zajęć z tego typu odbiorcami często wymaga zaangażowania osób, które potrafią rozmawiać w języku migowym, bądź dodatkowych opiekunów wspomagających poruszanie się osób po wiosce (np. pielęgniarze, wolontariusze). Mimo braku dostosowania infrastruktury technicznej czy turystycznej w wioskach tematycznych osoby ze szczególnymi potrzebami mogą zapoznać się z szeregiem walorów kulinarnych o charakterze lokalnym, regionalnym czy kulturowym (tab. 5.7).

Edukacja i wychowanie osób niepełnosprawnych w wiosce tematycznej przebiega w taki sam sposób, jak osób zdrowych, niemniej wymagają znacznie większego nakładu pracy ze strony liderów wiosek.

PODSUMOWANIE

Wioska tematyczna to wieś, która posiada swój motyw przewodni. Opracowanie oryginalnej, czyli unikalnej, niepowtarzalnej i jedynej w swoim rodzaju specjalizacji wioski opiera się na dokonaniu inwentaryzacji i dogłębnym przeanalizowaniu zasobów miejscowości. Do tego potrzebna jest postawa twórcza liderów, przedsiębiorców i osób zaangażowanych, wyrażających się gotowością poznawania i tworzenia oraz rozwijania wioski tematycznej. Wioski powstają na bazie zastanych zasobów: kulturowych, materialnych, duchowych, przestrzennych, historycznych i przyrodniczych. Innowacyjne pomysły i produkty oferowane są w ramach motywu przewodniego wioski tematycznej.

Wśród badanych wiosek tematycznych większość funkcjonuje jako stowarzyszenia lub osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą. Większość wiosek działa od ponad 10 lat, a najstarsze trzy – ponad 20 lat. Wioskami administrują zarządy stowarzyszeń lub właściciele firm. Wioski tematyczne bazują na kapitale społecznym mieszkańców. Do swoich działań zapraszają także przedsiębiorców. Trzy wioski funkcjonują w bardzo ograniczonym zakresie, należy wcześniej się z nimi umówić telefonicznie, aby skorzystać z oferowanych atrakcji.

Wśród przedsiębiorców współpracujących z wioskami tematycznymi najwięcej było osób fizycznych, prowadzących działalność gospodarczą i organizacje samorządowe. Przedsiębiorcy współpracujący z wioskami są to osoby zajmujące się edukacją i prowadzeniem warsztatów, oferujące usługi noclegowe i gastronomiczne. Wśród nich są także przewodnicy, osoby prowadzące muzea, sprzedające produkty spożywcze i rolnicy. Dużym problemem jest to, że wielu rzemieślników, artystów czy osób sprzedających produkty spożywcze nie prowadzi legalnej działalności gospodarczej. Przedsiębiorczość na wsi rozwija się, ale często na tak małą skalę, że nie przynosi dochodów, które pozwalałyby pokryć podatki. Część osób nie chce też zwiększać deklarowanego dochodu, ponieważ pragnie pobierać podatki socjalne. Na polu ekonomicznym potrzeba dużo pracy.

Badane wioski uzyskiwały różne przychody i generowały różne koszty. Większość nie podała konkretnych wartości z uwagi na ich osobiste zaangażowanie. Trudno jest wioskom podać konkretne dane o efektach działalności, ponieważ lider prowadzi jeszcze inną działalność lub pracuje społecznie i na organizację imprez i warsztatów pozyskuje pieniądze od sponsorów lub z projektów.

Wioski tematyczne stosowały różne strategie promocji i wykorzystywały do tego różne kanały – Internet, media, materiały papierowe, bezpośredni kontakt, a także polecenia innych (marketing szeptany). Wszyscy liderzy wymienili polecenia drogą pantoflową. Popularne było też posiadanie konta wioski tematycznej na Facebooku, a artykuły i ogłoszenia o wydarzeniach odbywających się w wiosce zamieszczano w gazetach lokalnych, stronach internetowych wioski tematycznej, wykonywano także plakaty oraz dbano o jakość prowadzonych zajęć.

Liderzy wiosek powinni popracować nad nowoczesnością i jakością treści umieszczanej na stronach. Prawie 40% wiosek w ogóle nie posiadało strony internetowej wioski, która powinna być jej wizytówką. Tylko jedna wioska nie posiada swojego profilu na Facebooku, ale trzy inne nie zamieszczają postów od kilku lat. Siedem profili jest prowadzonych na bieżąco, co skutkuje dużą liczbą obserwujących i sympatyzujących. Konto na Facebooku jest dobrym kanałem komunikacji – informowania o realizowanych działaniach, odpowiadania na komentarze i eksponowanie swojej działalności. Część liderów wiosek powinna zwrócić większą uwagę na prowadzenie mediów społecznościowych.

Większość liderów oraz przedsiębiorców określa swój wizerunek w środowisku lokalnym jako dobry i pozytywny. Niewielu z nich ma pewne problem i konflikty. Jest to dobra wiadomość, gdyż konflikty mogłyby przyczyniać się do negatywnego wizerunku wioski tematycznej, który na zasadzie plotek mógłby docierać do odwiedzających i zmniejszać ich zainteresowanie ofertą wioski. Negatywne emocje mogłyby też osłabić motywację do działania osób zaangażowanych w prowadzenie wioski.

Ruch turystyczny w wioskach tematycznych Polski Wschodniej ocenia się na 100–40 000 odwiedzających rocznie. Największy występuje od maja do września.

W badanych wioskach tematycznych infrastruktura turystyczna nie była projektowana specjalnie dla osób ze specjalnymi potrzebami i nie jest dostosowana do nich architektonicznie i technicznie oraz w zakresie stron internetowych. Jest to więc wyzwanie stojące przed liderami wiosek tematycznych, które powinno być uwzględnione w planie ich rozwoju.

BIBLIOGRAFIA

- AbouZahr C., 2003. Global burden of maternal death and disability. *Br. Med. Bull.* 67(1), 1–11.
- Andrzejczyk R., Niedziółka A., 2019. Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju turystyki wiejskiej na Podhalu. *Zag. Doradz. Rol.* 97(3), 59–71.
- Bandura A., 2001. Social cognitive theory: An agentic perspective. *Ann. Rev. Psychol.* 52(1), 1–26. <https://doi.org/10.1111/1467-839X.00024>
- Bański J., 2015. Uwarunkowania przedsiębiorczości na wsi – wybrane zagadnienia. *Rocz. Nauk. Ekon. Rol. Rozw. Obsz. Wiejskich.* 102(1), 68.
- Bański J., 2008. Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego. *Prz. Geogr.* 80(2), 199–222.
- Barłowska J., Litwińczuk Z., 2009. Właściwości odżywcze i prozdrowotne tłuszczu mleka. *Med. Wet.* 65(3), 171–174.
- Bartecki B., 2018. The goths’ return to the Hrubieszów basin. The social use of archaeological heritage for building a local identity, *Analecta Archaeol. Ressorviensia* 13, s. 333–355.
- Bartosz A., 1976. Z badań nad cygańskim kowalstwem na polskim Spiszu. *Rocz. Muz. Etnograf. Krak.* 6, 184.
- Będkowska H., 2009. Zielone lekcje. Wyd. Forest, Józefów.
- Będzik B., Brelik A., 2016. Rola kapitału społecznego w zarządzaniu rozwojem lokalnym. W: R. Nowicki, J. Kosmaczewska, M. Barczak, *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. Koncepcje, realizacje, kierunki rozwoju*. Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz, 9–28.
- Belch G., Belch M., 2007. Advertising and promotion: An integrated marketing communication perspective. McGraw–Hill, New York.
- Best J., Best J., 2008. Social problems. WW Norton & Company, New York.
- Bienia B., Sawicka B., Krochmal-Marczak B., Betlej I., Skiba D., 2015. Ziemniak jako źródło składników odżywczych. W: J. Chrzanowska, H. Różański (red.), *Rośliny zielarskie, kosmetyki naturalne i żywność funkcjonalna*. Oddział Małopolski Polskiego Towarzystwa Technologów Żywności, Krosno–Wrocław, 74–88.
- Bogucka M., 1956. Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII w. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Bohdanowicz J., 1963. Materiał do kowalstwa ludowego południowej kielecczyny. *Archiwum Etnograficzne*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Borowiec K., 2012. Kanon wiedzy na temat tzw. etnogenezy Słowian. *Czas przełomu*, *Kwart. Jęz.* 1, s. 2–3.
- Borzyszkowski J., 2015. Wykorzystanie Internetu w turystyce na przykładzie działań organizacji zarządzających obszarami recepcji turystycznej na rzecz modeli w e-biznesie. *Rozpr. Nauk. Akad. Wychow. Fiz. Wroc.* 50, 108–116.

- Braddock D.L., Parish S.L., 2001. An institutional history of disability. W: G.L. Albrecht, K.D. Seelman, M.Bury (red.), *Handbook of disability studies*, 11–68.
- Broda-Wysocki P., 2021. Paradygmat analiz ubóstwa i wykluczenia społecznego. *Prz. Eur.* 2, 11–19. <https://doi.org/10.31338/1641-2478pe.2.21.1>
- Brodziak A., 2013. Właściwości prozdrowotne mleka, Cz. I. Tłuszcz mleczny i laktoza. *J. NutriLife*, 12, <http://www.NutriLife.pl/index.php?art=131> [data dostępu: 14.08.2023].
- Brodziak A., Król J., 2014. Właściwości prozdrowotne mleka, Cz. II. Białka mleka. *J. NutriLife*, 01, <http://www.NutriLife.pl/index.php?art=138> [data dostępu: 14.08.2023].
- Brodziak A., Król J., Litwińczuk Z., 2014. Ocena zawartości składników frakcji białkowej w różnych rodzajach mleka spożywczego. W: T. Tarko, A. Duda-Chodak, M. Witczak, D. Najgebauer-Lejko (red.), *Właściwości produktów i surowców żywnościowych. Wybrane zagadnienia. Polskie Towarzystwo Technologów Żywności*, Kraków, 4–14.
- Brokman T., 2022. Historia kowalstwa. Pierrot Metal Studio. www.pierrot.com.pl [data dostępu: 10.10.2022]
- Brzozowska M., 2009. Patriotyzm i nacjonalizm w polskim dyskursie ideologicznym. *Etnolingwistyka. Probl. Jęz. Kult.* 21(21), 103–120.
- Buk W., Dubienko K., Duranowska D., Goszczyńska B., Kamińska M., Łoza M., Łusiak K., Miterka E., Paszkiewicz A., Paszko A., Przebierowska A., Staropiętka-Kuna E., Stryjecka M., 2014. W świecie przyrody – doświadczenia przyrodnicze, metoda projektów w edukacji przyrodniczej dzieci z klas I–III szkoły podstawowej. Suplement do programu nauczania dla klas I–III szkoły podstawowej pt. „Zrównoważona szkoła”, Chełm, http://mindsteps.pwscz-chelm.pl/pliki/suplement_3.pdf [data dostępu: 10.05.2023].
- Burszta J., 1974. *Kultura ludowa kultura narodowa*, Warszawa, 342.
- Butler R., 2000. Literary tourism. W: J. Jafari (red.), *Encyclopedia of tourism*, London.
- Cellary W., 2020. Edukacja w świetle pandemii. W: *Nauczanie po pandemii. Nowe pytania czy nowe odpowiedzi na stare pytania*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Chmieliński P., 2006. Wspieranie przedsiębiorczości w działalności gospodarczej małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. W: M. Strużycki (red.), *Przedsiębiorczość w teorii i praktyce*. SGH, Warszawa, 171–182.
- Chojancka-Ozga L., Ozga W., 2014. Nowe spojrzenie na edukację przyrodniczą na przykładzie wybranych wiosek tematycznych w Polsce. *Stud. Mater. Cent. Eduk. Przyr.-Leśn.* 16(1), 193–199.
- Chrzanowska I., 2015. *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Citra C.A., Rosy B., 2020. Keefektifan Penggunaan Media Pembelajaran Berbasis Game Edukasi Quizizz Terhadap Hasil Belajar Teknologi Perkantoran Siswa Kelas X SMK Ketintang Surabaya. *J. Pendidikan Administrasi Perkantoran* 8(2), 261–272. <https://doi.org/10.26740/jpap.v8n2.p261-272>
- Cwener A., Sudnik-Wójcikowska B., 2012. *Rośliny kserotermiczne. Leksykon*. Oficyna Wydawnicza Multico, Warszawa.
- Ćwirlej-Sozańska A., Wilmonska-Pietruszyńska A., 2015. Międzynarodowa klasyfikacja funkcjonowania, niepełnosprawności i zdrowia – model biopsychospołeczny. *Bezp. Pr. Nauka Prakt.* 8, 11–13.
- Czapiewska G., 2018. Wioski tematyczne w procesie odnowy wsi pomorskich. *St. Obsz. Wiej.* 49, 155–171.
- Czerwińska K., 2017. Funkcjonowanie osoby stopniowo tracącej wzrok w przestrzeni edukacyjno-rehabilitacyjnej. *Forum Pedag.* 1, 168–180.
- Czyżewski A., Kołacz K., Koss U., Łoboziak S., Sitarek S., 2013. *Zmysły leśne obserwacje i eksperymenty*. Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.

- Domínguez Vila T., Alén González E., Darcy S., 2019. Accessible tourism online resources: a Northern European perspective. *Scand. J. Hosp. Tour.* 19(2), 140–156.
- Donahoe T., Luebben C., 2014. *Rock climbing: Mastering basic skills.* Mountaineers Books.
- Duch-Dyngosz M., 2012. Zapomniana genealogia Polaków. *Znak* 684, 8–13.
- Duczkowska-Małysz K., Duczkowska-Piasecka M., 1993. Pozarolnicza działalność gospodarcza – kierunki i możliwości rozwoju przedsiębiorczości. Studium na przykładzie gminy Myślibórz. W: K. Duczkowska-Małysz (red.), *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych.* IRWiR PAN, Warszawa, 263–271.
- Duriasz-Bulhak J., Połomski K., Potok A., 2011, *Rzecz o dziedzictwie na wsi. Rady, przykłady, informacje.* Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
- Dziedzic-Svana A., 2023. Dawne garncarstwo. www.bdn.org.pl [data dostępu: 17.02.2023].
- Dzwonkowski W., 2017. Ewolucja produkcji ziemniaków w Polsce i UE. *Zesz. Nauk. Szk. Gł. Gosp. Wiej. Warsz., Probl. Rol. Św.* 17(3), 71–80. <https://doi.org/10.22630/PRS.2017.17.3.54>
- Encyklopedia powszechna, 2008, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Fedyszak-Radziejowska B., Frenkel I., Klepacka D., Liro A., Milczarek D., Poczta W., Tabor S., Zukowski T., Budzich-Szukała U., Jasiński J., 2004. *Polska wieś po wejściu do Unii Europejskiej.* Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa.
- Ferenz K., 2000. Edukacja kulturalna jako nadawanie kształtu ideom. W: B. Idzikowski, E. Narkiewicz-Niedbałec (red.) *Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży.* University Press, Zielona Góra.
- Fiedor B., 2007. Polski wzrost gospodarczy w kontekście współczesnych kontrowersji wokół teorii i polityki wzrostu. W: M. Klamut (red.), *Polityka ekonomiczna. Współczesne wyzwania,* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Frank M., Lavy I., Elata D., 2003. Implementing the project-based learning approach in an academic engineering course. *Int. J. Technol. Des. Educ.* 13, 273–288.
- Fronczak K., 2017. *W stronę natury. Zrównoważona gospodarka leśna.* Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.
- Fryś-Pietraszkowa E., 1973. Ośrodek Garncarski w Łążku ordynackim i jego wyroby na tle ceramiki malowanej w Polsce. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Gdańsk.
- Fundamental Principles of Disability, 1976. <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/UPIAS-fundamental-principles.pdf> [data dostępu: 07.07.2023].
- Gajewski L., 1957. Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późnolateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły. *Polemiki i Dyskusje* 1, 281–302.
- Garbula-Orzechowska J., 2016. Edukacja historyczna w procesie globalizacji, <http://instytut.info/wp-content/uploads/2016/08/08-Garbula-Orzechowska.pdf> [data dostępu: 07.07.2023].
- Geise P., 2018. Armschlag, czy wioska z maku słynąca, <https://biokurier.pl/relaks/armschlag-czy-wioska-maku/> [data dostępu: 26.03.2023].
- Gieysztor A., 1982. *Mitologia Słowian.* Wyd. Art. i Film, Warszawa.
- Golinowska S., 2021. O powstawaniu i zapobieganiu niepełnosprawności. *Pol. Społ.* 10, 3–7. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.5424>
- Gołębniak B.D., 2002. *Uczenie metodą projektów.* WSIP, Warszawa.
- Goodwin H., Santilli R., 2009. Community-based tourism: a success?. *ICRT Occasional Paper* 11(1), 37.
- Gorgolewski Ł., 2019. Dostępność budynków dla osób ze szczególnymi potrzebami – usuwanie barier architektonicznych w instalacjach elektrycznych. *Prz. Bud.* 90(9), 99–102.
- Gorzela G., 2000. Zewnętrzna interwencja jako czynnik rozwoju lokalnego (na przykładzie Programu Inicjatyw Lokalnych). *Stud. Reg. Lokalne* 3(3), 99–120.
- Gostomski E., Michałowski T., 2014. Rola Internetu w handlu międzynarodowym. *Współcz. Gospod.* 5(3), 11–25.

- Gralak K., 2008. Farming for health, jako innowacyjny kierunek wzmacniania konkurencyjności gospodarstw rolniczych. *Rocz. Nauk. Stow. Ekon. Agrobiz.* 3(10), 192–196.
- Grenander N.G., 1994. Prehistoric and early medieval features in the construction of the oldest north-european treadle looms. W: G. Jaacks, K. Tidow (red.), *Textilsymposium Neumünster – Archäologische Textilefunde – Archaeological Textiles*. Nesat, Neumünster, 203–212.
- Grochowski P., 2022. Gdzie świętują rodzimowiercy? Przedchrześcijańskie dziedzictwo Słowian w warunkach późnej nowoczesności. *Łódz. Stud. Etnogr.* 61(1), s. 39–58.
- Grzywacz A., 2000. Edukacja leśna społeczeństwa. *Bibl. Leśn.* (138), 1–16.
- Gulak P., 2012. Odrodzenie się kultury słowiańskiej w Polsce. e-bookowo, 18–35.
- Heitmann G., 2005. Challenges of engineering education and curriculum development in the context of the Bologna process. *Eur. J. Eng. Educ.* 30(4), 447–458. <https://doi.org/10.1080/03043790500213136>
- Helpa-Liszkowska K., 2013. Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego. *Studia Oecon. Posnan.* 1(6), 5–18.
- Hensel W., 1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Herawati A., Purwaningsih A., Handharko Y.D., 2018. Promoting village tourism through the development of information systems. *Rev. Integr. Bus. Econ. Res.* 7, 221–236.
- Herbst J., 2008. Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich. W: M. Halam-ska (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*. IRWIR PAN, Warszawa.
- Heywood A., 2008. *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hoffman S.J., Sritharan L., Tejpar A., 2016. Is the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities impacting mental health laws and policies in high-income countries? A case study of implementation in Canada. *BMC Int. Health Human Rights* 16(1), 1–18.
- Hołubowicz W., 1950. *Garncearstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*. Towarzystwo Naukowe, Toruń.
- Hop D., 2012. Szwejk w Przemysłu. Przewodnik szlakiem przygód dobrego wojaka w Twierdzy Przemysł. Wydawnictwo Ślad, Przemysł.
- Hordejuk S., 2009. Meczec w Studziance, *Echo Studzianki* 1(1).
- Hospers G.J., 2013. Coping with shrinkage in Europe's cities and towns. *Urban Des. Int.* 18, 78–89.
- Idziak W., 2005. Wieś tematyczna, www.witrynawiejska.org.pl [data dostępu: 01.02.2023].
- Idziak W., 2008. Wymyślić wieś od nowa. Wioski tematyczne, Alta Press, Koszalin.
- Idziak W., 2009. Zarządzanie przestrzenią wsi przez dodawanie jej wartości. *Pr. Kom. Kraj. Kult.* 12, 198–205.
- Idziak W., 2011. Turystyka społeczna – inspiracje dla turystyki wiejskiej. *Folia Pomeranae Univ. Technol. Stetinensis, Oecon.* 288(64), 9–18.
- Idziak W., 2012. Wieś w nowej gospodarce – wioski tematyczne. W: B. Głuszak (red.), *Tam gdzie miejsca mają duszę. Model tworzenia miejscowości tematycznych*. Elbląskie Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Pozarządowych, Elbląg.
- Idziak W., Wilczyński R., 2013. *Odnova wsi. Przestrzeń, ludzie, działania*, FAPA, Warszawa.
- Jackowski A., 2007. *Polska sztuka ludowa*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jalinik M., 2009. Uwarunkowania i czynniki rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich. *Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok*.
- Jalinik M., 2010. *Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Jalinik M., 2016. Obszary leśne w rozwoju turystyki, *Ekon. Śr.* 3, 313–323
- Janicki W., 2000. Tatarzy w Polsce – naród, grupa etniczna czy 'ludzie pogranicza'. *Czas. Geogr.* 71(2), 173–181.

- Jannah R., Abbas E.W., Jumriani J., Handy M.R.N., Putra, M.A.H., 2022. BanuaAnyar culinary tourism area as a tourism attraction in Banjarmasin. *Innov. Soc. Stud. J.* 3(2), 157–162.
- Jumriani J., Mutiani M., Putra M.A.H., Syaharuddin S., Abbas, E.W., 2021a. The urgency of local wisdom content in social studies learning: literature review. *Innov. Soc. Stud. J.* 2(2), 103–109.
- Jumriani J., Syaharuddin S., Abbas E.W., Mutiani M., Handy M.R.N., 2021b. The traditional clothing industry of Banjarmasin Sasirangan: A portrait of a local business becoming an industry. *J. Socioecon. Dev.* 4(2), 236–244.
- Kachniewska M., 2017. Strategie marketingowe przedsiębiorstw i regionów turystycznych w mediach społecznościowych. *Studia Oecon. Posnan.* 5(4).
- Kamińska J., Nahlik A., 1958. Włókiennictwo gdańskie w X–XIII wieku. *Acta Archaeol. Univ. Lodz.* 6, 56–63.
- Kapusta F., 2001. Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na Dolnym. *Zesz. Nauk. Akad. Rol. Krak.* 380(81), 191–200.
- Kaźmierczak D., 2021. Projekt jako metoda szkoleniowa. Libron, Kraków.
- Kerley G.I., Geach B.G., Vial C., 2003. Jumbos or bust: do tourists' perceptions lead to an underappreciation of biodiversity?. *S. Afr. J. Wildl. Res.* 33(1), 13–21.
- Kilian M., 2007. Niepełnosprawni w społeczeństwie. *Pol. Społ.* 11–12, 16–18
- Kłoczko-Gajewska A., 2014. Can we treat thematic villages as social innovations?. *J. Cent. Eur. Green Innov.* 2(3), 49–59.
- Kłoczko-Gajewska A., 2015. Działalność wiosek tematycznych w Polsce i wstępna ocena jej efektów. *Rocz. Nauk. Ekonom. Rol. Rozw. Obsz. Wiej.* 102(3), 104–111.
- Kłoczko-Gajewska A., 2018. Wioski tematyczne a instytucje wiejskie – badania eksploracyjne. *Konteksty Przemian* 107, 107–115
- Kłoczko-Gajewska A., Markiewicz O., 2018. Mechanizm rozprzestrzeniania się wiosek tematycznych w Polsce. *Wiśł Rol.* 3(180), 193–209.
- Kobyliński Z., 2011. Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe? *Mazowsze Stud. Reg.* 7, 21–47.
- Kokowski A., 1992. Das Problem der Wiederöffnung der Gräber in den Friedhöfen der Masłomęcz-Gruppe (aus den Studien über die Kulturveränderungen bei den Goten während ihrer Wanderung). W: E. Straume (red.), *Peregrinatio Gothica III*. Univ. Oldsaksaml. Skr. 14, 115–132.
- Kokowski A., 1993. Zagadnienie pochówków cząstkowych w grupie masłomęckiej. W: M. Kwapiński, H. Paner (red.), *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*, Gdańsk, 118–124.
- Kokowski A., 1999. Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej. *ideMEDIA*, Lublin, 73–95.
- Kokowski A., 2012. Gocka duma Masłomęcza, Masłomęckie Stowarzyszeni „Wioska-Gotów”, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, Masłomęcz–Hrubieszów–Lublin.
- Kolwitz M., Radlińska I., 2015. Kształtowanie się współczesnego paradygmatu niepełnosprawności. *Pom. J. Life Sci.* 61(3), 270–277.
- Kołodziejczyk A., 1997. Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII–XX wieku, Siedlce.
- Kondrat A., 2006. Dawna siedziba rodziny Chrzanowskich herbu Poraj. Dwór w Moroczynie, Ziemia Lub. 1, 2.

- Konewecka R., Krupa J., 2010. Szlak ginących zawodów jako produkt turystyczny województwa podkarpackiego. W: D. Orłowski, E. Puchnarewicz (red.), *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*, Wyd. Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, Warszawa.
- Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 1169) <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20120001169> [data dostępu: 05.07.2023].
- Kopaliński W., 2016. *Słownik wyrazów obcych*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kopydłowski B., 2005. *Polskie kowalstwo architektoniczne*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Korał J., 2016. Agroturystyka jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich w Polsce po 1989 roku. *Seminare. Poszukiwania naukowe* 37(3), 123–130.
- Korcz, N., Janeczko E., 2022. Forest Education with the use of educational infrastructure in the opinion of the public-experience from Poland. *Sustainability* 14(3), 1915. <https://doi.org/10.3390/su14031915>
- Kostrzewski J., 1949. *Kultura prapolska*. Instytut Zachodni, Poznań, 156.
- Kotula F., 1959. Materiały do plastyki ludowej. *Pol. Szt. Lud.* 13(1/2), 85.
- Kozioł A., Trelka M., Florjanowicz P., 2013. Społeczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, 46–50.
- Kozub-Karkut M., 2016. Patriotyzm, polskość w dyskursie politycznym kampanii prezydenckiej 2015 roku. W: M. Kułakowska, P. Borowiec, P. Ścigaj, *Oblicza kampanii wyborczych 2015*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 73–92.
- Król K., 2015. The description and comparative analysis of chosen tools automatizing the process of creating interactive maps of spatial objects. *Geomatics, Landmanagement and Landscape*, (3), s. 91–99.
- Król K., Bedla D., 2016. Geoinformacja w sprzedaży produktu turystycznego. *Mark. Rynek* 3, 20–27.
- Król K., Wojewodziec T., 2006. Strona internetowa źródłem przewagi konkurencyjnej gospodarstwa agroturystycznego. *Więś Doradz.* 1–2, 59–62.
- Krzemińska E., 2021. Tatar z wyboru. *Echo Studzianki* 4(50), 13–23.
- Krzywiec R., 1952. *Podstawy technologii ceramiki*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Wrocław.
- Kupisiewicz C., 1984. *Podstawy dydaktyki ogólnej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kurowska A., Staszkievicz M., Nowak A., 2014. Problemy i bariery w życiu codziennym osób niepełnosprawnych fizycznie. *Probl. Pielęg.* 22(2), 178–183.
- Kutkowska B., 2012. Przemiany funkcjonalne na obszarach wiejskich w kontekście zróżnicowanego rozwoju (przegląd teorii i piśmiennictwa). W: A. Rosner (red.), *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kuźniar W., 2013. Aktywność marketingowa gmin i jej oddziaływanie na rozwój turystyki wiejskiej. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Łaszczewska T., 1971. Pradzieje włókiennictwa. *Kwart. Hist. Nauki Tech.* 16(3), 21–53.
- Lech J., 1960. Kowale jasiońscy. *Pr. Mater. Muz. Archeol. Etnogr. Łódź.*, Ser. Etnogr. 1, 125.
- Lee J., Park B.J., Tsunetsugu Y., 2009. Restorative effects of viewing real forest landscapes, based on a comparison with urban landscapes. *Scand. J. Forest Res.* 24, 227–234.
- Legutko-Kobus P., 2016. Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów. *Studia Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju* 170, 140–157.
- Leonardi M., Steiner T.J., Scher A.T., Lipton R.B., 2005. The global burden of migraine: measuring disability in headache disorders with WHO's Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). *J. Headache Pain* 6, 429–440.

- Leszczyński W., 2012. Żywnościowa wartość ziemniaka i przetworów ziemniaczanych (Przegląd literatury). *Biuletyn IHAR* 266, 5–12.
- Levitas R., 2007. *The multi-dimensional. Analysis of social exclusion*. UOB, Bristol.
- Likhtarovich K., Szustka K., 2013. Questing – wyprawy odkrywców jako nowa forma aktywnej edukacji plenerowej w lasach i na terenach przyrodniczo cennych. *Stud. Mater. Cent. Eduk. Przyr.-Leśn.* 15(1), 319–327.
- Listyorini H., Mistriani N., Prayitno P.H., 2021. Pemberdayaan Masyarakat Melalui Pembuatan Tema Ikonik, Acara Wisata, Dan Usaha Ekonomi Kreatif. *Jurnal Masyarakat Mandiri* 5(5), 2510–2523.
- Liszka W., Celuch K., Lutek P., Zmysłony P., Janecki S., Lamik S., Soćko K., 2015. Strategia działania Lubelskiego centrum konferencyjnego. *LCK, Lublin*, 61–65.
- Litwińczuk Z., Barłowska J., 2015. Populacja bydła mlecznego w Polsce i jej przydatność dla mleczarstwa. *Prz. Hod.* 4, 2–10.
- Lorenc J., 2015. Wychowanie człowieka w ujęciu pedagogiki personalistycznej. *Zesz. Nauk. Wyż. Szk. Humanit., Ser. Pedagog.* 10, 13–22.
- Ludwicka B., 2001. Wioska Makowa – Armschlag. *Biul. Inf. Lub. Izby Rol.* 3, 22–23.
- Lutomierski M., 2022. Patriotyzm (nie tylko) dla dzieci. *Głos uczelni. Czas. Uniw. Mikołaja Kopernika Toruń*. 11–12, 64–65.
- Ławecki T., Sypek R., Turowska-Rawicz M., 2007. *Mitologie świata. T. 8: Słowianie*. New Media Concept, Warszawa.
- Mączka D., 2010. Wielokulturowość w turystyce na przykładzie nadbużańskich gmin powiatu białskiego. W: D. Puchnarewicz (red.), *Wielokulturowość w turystyce*, Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, Warszawa, 156–157.
- Magiera J., 1999. *Początek kowalstwa w Sułkowicach i terminologia kowalska*. Wyd. Lud, Lwów.
- Maik J., 2007. Jak było na początku, czyli Adam Nahlik i badania tkanin wykopaliskowych. W: M. Głosek, J. Maik (red.), *Od pradziejów po współczesność. Archeologiczne wędrówki*. *Acta Archaeol. Lodz.* 53, 91–95.
- Majcher K., 2008. *Bobowa. Historia, ludzie, zabytki*. Przedsiębiorstwo Wydawnicze Rzeczpospolita SA, Warszawa.
- Majewska-Opiełka I., 2008. *Umysł lidera*. Wydawnictwo Medium, Warszawa.
- Malewski M., 2010. *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław.
- Mamulska A., 2019. *Metody tradycyjne i aktywizujące w szkole podstawowej i gimnazjum*, http://www.kul.pl/files/154/Karczewska/dydaktyka/prezentacje_studentow/A.Mamulska_metody_nauczania.ppt [data dostępu: 09.07.2023].
- Manczak I., 2015. Atrakcyjność turystyczna polskich regionów na Facebooku. *Rozpr. Nauk. Akad. Wychow. Fiz. Wroc.* 50.
- Maternicki J., 1984. O nowy kształt edukacji historycznej. *Wiad. Hist. Czas. Naucz.* 28, 5–6.
- Maternicki J., 1989. Problemy metodologiczne badań nad dziejami edukacji historycznej. *Acta Univ. Nicolai Copernici. Hist.* 23(198), 5–23.
- Matlegiewicz M., 2012. Społeczny charakter turystyki i wypoczynku w aktywizacji osób niepełnosprawnych na przykładzie województwa zachodniopomorskiego. *Zesz. Nauk. Uniw. Szczec., Ekon. Probl. Usług* 82, 281–293.
- Mazur E., 2013. *GINĄCE zawody i zajęcia mieszkańców Biesnej oraz okolic. Mała Poligrafia Re-demptorystów w Tuchowie, Biesna*.
- Mazurek-Kusiak A., 2011. Rynek i promocja innowacyjnych produktów turystycznych w województwie lubelskim. *Pr. Nauk. Uniw. Ekon. Wroc.* 15, 814–825.

- Mazurek-Kusiak A., 2016. Wioska Rumianku w Hołownie jako przykład przedsiębiorczych działań na wsi. W: R.G. Nowicki, J. Kosmarzewska, M. Barczak (red.), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich: koncepcje, realizacje, kierunki rozwoju*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, 83–92.
- Mazurek-Kusiak A., 2020. Wioski tematyczne jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego. W: A. Kasztelan, J. Hawlena (red.), *Wybrane aspekty zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. Wydawnictwo Instytutu „Spacium”, Radom, 151–162.
- Mazurek-Kusiak A., Kobyłka A., Korcz N., Bernacka R., 2023. Przewodnik po wioskach tematycznych Polski Wschodniej. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie, Lublin.
- Mazurek-Kusiak A., Prukop B., 2016. Goths Village in Małsomęcz as an example of cross-border tourist product. *Sci. Rev. Phys. Cult.* 6(3), 103–110.
- Mazurek-Kusiak A., Rękas A., 2009. Perspektywy rozwoju wiosek tematycznych jako markowego produktu turystycznego w województwie lubelskim. W: P. Palich (red.), *Marka wiejskiego produktu turystycznego*. Wydawnictwo Akademii Morskiej w Gdyni, Gdynia, 192–202.
- Mazurek-Kusiak A., Sawicki B., 2009. Kształtowanie produktu turystycznego w gminie Ustka. W: M. Jalinik (red.), *Konkurencyjność produktów turystycznych*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok, 6–35.
- Mędrzycki R., 2023. Obowiązki jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zapewniania dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. *Stud. Prawnoust.* 60, 178–183. <https://doi.org/10.31648/sp.8819>
- Michalski M., 2013. Dawni Słowianie w tradycji polskiej pierwszej połowy XIX wieku. W poszukiwaniu tożsamości wspólnotowej. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 250–258.
- Mitkiewicz B., 2011. W kręgu współczesnego etosu wychowawcy. *Forum Pedag.* 1(1), 242–259.
- Mokras-Grabowska J., Wyszowska I., Jędrysiak T., 2019. Turystyka etnograficzna. Fundacja Okolice Kultury, Zblewo.
- Mrowińska I., Mrowiński P., 2007. Metody edukacji leśnej. W: T. Chrzanowski (red.), *ABC edukacji leśnej*. Dyrekcja Regionalna Lasów Państwowych, Warszawa.
- Musiał K., 2018. Oblicza przyrody w wyobrażeniach dawnych Słowian. *Rozpr. Społ.* 12(4), 15–21.
- Muszyński M., 2014. Edukacja i uczenie się – wokół pojęć. *Rocz. Andragog.* 21, 77–88.
- Naramski, M., Herman, K., Szromek A.R., 2014. Instrumenty promocji produktu turystycznego i ich rola w promowaniu aktywności turystycznej. *Rozpr. Nauk. Akad. Wych. Fiz. Wrocł.* 45, 119–129.
- Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, 2018. [Badanie dotyczące istnienia polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą]. https://polonika.pl/upload/2018/11/badanie_wiedza-pl.pdf [data dostępu: 11.07.2023].
- Naumiuk-Jakuc A., 2019. Tradycyjne zdobnictwo starych domów okolic wsi Kaniuki we wspomnieniach ludowego rzeźbiarza Włodzimierza Naumiuka. *Architect. Artibus* 11(1), 30–39.
- Neumeier S., 2012. Why do social innovations in rural development matter and should they be considered more seriously in rural development research? – Proposal for a stronger focus on social innovations in rural development research. *Sociol. Rural.* 1, 48–69.
- Niedbał A., 2020. Lubelskie atrakcje turystyczne. Informator turystyczny, Urząd Marszałkowski w Lublinie, Lublin.
- Niedziółka A., 2010. Rola dziedzictwa kulturowo-historycznego w rozwoju turystyki wiejskiej w wybranych gminach powiatu krakowskiego. *Krak. Stud. Małop.* 14, 236–251.
- Nowacki W., 2012. O kierunkach zmian w uprawie ziemniaka w Polsce. *Biul. Inst. Hod. Aklim. Rośl.* 266, 21–35. <https://doi.org/10.37317/biul-2012-0002>

- Nowicki H., Kucharski K., 2019. Problematyka wyłączenia stosowania ustawy Prawo przedsiębiorców (wybrane zagadnienia). *Acta Univ. Wratislav. Prawo* 329, 91–105. <https://doi.org/10.19195/0524-4544.329.8>
- Nuryatin S., Abbas E.W., Jumriani J., Mutiani M., Ilhami M.R., 2022. Description of the function of ceria tourism awareness group (Pokdarwis) in the culinary tourism area of Banua Anyar. *Kalimantan Soc. Stud. J.* 3(2), 152–160.
- Nyberg G., 1994. Prehistoric and early medieval features in the construction of the oldest north-european treadle looms. W: G. Jaacks, K. Tidow (red.), *Textilsymposium Neumünster – Archäologische Textilefunde. Archaeological Textiles, Neumünster*, 203–212.
- Oczkowska B., 2019. Etnogeneza Słowian. Historia badań, kultura Słowian. *Kult. Słow. Rocz. Komisji Kultury Słowian PAU* 15.
- Okoń W., 1987. Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Olejniczak W., 2021. Kierunki aktywności kół gospodyń wiejskich. *Tur. Rozw. Reg.* 16, 67–75.
- Olszewska M., 2015. Produkcja mleka w Polsce na tle świata i krajów Unii Europejskiej *Wiad. Zootechn.* 53(3), 150–157.
- Ordutowski J., 2007. Sprawozdanie z działalności Koła Naukowego Studentów Archeologii UMCS za rok 2006, *Archeol. Pol. Środkowowschodniej* 9.
- Orłowski D., Woźniczko M., 2017. Zwyczaje żywieniowe mniejszości tatarskiej jako element wiejskiej turystyki kulturowej na Podlasiu. *Zesz. Nauk. Tur. Rekreac.* 1(19).
- Pałka A., 2010. Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich w Polsce. *Infrastrukt. Ekol. Teren. Wiej.* 1, 163–174.
- Panasiewicz J., 2007. Testament Nikodema Korytyńskiego dzierżawcy młyna w Towarzystwie Rolniczym Hrubieszowskim. *Arch. Zamojski* 6, 79–88.
- Panasiuk A., 2006. *Ekonomika turystyki*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Park B.J., Tsunetsugu Y., Ishii H., 2008. Physiological effects of Shinrin-yoku (taking in the atmosphere of the forest) in a mixed forest in Sinano town, Japan. *Scand. J. Forest Res.* 23, 278–283.
- Paszkowicz M.A., Garbat M., 2005. Bariery rozwoju kapitału ludzkiego osób niepełnosprawnych. *Nierówności Społecz. Wzrost Gospod.* 7(2), 111–119.
- Pawleta M., 2021. Dziedzictwo archeologiczne w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju. *Zarz. Kult.* 3, 305–322.
- Pełka L.J., 1960. *U stóp słowiańskiego Parnasu*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Perindustrian K., 2010. Pedoman Umum dan Petunjuk Teknis Pengembangan IKM melalui Pendekatan Satu Desa Satu Produk (One Village One Product–OVOP). Jakarta: Dirjen IKM Kementerian Perindustrian.
- Petrykowski P., 2013. Dziedzictwo kulturowe a miejsce i czas. *Stud. Eduk.* 2, 93–107.
- Petty G., 2010. Nowoczesne nauczanie, praktyczne wskazówki i techniki dla nauczycieli i wykładowców, szkoleniowców. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne Profesjonalne, Sopot.
- Piechowska T., 2015. Stan obecny i perspektywy hodowli bydła mlecznego w Polsce. *Wiad. Zootech.* 53(2), 36–45.
- Pigan M., 2012. Leśna ścieżka poznawcza jednym z najważniejszych obiektów edukacyjnych w Lasach Państwowych. *tud. Mater. Cent. Eduk. Przyr.-Leśn.* 14(32), 11–17.
- Pikus A., 2019. Kierunki rozwoju edukacji leśnej na terenach administrowanych przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe. W: E. Janeczko, M. Woźnicka (red.), *Edukacja ekologiczna w kształtowaniu świadomości społeczeństwa*. Katedra Użytkowania Lasu, Wydział Leśny, SGGW, Warszawa.
- Podolska A., 2018. Rozwój obszarów wiejskich w oparciu o ideę tworzenia wiosek tematycznych. *Stud. Obsz. Wiej.* 49, 133–154. <https://doi.org/10.7163/SOW.49.9>

- Podolska A., Niedźwiecka-Filipiak I., 2016. Wpływ wsi tematycznych na wizualne aspekty krajo-
brazów wsi. *Pr. Kom. Kraj. Kult.* 34, 117–135.
- Popiel M., 2016. Znaczenie turystyki wiejskiej w życiu osób niepełnosprawnych. W: A. Jęczmyk,
J. Uglis, M. Maćkowiak (red.), *Turystyka wiejska. T. 1: Zagadnienia ekonomiczne i marke-
tingowe*. Wyd. Wieś Jutra, Poznań, 194–202.
- Pretty J., 1999. O zrównoważonym rozwoju gospodarki lokalnej. Fundacja Wspomagania Wsi,
Warszawa.
- Prus P., Sadowski A., 2012. Rozwój przedsiębiorczości na terenie gminy Tczew w województwie
pomorskim jako efekt wstąpienia Polski do Unii Europejskiej. *Rocz. Nauk. Stow. Ekon.
Agrobiz.* 14(2), 126–130.
- Przeźbiecka J., 1954. Wystawa sztuki ludowej Biłogorajszczyzny. *Pol. Szt. Lud.* 1, 62–64.
- Pszczołkowski P., Sawicka B., 2009. Zawartość białka i azotanów w bulwach bardzo wczesnych
odmian ziemniaka uprawianych pod osłonami. *Zesz. Probl. Post. Nauk Rol.* 542, 413–426.
- Putro H.P.N., Jumriani J., Darmawan D., Nuryatin S., 2020. Social life of the community: Perspec-
tive of Riverbanks Community in Sungai Jingah, Banjarmasin. *Kalimantan Soc. Stud. J.* 1(2),
151–158.
- Radziwicz J., 2022. Tkactwo – rzemiosło zapomniane. *Rol. Mag. Elektron.* 109,
[https://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/604-maj-czerwiec-nr61/kultura-i-tradycje-lu-
dowe/543-tkactwo-rzemioso-zapomniane](https://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/604-maj-czerwiec-nr61/kultura-i-tradycje-lu-
dowe/543-tkactwo-rzemioso-zapomniane) [data dostępu: 15.03.2023].
- Rajecki J., 2021. Klimaty Podlasia, przewodnik po krainie otwartych okiennic. Białostockie Zakłady
Graficzne SA, Białystok.
- Raport końcowy, 2023. Raport końcowy z ewaluacji zewnętrznej wdrożenia lokalnej strategii roz-
woju lokalnej grupy działania „Kraina Mlekiem Płynąca”. LGD. Mały Płock.
- Reinfuss R., 1953. Polskie ludowe kowalstwo artystyczne. *Pol. Szt. Lud.* 7(6).
- Reinfuss R., 1955. *Garncarstwo ludowe*. Wydawnictwo Sztuka, Warszawa.
- Reinfuss R., 1960. Piece do wypału naczyń w polskim garncarstwie ludowym. *Etnogr. Pol.* 3,
329–349.
- Reinfuss R., 1983. *Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce*. Zakład Narodowy Ossolińskich,
Wrocław.
- Riswan R., Rajiani I., Handy M.R.N., Abbas E. W., Rusmaniah R., 2022. The role of economic in
social studies education. *Kalimantan Soc. Stud. J.* 3(2), 144–151. <https://doi.org/10.20527/kss.v3i2.3705>
- Rizayani S., Syaharuddin S., Handy M.R.N., Abbas E.W., Jumriani J., 2022. Kebijakan Pengentasan
Kemiskinanmelalui Program Keluarga Harapan di Kota Banjarbaru. *Publikasi Berkala Pen-
didikan Ilmu Sosial* 2(1), 74–81.
- Rogatko J., 1991. Znaleźiska szczątków zwierzęcych na cmentarzyskach grupy masłomęckiej i kul-
tury czerniachowskiej, *Archeol. Pol.* 36, 151–191.
- Roman M., Niedziółka A., 2017. Agroturystyka jako forma przedsiębiorczości na obszarach wiej-
skich. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 listopada 2015 r. w sprawie sposobu i metodologii pro-
wadzenia i aktualizacji krajowego rejestru urzędowego podmiotów gospodarki narodowej,
wzorów wniosków, ankiet i zaświadczeń (Dz. U. z 2015 r. poz. 2009, z późn. zm.).
- Różycki Ł., 2016. Słowianie a las w ujęciu wczesnobizantyńskich źródeł. *Stud. Mater. Ośr. Kult.
Leśn.* 1.
- Sala K., 2016. Wioski tematyczne jako przykład innowacyjności w turystyce wiejskiej. *Zesz. Nauk.
Małop. Wyż. Szk. Ekon. Tarn.* 30(2), 117–126.
- Salamucha A., 2004. Definicje wychowania w literaturze pedagogicznej. *Rocz. Nauk Społ.* 32(2),
31–43.

- Santoso J., Mudrikah S., Tusyanah T., 2021. The influential factors in creating entrepreneurs at thematic villages in Semarang. W: *Proceedings of the 3rd International Conference on Economics, Business and Economic Education Science, ICE-BEES 2020*, 22–23 July 2020, Semarang, Indonesia.
- Sawicka B., Noema A.H., Kiełtyka-Dadasiewicz A., Barbaś P., 2016. Wartość odżywcza bulw ziemniaka w warunkach stosowania bioregulatorów wzrostu. W: G. Lewandowicz, J. Le Thanh-Blicharz (red.), *Bioprodukty – pozyskiwanie, właściwości i zastosowanie w produkcji żywności*. UP, Poznań, 65–73.
- Schrade U., 2010. *Dydaktyka szkoły wyższej*. Oficyna Wydawnictwa Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Schumpeter J., 1960. *Teoria rozwoju gospodarczego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sen O. A., 2000. *Nierówności. Dalsze rozważania*. Znak, Kraków.
- Serdyński A. 2019. Dydaktyka kształcenia technicznego. *Problemy Nauk Stosowanych*, 10, 75–86
- Shidiq A.S., Permanasari A., 2020. Review on education for sustainable development: system thinking for sustainable chemistry education curriculum. *J. Phys., Conf. Ser.* 1521(4), 042080. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1521/4/042080>
- Sieczko A., 2009. Potencjał Turystyczny Polesia Zachodniego – możliwości wykorzystania w Rozwoju Turystyki Przyrodniczej. *Stud. Mater. Cent. Eduk. Przyr.-Leśn.* 4(23), 82–85.
- Sikorska-Wolak I., Zawadka J., 2011. Postawy społeczności lokalnej wobec rozwoju turystyki wiejskiej. *Folia Pomeranae Univ. Technol. Stetinensis. Oecon.* 64, 93–101.
- Skubiak B., 2015. Czynniki i bariery rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. *Stud. Pr. Wydz. Nauk Ekonom. Zarz. (Uniw. Szczec.)* 42/2, 103–106.
- Skuza Z.A., 2008. *Ginące zawody w Polsce*. Wydawnictwo Muza, Warszawa.
- Skwarczyńska S. 1932. O pojęcie literatury stosowanej. *Pamięt. Lit.* 8(1/4), 1–24.
- Słownik wyrazów obcych, 2016. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sobczyk W., 2003. *Edukacja ekologiczna i prozdrowotna*, WNAP, Kraków.
- Sosnowska M., Iwanek M., 2021. Oferta turystyczna wsi tematycznych a potrzeby turystów na przykładzie wsi powiatu hrubieszowskiego. *Agron. Sci.* 76(3), 17–21. <https://doi.org/10.24326/as.2021.3.2>
- Spałek S., 2011. Nauczanie przez projekty jako metoda kształcenia menadżerów XXI wieku zgodnie z zapotrzebowaniem przedsiębiorstw. *Zarz. Eduk.* 79, 5–11.
- Srivatsa P., 2015. Rural urban migration: disturbing the equilibrium between smart cities and smart villages. *FIIB Bus. Rev.* 4(3), 3–10.
- Stańdo J., Szałwska-Murmyło M., 2017. *Metody aktywizujące w edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej*. Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.
- Stasiak A., 2007. Kultura a turystyka – wzajemne relacje. W: A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka – razem czy oddzielnie?* Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, Łódź.
- Stasiak A., 2009. *Turystyka literacka i filmowa*. AWF w Poznaniu, Poznań.
- Stevens P., Weale M., 2004. Education and economic growth. *International Handbook on the Economics of Education*, t. 27, 205–311
- Stopczyński B., 2017. Innowacje w promocji w jednostce samorządu terytorialnego na przykładzie miasta Szczecinek. *Przeds. Zarz.* 18(2), cz. 3.
- Stroiński S., 1956. Przemysł ludowy i artystyczny w ubiegłym dziesięcioleciu. *Przemysł Ludowy i Artystyczny* 1, 15–17.
- Strzelczyk J., 1998. *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Rebis, Poznań.
- Subiyakto B., Jumriani J., Abbas E.W., Muhaimin M., Rusmaniah R., 2022. Community economic empowerment through the existence of thematic village. *Innov. Soc. Stud. J.* 4(1), 1–10.
- Sulima M., 2020. *Podróże po drewnianym Podlasiu*. Politechnika Białostocka, Białystok.

- Szafrński W., 1979. *Pradzieje religii w Polsce*, Iskry, Warszawa.
- Szmygin K., 2021. Definiowanie barier w przestrzeniach publicznych. *Teka Kom. Archit. Urban. Studiów Krajobrazowych* 17(4), 99–109. <https://doi.org/10.35784/teka.2840>
- Sznajder M., Przezbórska L., 2006. *Agroturystyka*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Tobiasz-Lis P., Dmochowska-Dudek K., 2017. „Drużyna Gotów” – Masłomęcz. W: M. Wójcik (red.), *Tożsamość i „miejsce”*. Budzenie uśpionego potencjału wsi. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tsunetsugu Y., Lee J., Park B., 2013. Physiological and psychological effects of viewing urban forest landscapes assessed by multiple measurements. *Landsc. Urban Plan.* 113, 90–93.
- Turnau I., 1979. Stan i potrzeby badań nad historią technik włókienniczych na ziemiach polskich. *Kwart. Hist. Nauki Tech.* 24(2), 389–408.
- Tyszkiewicz J., 2010. Tatarzy. W: M. Kopczyński, W. Tygielski (red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*. Muzeum Historii Polski, Warszawa.
- Tytko M.M., 2017. Edukacja patriotyczna i obywatelska a naród i religia (pedagogika kultury narodowej). *Pedagog. Katol.* 21(2), 31–41.
- Ustawa z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 2805).
- Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (Dz.U. z 2018 r. poz. 2212).
- Ustawa z dnia 4 kwietnia 2019 r. o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji z niepełnosprawnościami mobilnych podmiotów publicznych (Dz.U. z 2019 r. poz. 848).
- Ustawa z 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz.U. z 2019 r. poz. 1696).
- Ustawy z dnia 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców (Dz.U. z 2018 r. poz. 646).
- Utrat-Milecka L., 2013. *Terapia dysleksji. Funkcje wzrokowe. Ćwiczenia i karty do samodzielnej pracy w domu*. Wydawnictwo Rabbe, Warszawa.
- Wacięga S., 2011. Przedsiębiorczość obywatelska w działalności wioski tematycznej. *Folia Pomeranae Univ. Technol. Stetinensis, Oecon.* 288(64), 81–90.
- Warمیńska K., 2002. Tatarzy polscy. *Wizja narodu i polskości grupy*. *Państwo Społecz.* 2, s. 279–293.
- Węda Ł., 2011. Dbają o tatarską nekropolię, *Prz. Tatar.* 2.
- Wesołowska M., 2019. Zasoby lokalne na obszarach wiejskich wschodniej części województwa lubelskiego w kontekście rozwoju turystyki. *Czas. Geograf.* 90(1), 173–191.
- Wesołowska M., Szczęśna J., 2015. Tourism as a chance for development of peripheral rural areas within the eastern part of Lubelskie voivodship. *Barom. Reg.* 13(1), 85–90.
- Wojakowska M., Szykuła-Piec B., Madej-Węgier K., 2022. Bezpieczeństwo osób ze szczególnymi potrzebami w świetle przepisów konstytucyjnych i ustawowych. *Prz. Prawa Konst.* 6(70), 327–337.
- Wojcieszak M., 2016. Instrumenty wsparcia przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w ramach PROW 2014–2020. W: R.G. Nowicki, J. Kosmarzewska, M. Barczak (red.), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich: koncepcje, realizacje, kierunki rozwoju*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, 121–135.
- Wojtas-Rduch A., 2021. Ustawa o zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami a aranżacja przestrzeni klas dla uczniów z niepełnosprawnościami. *Kontekst. Pedagog.* 17(2), 47–63.
- Woś A., 1998. *Encyklopedia agrobiznesu*. Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Warszawa.
- Woźnicka M., 2017. *Turystyka i rekreacja osób niepełnosprawnych i starszych na terenach nieurbanizowanych*. W: E. Janeczko, M. Woźnicka (red.), *Turystyka i rekreacja na terenach nieurbanizowanych w rozwoju zrównoważonym*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

- Woźnicka M., 2020. Aktywność fizyczna osób starszych na terenach leśnych – znaczenie i oczekiwania. *Postępy Tech. Leśn.* 148, 20–25.
- Woźnicka M., 2022. Udostępnienie lasów sąsiadujących z miastami dla osób z niepełnosprawnościami. *Postępy Tech. Leśn.* 155.
- Woźnicka M., Janeczko E., Nowacka W.L., 2014. Wykorzystanie roślinności leśnej w edukacji leśnej osób z dysfunkcją narządu wzroku. *Stud. Mater. Cent. Eduk. Przyr.-Leśn.* 16(1), 219–225.
- Wójcik M., 2017a. Odnowa wsi jako przedmiot badań geograficzno-osadniczych. *Stud. Obsz. Wiej.* 48, 7–18.
- Wójcik M., 2017b. W kierunku „miejsca”. Budzenie uśpionego potencjału wsi. *Acta Univ. Lodz. Folia Geograph. Socio-Oecon.* 2.
- Wójcik M., Jezierska-Biel P., 2018. Kształtowanie tożsamości lokalnej w „tematycznej” odnowie wsi. *Biul. – Pol. Akad. Nauk, Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju* 270.
- Wółka Bielecka. Spotkanie miłośników historii. Choina-Horodyszcze. *Tygodnik Łęczyński* 2004, nr 41(304).
- Wroniak J., 2006. Walory żywieniowe ziemniaka jadalnego. *Ziemn. Pol.* 2, 17–20.
- Xu P., Luo F., 2020. Investing a better future: Education for sustainable development as a means to strengthen the environmental education. *Earth Envir. Sci.* 576(1), 012011. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/576/1/012011>
- Zarzecka K., 2006. Uprawa ziemniaka w Polsce warunkująca właściwą jakość plonu. *Zesz. Probl. Post. Nauk Rol.* 511(1), 53–72.
- Zbikowski J., Kasprzyk A., 2010. Krajobraz kulturowy wsi podlaskiej jako istotny element atrakcyjności turystycznej regionu. *Probl. Ekol. Krajobrazu* (27), 163–169.
- Żbikowski J., Soroka A., 2011. Bariery uczestnictwa osób niepełnosprawnych w turystyce i rekreacji w kontekście ich sytuacji ekonomicznej. *Zesz. Nauk. Szk. Gł. Gospod. Wiej. Warsz., Ekon. Organ. Gospod. Żywn.* 83, 171–184.
- Zmysłony P., 2001. Literatura jako podstawa tworzenia produktu turystycznego. *Probl. Turyst.* 1–2, 22–265.
- Zrobek J., 2017. Innowacje w rozwoju przedsiębiorczości słabo rozwiniętych obszarów wiejskich. *Handel Wewn.* 4(1).

Netografia

- Deloitte, (2014), Media Consumer 2014. The Digital Divide, [online], <http://www2.de-loitte.com/uk/en.html>.
- <http://szlakrzemiosla.pl/koronkarstwo.html>
- <http://wioskitematyczne.pl/mapa/>
- <http://www.etnologia.pl/polska/teksty/tatarzy-sa-wsrod-nas-2.php>
- <http://www.wioska-gotow.pl>
- <https://3d.wioska-gotow.eu>
- <https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>
- <https://gminahrubieszow.pl/turystyka/atrakcje-turystyczne>
- <https://naszeostrowy.pl>
- <https://podrozeturystyki.wordpress.com/2017/02/19/wies-celtycka-w-xxi-wieku/>
- <https://poradnikprzedsiębiorcy.pl/-forma-prawna-działalności-gospodarczej-wszystkie-rodzaje>

<https://publicystyka.ngo.pl/jak-mozna-sprzedac-wies>
<https://spis.ngo.pl/161260-stowarzyszenie-rozwoju-miejscowosci-studzianka>
<https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/97,pojecie.html>
<https://studzianka.eu>
<https://tropter.com/pl/austria/schwarzenbach/wioska-celtycka>
<https://wioski.tematyczne.pl>
<https://wioskitematyczne.prv.pl/wioski-tematyczne-w-europie/krummnussbaum.html>
<https://witrynawiejska.org.pl/2008/03/25/wies-kowalska>
<https://www.buecherdorf.at/>
<http://www.garniec.pl/historia-garncarstwa>
<https://www.gminamakow.info/dla-turystow/miasta-partnerskie/202-purgstall-an-der-erlauf.html>
<https://www.google.com/maps>
<https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/tatarzy>
<https://www.kpodr.pl/przedsiębiorczosc/tkactwo-zanikajace-rzemioslo>
<https://www.national-geographic.pl/artykul/skad-sie-wzieli-slowianie>
<https://wynalazki.andrej.edu.pl/index.php/wynalazki/24-k/299-kolowrotek>
<https://zabytek.pl/pl/obiekty/bohoniki-kruszyniany-bohoniki-i-kruszyniany-meczety-i-mizary>
www.docero.pl
www.garniec.pl/historia-garncarstwa/wypal-naczyn-w-piecu-garncarskim
www.inforamtorbrzski.pl
www.mohndorf.at
www.ybbitz.at